

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (TÜRK-İSLAM EDEBİYATI)
ANABİLİM DALI

EŞREF EDİP FERGAN'IN HAYATI ESERLERİ VE EDEBÎ
KİŞİLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESMA POLAT

ANKARA- 2011

T. C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI (TÜRK-İSLÂM EDEBİYATI)
ANABİLİM DALI

EŞREF EDİP FERGAN'IN HAYATI ESERLERİ VE EDEBÎ
KİŞİLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESMA POLAT

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. MEHMET AKKUŞ

ANKARA- 2011

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI (TÜRK-İSLÂM EDEBİYATI)
ANABİLİM DALI

**EŞREF EDİP FERGAN'IN HAYATI ESERLERİ VE EDEBÎ
KİŞİLİĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. MEHMET AKKUŞ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınav Tarihi.....

T. C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI (TÜRK-İSLÂM EDEBİYATI)
ANABİLİM DALI

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanım sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi beyan ederim.

Esmâ POLAT

İÇİNDEKİLER.....	5
ÖNSÖZ	7
GİRİŞ	11
BİRİNCİ BÖLÜM:	18
EŞREF EDİP FERGAN'IN HAYATI VE ESERLERİ	18
I. EŞREF EDİP FERGAN'IN HAYATI	18
II. EŞREF EDİP FERGAN'IN ESERLERİ	25
1. Mehmed Akif Ersoy: Hayatı, Eserleri, Yetmiş Muharririn Yazıları	26
2. İnkılap Karşısında Âkif-Fikret, Gençlik-Tancılar	37
3. Tevfik Fikret'i Beş Cepheden Kırk Muharririn Tenkitleri	44
4. Risale-i Nur Müellifi Bediüzzaman Said Nur: Hayatı, Eserleri, Mesleği	48
5. Çocuklarımıza Din Kitabı (1-2-3-4)	56
6. Garp Mütefekkirlerine Göre Kur'an	61
7. Risale-İ Nur Muarızı Yazarların İsnadları Hakkında İlmî Bir Tahlil	64
8. Kara Kitap	69
9. Eşref Edip Fergan İmzasını Taşıyan Broşürler	73
a- Yeryüzünde Din	73
c- Bu Adam Ne İstiyor?	74
d- Dinde Reformcular	74
III. EŞREF EDİP FERGAN'IN MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDAKİ ROLÜ	76
İKİNCİ BÖLÜM:	96
EŞREF EDİP FERGAN'IN	96
EDEBİ VE FİKRİ YÖNÜ	96
I. GAZETECİ KİMLİĞİYLE EŞREF EDİP FERGAN	96
1. Yayıncılığa Başlayışı	97
2. Sırât-ı müstakîm'in Doğuşu	99
3. Sırât-ı müstakîm'den Sebilürreşad'a Geçiş	106
4. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nda Sebilürreşad	114
5. Milli Mücadele Yıllarında Sebilürreşad	122
6. Sebilürreşad Balıkesir'de	125
7. M. Kemal Paşa'nın Sebilürreşad'ın Ankara'da Yayımlanmasını Talep Edişi	127
8. Sebilürreşad Kastamonu'da	127
9. Sebilürreşad Ekibi Ankara'da	129

10.	Sebilürreşad Kayseri’de	131
11.	Sebilürreşad Yeniden Ankara’da	132
12-	Mecmua, Büyük Zafer Sonrası Yeniden İstanbul’da	134
13-	Takrir-İ Sükûn Kanununun Çıkışı, Sebilürreşad’ın Kapatılması, Eşref Edip’in İstiklal Mahkemelerinde Yargılanması	135
14-	Sebilürreşad’ın Kapatılmasını Müteakip Yıllarda Eşref Edip’in Gazetecilik ve Yayıncılık Faaliyetleri	145
15-	Eşref Edip’in Mehmet Akif’in Misafiri Olarak Mısır’da Bulunması ve BunuTakip Eden Yıllardaki Faaliyetleri	147
16-	İslâm - Türk Ansiklopedisi’nin Yayımlanması	154
17-	Sebilürreşad’ın Yeniden Yayın Hayatına Başlaması	159
18-	Sebilürreşad’ın Yayınının Durdurulması	168
19-	Eşref Edip’in Makâlelerine Genel Bakış	169
II.	EŞREF EDİP FERGAN’IN FİKRÎ YÖNÜ	172
1-	Eşref Edip ve İslâmcılık	172
2-	Eşref Edip Ve Türkçülük	176
3-	Eşref Edip ve Batıcılık	177
4-	Eşref Edip’in Makalelerinin Dayandığı Temel Kavramları Tespit Bakımından Bir Makalesinin Değerlendirilmesi	178
III.	EŞREF EDİP’İN YAŞAMI VE EDEBİ KİMLİĞİ ÜZERİNDE ETKİLİ OLMUŞ DOSTLUK İLİŞKİLERİ	183
1-	Eşref Edip - Mehmet Akif İlişkisi	183
2-	Eşref Edip Fergan - Said Nursî İlişkisi	186
IV-	EŞREF EDİP FERGAN HAKKINDA SÖYLENENLER	200
	SONUÇ	203
	ABSTRACT	207
	KAYNAKÇA	208

ÖNSÖZ

Yazarlar, edebiyatçılar, fikir ve sanat adamları, toplumların kendilerini tanımalarına, tanımlamalarına yardımcı olan rehberlerdir. Onlara ait eserler, tarih sahnesine bırakılmış işaret taşları gibidir. Milletler kendilerini onların aynasında seyreder, geçmişine onların yardımıyla ulaşır. Bu bakımdan her millet, kendi ana dili ile vücuda getirilmiş bütün eserleri bilmek, bunların müessirlerini tanımak mecburiyetindedir. Geçmişine, tarihte kalmış değerlerine kayıtsız kalan toplumlar, “millet” olma vasfını kazanamaz. Edebî sahada veya başka ilim ve sanat sahalarında yapılan biyografi çalışmaları, yazar ve eser incelemeleri, bu bakımlardan büyük önem arz eder.

Eşref Edip Fergan’ın hayatı ve eserleri üzerine yaptığımız bu çalışma, Türk edebiyatının bu kıymetli yazarının fikir ve edebiyat tarihimize bıraktığı izdüşümleri tespit edip onlardan faydalanma amacına matuf olarak vücuda getirildi.

“Eşref Edip Fergan – Hayatı, Eserleri ve Edebî Kişiliği” başlığını taşıyan çalışmamız; Eşref Edip’in hayatı, eserleri, gazeteci kimliği, fikrî yönü, Millî Mücadele’deki rolü, Mehmet Âkif Ersoy ve Said Nursî ile olan ilişkisi olmak üzere altı ana bölümden oluşmaktadır.

Çalışmamızın muhtelif bölümleri Eşref Edip’in yaşamının farklı veçhelerini olabildiğince detaylandığı için “Eşref Edip Fergan’ın Hayatı” bölümünde yazarın hayatını yalnızca ana hatlarıyla ele aldık. Çalışmamızın özellikle “Gazeteci Kimliği ile Eşref Edip Fergan” bölümü, yayıncılık faaliyetlerine başladığı safhadan başlayarak vefatına kadar Eşref Edip’in yaşamının ayrıntıları üzerinde en fazla bilgi edinilecek bölümdür. Bu bölümün çalışmanın en hacimli ve detaylı bölümü olması, Eşref Edip’in mesleğinin gazetecilik ve yayıncılık olması dolayısıyladır. Bu bölümde Eşref Edip Fergan’ın yaşamını, gazetecilik faaliyetini merkeze alarak kronolojik bir sırayla ele aldık. Sırât-ı müstakîm ve Sebilürreşad Mecmualarının yayın hayatına başlaması, Balkan Savaşları ile Birinci Dünyas Savaşı yıllarında Sebilürreşad’ın yayını, mecmuanın yayın politikası, mecmuanın Millî Mücadele yıllarındaki

fonksiyonu, Eşref Edip'in Sebilürreşad'daki yazıları dolayısıyla İstiklal Mahkemelerinde yargılanması ve Sebilürreşad'ın yayınına son vermesi, Âsar-ı İlmiye Neşriyatını kurması ve bu neşriyat vasıtasıyla yaptığı yayıncılık faaliyetleri, Eşref Edip yönetiminde hazırlanan İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin mahiyeti ve tarihçesi, Sebilürreşad'ın yeniden yayın hayatına başlaması ve yeni yayın dönemindeki özellikleri, yazarın geçirdiği mahkeme süreçleri, dergi ve kitap yayıncılığı faaliyetlerini sonlandırması, çalışmamızın bu bölümünde imkânlarımız ölçüsünde detaylandırılmıştır.

Çalışmamızın “Eşref Edip Fergan'ın Edebî Kişiliği ve Eserleri” bölümünde yazarın kitap formatındaki eserleri yayımlanış tarihleri sırasına göre incelenmiştir. Bu incelemede eserlerin künyesi, yazılış amaçları, içeriği, önemi, dil ve üslup özellikleri tek tek ele alınıp incelenmiştir. Yine bu bölümde, yazarın imzasını taşıyan küçük risaleler ile başka yazarlar ile ortaklaşa hazırladığı eserler hakkında da bilgi verilmiştir.

Eşref Edip'in fikir dünyasını ve eserlerini iyice anlamak için onun Mehmet Âkif Ersoy ile olan ilişkisinin niteliğini ve niceliğini anlamak gerekir. Bir başka deyişle, Eşref Edip'in yaşamını Mehmet Âkif'ten bağımsız olarak ele almak mümkün değildir. Ayrıca, Eşref Edip'in eserlerinden ikisini Said Nursî'ye ve onun hareketine hasretmesi, Said Nursî'yi müdafaa eder nitelikte birçok makale kaleme alması, buna mukabil Said Nursî'nin de eserlerinde Eşref Edip'ten sitayişle bahsetmesi, dikkatleri bu iki kişi arasındaki ilişkinin seyrine ve mahiyetine de çeker. Bu iki şahsiyet ile olan ilişkisi, Eşref Edip'in edebî ve fikri hayatına yön vermiştir. Bu sebeplerle, Eşref Edip'in bu iki Türk fikir ve edebiyat adamı ile olan dostluk ilişkisini çalışmamız içinde müstakil bir bölüm halinde ele aldık.

“Eşref Edip'in Fikri Yönü” başlığı altında, onun niçin “İslâmcı” olarak tanımlandığının cevabını aramakla birlikte, yazarın Türk fikir tarihine damgasını vurmuş “Türkçülük” ve “Batıcılık” kavramlarına olan yaklaşımını ortaya koymaya çalıştık. Çalışmamızın “Giriş” bölümünde Eşref Edip'in gazeteci olmaya karar verdiği, edebî ve fikri kimliğini oluşturduğu yıllardaki siyasi, sosyal ve edebî

atmosferi Tanzimat'ın ilan edildiği dönemden başlatarak ana hatlarıyla ortaya koyduk.

Çalışmamız içinde, Sebilürreşad Mecmuasının 1912-1925 yılları arasındaki dönemine ait sayılarını dipnotlarda kaynak olarak gösterirken “Sebilürreşad” adıyla zikrettik. Aynı mecmuanın 1948-1965 yılları arasındaki ikinci döneme ait sayılarını ise, karışıklığa yol açmamak maksadıyla, “Yeni Sebilürreşad” şeklinde yazdık. Mecmuanın ikinci yayın periyodunda da yalnızca “Sebilürreşad” adıyla isimlendirilmesine karşın dipnotlarda “Yeni Sebilürreşad” olarak anılması yöntemi, Abdullah Ceyhan'ın hazırladığı “Sırât-ı müstakîm ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi” adlı çalışmada Sebilürreşad'ın ikinci dönemini “Yeni Sebilürreşad” şeklinde adlandırmasından da mülhemdir. Yine bazı bilimsel çalışmalarda Sebilürreşad'ın ikinci dönem yayın periyodunun “Yeni Dönem (Y.D)” veya “Yeni Dizin (Y.D)” olarak anılması da bizi böyle bir yöntem kullanarak karışıklığı önlemeye sevk etti.

Eşref Edip Fergan, yazılarının tamamında imzasını “Eşref Edib” olarak atmıştır; bu sebeple, çalışmamızın dipnotlar ve bibliyografya kısmında, yazarın ismini kendisinin kullanmayı tercih ettiği imlâya uygun olarak yazdık. Ancak, kendi kaleme aldığımız bölümlerde, Türkçe'nin günümüzde geçerli olan imlâ anlayışına uygun olarak yazarın ismini “Eşref Edip” şeklinde yazdık.

Eşref Edip Fergan'a ilişkin yaptığım araştırmalar, yakın tarihimizdeki edebî, siyasi ve fikri hareketler ile yakın tarihimizdeki önemli olaylar ve kişilerle ilgili bilgilerimi derinleştirmeme vesile oldu. Araştırmalarımı gerçekleştirdiğim iki yıla yakın süre boyunca Eşref Edip ailemiz içinde ve çevremde adı en çok anılan kişilerden biri haline geldi. Birçok dostumun ilgi ve dikkati Eşref Edip'e ve eserlerine yöneldi. Bu, oldukça verimli ve bereketli bir çalışma süreciydi.

Beni bu çalışmaya yönelten, araştırma süreci boyunca destek ve anlayışlarını esirgemeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Ali Yılmaz ve Doç. Dr. Zülfikâr Güngör Beyefendilere, tez danışmanım olan çok kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet Akkuş Beyefendi'ye kalbi şükranlarımı arz ederim.

Çalışmamı yaptığım süreç boyunca büyük bir sabır ve anlayışla bana yardımcı olan kıymetli eşime ve vaktinin büyük bölümünü bilgisayar başında geçiren bir anneye katlanan sevgili oğluma da teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Çalışmamızın Eşref Edip Fergan'ın ve eserlerinin daha iyi anlaşılmasına vesile olması temennisiyle...

Esmâ POLAT
25.05.2011 / Ankara

GİRİŞ

Araştırmamızın konusu, 1882-1971 yılları arasında yaşamış olan gazeteci-yazar Eşref Edip Fergan'ın hayatının, eserlerinin incelenmesi, edebî kişiliğinin ortaya konulmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğunun çöküş dönemleri ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarına tanıklık etmiş, ülkemizin 1970'li yıllara gelinceye kadarki yakın tarihinin tanığı olmuş bu yazar, 1882 yılında, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yer alan Balkanlar coğrafyasının önemli merkezlerinden biri olan Serez'de dünyaya gelmiştir. Eşref Edip yaşama gözlerini açtığı anda, içine geldiği muhit siyasal ve sosyal bakımdan büyük sarsıntılar geçirmekteydi. İmparatorluğun hızla çözüldüğü bu dönemde, topluma egemen olan zihniyet de Batı'lı değerleri mihver almak üzere hızla değişmekte; toplumun bütün kurumları bu değişimden etkilenmekteydi.

1839 yılında ilân edilen Tanzimat Fermanı¹ ile resmî hüviyetine kavuşmuş olan bu değişim, Eşref Edip'in dünyaya gelmiş olduğu tarihe kadar, siyaset, eğitim, kültür, sanat, edebiyat alanlarındaki etkilerini çoktan göstermiş; adına “gazete” denilen yazılı iletişim aracı, her alandaki değişimlerin yönlendiricisi ve taşıyıcısı olmuştur.

Tanzimat dönemindeki diğer birçok yenilik gibi kaynağı Batılı ülkeler olan gazete, Batı'da sanayileşen, cemaat yapıları kırılan toplumların ifade vasıtasıydı. Osmanlı'da ise henüz sosyal şartları bulunmayan, sosyal bir temele oturmayan değişme arzularının, modernleşme sancılarının neredeyse tek ifade aracı

¹ Gülhane Hatt-ı Hümayunu diye de anılan bu ferman, Osmanlı İmparatorluğunun, üstünlüğünü her alanda artık kesinlikle kabul ettiği çağdaş Batı medeniyetini örnek almayı bütün ülkeye ve dünyaya resmen ilân ve taahhüt eden ilk yazılı belgedir. Ancak, Batı medeniyeti ile temaslar ve değişik alanlara ait tesirler çok daha önce başlamış bulunuyordu. Bkz. Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1995, s. 5.

konumundaydı. Gazete bu dağınık işlevleri tek başına üstlenmiş, şaşırtıcı bir enerji ile birçok “yeni”nin başlatıcısı olmuştu.²

Âgah Efendi’nin 1860’ta çıkardığı ilk özel Türk gazetesi olan Tercüman-ı Ahvâl’i, 1862’de Şinasi’nin çıkarmaya başladığı ve Namık Kemal’in devam ettirdiği Tasvir-i Efkâr takip etti.³ Gazetelerin etkinliğini arttırması ile birlikte Türk edebiyatında “şiir” türünün hâkimiyeti zayıfladı. Batı edebiyatına ait birçok tür, gazete aracılığıyla edebiyatımızda kendine yer buldu. Makale, deneme, fıkra, anı, mülâkat... gibi adlarla anılan ve sanat yapmaktan çok düşünceleri ortaya koymayı amaçlayan bu türler; düzyazının edebiyattaki alanını genişletmekle kalmadılar, yazıyı fikrî akımlar ortaya koymanın ve onları iletmenin de aracı haline getirdiler. Edebiyatın kurgusal tarafını yansıtan roman, hikâye, tiyatro... gibi mensur türler de ilk kez bu dönemde gazete aracılığıyla ortaya çıktı.

Tanzimat devrinde Batı Edebiyatı demek, Fransız Edebiyatı demektir. Bütün türlerde ilk tanınan ve örnek alınan yazar ve şairler bu edebiyatın temsilcileridir. Gerek Fransız edebiyatını tanıtan yazılar, gerek yapılan tercümeler ve gerekse onu örnek alarak yapılan bütün denemeler bu devrin gazete ve dergilerinde yer almıştır. Bu bakımdan, çağdaş bir Türk edebiyatının kurulup geliştirilmesindeki büyük hizmetinin yanında, bu devrin basını, Türk Edebiyatı tarihinin bu devrine ait araştırmalar için de büyük değer taşımaktadır.⁴

Tanzimat sonrası Türk edebiyatının ilk dönemi 1860-1896 yılları arasını kapsar. İlk önemli temsilcileri olan Şinasi, Namık Kemâl, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sâmî, Ahmet Vefik Paşa gibi isimleri Tanzimat edebiyatının ikinci nesli olarak anılan Samipaşazâde Sezâî, Muallim Naci, Nâbizade Nazım, Abdülhak Hâmid (Tarhan), Recaizade Mahmud Ekrem gibi isimler takip eder. Batı kültürünü tanıyan, Fransız edebiyatına hâkim olan bu aydınlar, edebiyata toplumu aydınlatmak,

² Mümtazer Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 45.

³ Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1995, s. 27.

⁴ Kenan Akyüz, *a.g.e.*, s. 28.

toplumun sorunlarını dile getirmek, toplumsal gelişmeye hizmet etmek gibi işlevler yüklerler. Kısaca, “toplum için edebiyat” sloganıyla bilinen bu yaklaşım, daha sonraki yıllarda Eşref Edip’in de edebiyata yüklediği anlam olacaktır.

Cumhuriyetin kuruluşuna gelinene dek, Tanzimat Edebiyatı’nı “Servet-i Fünun Edebiyatı” (1896-1901), “Fecr-i Âtî Edebiyatı” (1909-1913), “Milli Edebiyat” (1911-1923) gibi edebî dönemler takip eder. Bu edebî dönemlerin hepsi, farklı yaklaşımlarla da olsa, Tanzimat Edebiyatı ile başlayan Batı edebiyatına yönelme anlayışına ve “yenilikçilik” kavramına sahip çıkarlar.⁵

Tanzimat Fermanı ile gayr-i Müslimlere verilen hakların daha da genişletilmesini isteyen Batı’nın isteklerine cevap vermek amacıyla Islahat Fermanı (1856) adlı bir beyanname daha ilân edildi. Batılı ülkeler, bir taraftan devletin iç işlerine müdahil olarak istedikleri siyasî değişiklikleri dayatıyor, bir taraftan azınlıkları Osmanlı’dan ayrılmalari yönünde kışkırtıyor, bir taraftan da art arda açtıkları savaşlarla devlete nefes aldırıyorlardı. Özellikle Rusya, Osmanlı Devleti ne zaman bir iç karışıklıkla sarsılmış veya ordusunu güçlendirmek için ciddi girişimlerde bulunmuşsa, sudan bir bahane ile üzerine saldırarak, toparlanıp güçlenmesini derhal önlemeye çalışıyordu.⁶ Devletin malî, askerî ve siyasî bakımdan giderek gerilediği bu dönemde, bu kötü gidişata kurtuluş çareleri arayan aydınlar çeşitli yayın organları etrafında belli müşterek görüşler çerçevesinde kümeleştiler. Böylece ortaya Türkçülük, Batıcılık, İslâmcılık adıyla anılan fikrî akımlar ortaya çıktı.

1860’ta yayın hayatına başlayan ilk özel gazeteyi, kimi siyasî, kimi ilmî, kimi edebî nitelikli onlarca gazete ve mecmua takip etti. Basın alanında bu gelişmeler olurken, yönetim alanı oldukça hareketli idi. Tanzimat Fermanı ilan edildiğinde padişah olan Sultan Abdülmecid’in vefatı üzerine yerine kardeşi Sultan Abdülaziz tahta geçmiş (1861), Abdülaziz siyasî nedenlerle tahttan indirilip yerine yeğeni

⁵ Bkz. Kenan Akyüz, *a.g.e*, s. 4.

⁶ Kenan Akyüz, *a.g.e*, s. 32-33.

Sultan V. Murad getirilmişti (1876). V. Murad'ın çok kısa süren padişahlığından sonra tahta geçen II. Abdülhamid, henüz tahta çıkmadan yeni bir anayasa hazırlamayı (Kânun-ı Esasî), yetkilerini kurulacak bir meclisle paylaşmayı (Meclis-i Mebusan) kabul etmiş, onun tahta çıkışıyla birlikte Osmanlı Devleti, meşrutiyet yönetimine geçmişti (1877). Yeni anayasa'yı hazırlayan komisyonun içinde dönemin önde gelen edebiyatçıları olan Namık Kemal'in ve Ziya Paşa'nın bulunması⁷, Tanzimat döneminde edebiyatın rolünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Daha sonraki yıllarda Osmanlı siyasetinde çok önemli rol oynayacak olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çekirdeği mesabesindeki "Yeni Osmanlılar" (Jön Türkler) adlı siyasî cemiyet de 1865 Haziran'ında Namık Kemal ve arkadaşları tarafından kurulmuştu. I. Meşrutiyet'in ilanında bu oluşumun rolü büyüktür.⁸

Sultan Abdülhamid, I.Meşrutiyet'in ilanından bir yıl sonra (1877), tarihe 93 Harbi olarak geçen Osmanlı-Rus savaşının başlamasını gerekçe göstererek Meclis-i Mebusan'ı feshetti. Böylece parlamenter sisteme son verilmiş oldu. Bu durum meşrutiyeti getirebilmek için yıllarca sayısız sıkıntılara katlanan bütün aydınları büyük bir hayal kırıklığına uğrattı. Padişah bunlardan bazılarını (Ziya Paşa, Namık Kemal) İstanbul dışındaki memuriyetlerle pasif duruma getirdi.⁹ Böylece, Abdülhamit idaresinde, Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesinden 1908'de yeniden açılmasına kadar süren bir "olağanüstü hal" dönemi başladı. İstibdat (baskı) dönemi olarak da adlandırılan bu dönemde basın hürriyeti önemli ölçüde kısıtlandı.

Eşref Edip Fergan, doğum yeri olan Serez'de ilk ve orta tahsilini yapıp hıfzını tamamladıktan sonra Mekteb-i Hukuk'ta öğrenim görmek üzere İstanbul'a geldiği zaman (1902-1903), imparatorluk başkentinde Abdülhamit'in baskı politikası hüküm sürüyor, gerek yurt içinde gerek yurtdışında birçok ülke aydını bu politikanın sona ermesi için mücadele ediyordu. Yirmili yaşlarının başlarındaki genç Eşref de bir yandan öğrenimini sürdürüyor, bir yandan Mekteb-i Hukuk'taki hocası İsmail

⁷ Kenan Akyüz, *a.g.e.*, s. 31.

⁸ İsmail Kara, "Jöntürkler", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, C.2, s. 316.

⁹ Kenan Akyüz, *a.g.e.*, s. 37-38.

Hakkı'nın ve dönemin başka meşhur hatiplerinin vaazlarını kaydetmek yoluyla kendisini yetiştiriyor, İslâmî değerleri düşüncesinin mihverine koymuş fikir adamları ile irtibat kurarak onlardan istifade ediyordu. Böylelikle seçkin bir çevre edinen Eşref Edip, Mekteb-i Hukuk'tan arkadaşı Ebülulâ Mardin ile birlikte bir mecmua çıkarmanın hayalini kurmaya başlamıştı.

II. Meşrutiyet, her görüşten ülke aydınlarının ortak çabaları sonucu 1908'de ilân edildi; böylece istibdat dönemi sona erdi ve basın özgürlüğü yeniden kazanıldı. Bu özgürlük ortamından istifade edilerek kurulan birçok gazete ve mecmua arasında Eşref Edip ile arkadaşı Ebülulâ Bey tarafından kurulan Sırât-ı müstakîm de vardı. Böylece, Türk fikir hayatında başta Mehmet Âkif olmak üzere, Sait Halim Paşa, M. Şemsettin Günaltay, Şeyhülislâm Kâzım Efendi, Babanzade Ahmed Naim, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Ferit Kam, İsmail Hakkı İzmirli, Ahmed Hamdi Akseki gibi isimlerce temsil edilen İslâmcılık düşüncesi,¹⁰ ilk defa bir yayın organı vasıtasıyla kendini ortaya koyma imkânı buldu ve daha da gelişti.¹¹ “Sırât-ı müstakîm” adıyla yayın hayatına başlayan bu mecmua, aynı yayın çizgisini sürdürerek 1912'den sonra “Sebilürreşad” adını aldı. Türk basın tarihinde çok önemli bir yeri olan Sebilürreşad, Eşref Edip yönetiminde yayımlanan uzun ömürlü ve etkili bir mecmua oldu. Bu mecmuanın, özellikle, Millî Mücadele dönemindeki rolü çok önemlidir.

Yazın hayatına Osmanlı İmparatorluğunun bu çalkantılı döneminde başlayan, fikrî yaşamının temelleri bu siyasî atmosferde atılan Eşref Edip, gazetecilik ve yazarlığı kendisine meslek edindi. Yüzlerce makalesi ve onu aşkın kitabıyla fikir ve

¹⁰“ İslâmcılık, tecdid, ıslah, ittihad-ı İslâm, el-fikrî'l hadîsi'l İslâmî, yeni İslam düşüncesi, panislâmizm, İslâm modernizmi, İslâmlaşma gibi adlarla da anılan İslâmcılık hareketi şöyle tanımlanabilir: XIX-XX. Yüzyılda, İslâm'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlâk, felsefe, siyaset, eğitim...) yeniden hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metodla Müslümanları, İslâm dünyasını Batı sömürüsünden, esaretten, taklitten, hurafelerden... kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasî, fikrî ve ilmi çalışmaların, arayışların teklif ve çözümlerin bütününi ihtiva eden hareket.” Bkz: İsmail Kara, *İslâmcılık*, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Risale Yayınları, İstanbul 1990, C.2, s. 261-262.

¹¹Bkz: İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I*, Risale Yayınları, İstanbul 1986, s. XV; Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Tuncer, *Meşrutiyet Devri Türk Edebiyatı*, Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s. 7.

edebiyat tarihimizdeki yerini almış bu yazarın hayatına ve eserlerine ilişkin çalışmaların çok kıt ve sınırlı olduğunu, hakkında yapılmış birkaç lisans tezi dışında akademik düzeyde bir araştırmaya konu edilmediğini fark etmemiz, bizi bu çalışmayı yapmaya sevk etti. Böylelikle, edebiyat tarihimizdeki önemli bir boşluğu doldurmayı umuyoruz.

Eşref Edip Fergan'ın eserlerini, gazeteci ve yayıncı olarak hizmetlerini tanıtmak, onun edebî kişiliğini ortaya koymak amacıyla, başta Sırât-ı müstakîm ve Sebilürreşad mecmualarında olmak üzere yazarın onlarca makalesini taradık ve tüm kitaplarını inceledik. Yazarın edebî kişiliğinin daha iyi anlaşılabilmesini sağlamak amacıyla fikrî yönüne, fikrî yönünün oluşmasında etkili dostluk ilişkilerine çalışmamızda yer verdik. Eşref Edip'i ve eserlerini daha iyi tanıtılabilmemize yarayacak bütün kaynaklara gücümüz ölçüsünde ulaşmaya çalıştık. Aile fertlerinden ulaştığımız kişinin, dedesi Eşref Edip hakkında ansiklopedilerde yer alan bilgiler dışında malumatı olmadığını söylemesi ve ailesi hakkında bilgi vermekten kaçınması, çalışmamızın biyografik yönünün bir parça eksik kalmasına neden oldu. Eşref Edip'in eserlerinde yazarın çocukluk ve ilk gençlik yıllarına ait malumatın birkaç cümleyi geçmemesi, bu dönem hakkında bilgi edinmemizi güç duruma getirdi.

Eşref Edip'in gerek gazeteci ve yazar kimliğiyle gerekse başka vasıtalarla millî mücadeleye katkılarını, onun vatan ve millet uğrunda yaptığı fedakârlıkları göz önüne sermek amacıyla araştırmamız içinde "Eşref Edip'in Millî Mücadele'deki Rolü" başlığı altında müstakil bir bölüm olarak ele aldık.

Çalışmamıza Eşref Edip Fergan'a ilişkin yapılmış ilmî çalışmalar hakkında bilgi veren bir bölümün yanı sıra ona ilişkin başka yazarlarca yapılan değerlendirmeleri mümkün nispette derleyerek ekledik. Eşref Edip'in fikrî ve edebîkimliği üzerinde etkili olmuş dostluk ilişkilerini birçok farklı yönüyle ele alarak onun yaşamını ve edebî kişiliğini iyice aydınlatmaya çalıştık.

Milli şairimiz Mehmet Âkif Ersoy hakkında yazılmış eserler, Said Nursi hakkında yapılmış çalışmalar, Eşref Edip'in yaşamına ilişkin bilgileri bulabileceğimiz önemli kaynaklar olduğu için bu şahıslara ilişkin onlarca eseri taradık. *Mehmet Âkif Ersoy'un Mektupları*, *Yeşilay Cemiyeti'nin Tarihçesi*, gibi kaynaklar çalışmamızı zenginleştirmemize yardım etti.

Bu çalışmayı tamamlamak üzere araştırmalar yaparken, son yıllarda, basın-yayın organlarında ve edebîkamuoyunda Eşref Edip Fergan'a ve eserlerine olan ilginin büyüyen şekilde arttığını memnuniyetle fark ettik. Çalışmamız, Eşref Edip'in dünyasına girmek için bir anahtar vazifesi görürse amacımıza ulaşmış sayılırız.

BİRİNCİ BÖLÜM:

EŞREF EDİP FERGAN'IN HAYATI VE ESERLERİ

I. EŞREF EDİP FERGAN'IN HAYATI

Eşref Edip Fergan, 1882 yılında, Osmanlının Balkanlardaki en önemli merkezlerinden biri olan Serez'de¹² dünyaya gelir. Babası, Türkistan muhacirlerinden olup Serez'de yerleşen İslâm Ağa, annesi ise Nefise Hanım'dır. Serez'de İdadi Mektebi'ni tamamlarken bir taraftan da medresede hususî surette dinî ilimler ve Arapça tahsil eder, hıfzını tamamlayıp “hafız” ünvanını alır. Hocası Serez Müftüsü İmamüddin Efendi'dir. Memleketi Serez'de bir yıl Mahkeme-i Şer'iyye kâtibi olarak çalıştıktan sonra 1318 (1902-1903)'de İstanbul'a gelir. Burada imtihanla Mekteb-i Hukuk'a (Hukuk Fakültesine) girer.¹³ İstanbul'daki öğrencilik yıllarında Çemberlitaş'taki Atik Ali Paşa Camii'nde medrese derslerine devam eder.¹⁴ 1323 (1907-1908)'te Mekteb-i Hukuk'tan mezun olur. 1324 (1908-1909)'te bir yandan doktora imtihanlarına girmek suretiyle eğitimine devam ederken bir yandan da devrin meşhur âlimlerinden Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin Ayasofya kürsüsündeki derslerini not ederek kitap haline getirip bastırır. Böylece henüz talebelik yıllarında iken yazarlık ve yayıncılık faaliyetlerine başlamış olur. Doktora eğitimini tamamlayan Eşref Edip, “hukuk doktoru” payesini de alır.¹⁵

Eşref Edip Mekteb-i Hukuk'taki öğrenciliği yıllarında, İstanbul'un seçkin ailelerinden “Mardinîzâdeler”in oğlu Ebülulâ Zeyne'l Âbidin (Mardin) ile yakın bir arkadaşlık kurar. Bu iki mektep arkadaşı birlikte bir dergi çıkarmanın hayalini kurarlarken Meşrutiyet'in ilân edilir. Meşrutiyet yönetim şeklinin getirdiği hürriyet havası, bu hayali gerçekleştirmelerine imkân sağlar. Eşref Edip, öğrencilik yıllarında

¹² Serez, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Selanik'e bağlı bir sancak merkezidir.

¹³ Eşref Edip, “Sebilürreşad'ın Romanı”, *Yeni Sebilürreşad*, C.13, S.306, s. 93.

¹⁴ Sadık Albayrak, “Fergan Eşref Edip”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, C.11, s. 474; İhsan Işık, *Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi*, Elvan Yayınları, Ankara 2002, s. 389.

¹⁵ Eşref Edip, “Ebülulâ Bey'le Beraber Nasıl Çalıştık Sırât-ı müstakîm'i Nasıl Çıkardık”, *Sebilürreşad*, Yıl 1957, C.10, S.238, s. 199.

İstanbul'un entelektüel çevreleri ile temasa geçmiş, bu çevrelerde "Serezli Hafız Eşref Edip" olarak tanınmıştır. Bu yıllarda edindiği birikimleri, arkadaşı Ebülulâ Mardin'in birikimleri ile birleştirerek ikisinin isim hakkını ortaklaşa sahiplendikleri Sırât-ı müstakîm mecmuasının neşrine başlar. Haftalık mecmua olan Sırât-ı müstakîm'in ilk sayısı, 14 Ağustos 1324 (1908)'te yayımlanır.¹⁶ Eşref Edip'in Mehmet Âkif (Ersoy) ile yıllarca sürececek derin arkadaşlığının temeli de bu yıllarda atılır. Mehmet Âkif Bey, Sırât-ı müstakîm'in başyazarıdır, onun Safahat isimli eserinde yer alan şiirlerinin büyük bir bölümü, ilk olarak Sırât-ı müstakîm-Sebilürreşad mecmuasında neşredilmiştir. Dergi, kısa sürede, dönemin İslamcı kalemlerinin fikirlerini ifade etme imkânı buldukları bir kurum haline gelir, geniş bir okuyucu kitlesine ulaşır.¹⁷

Sırât-ı müstakîm 181 sayı (yedi cilt) yayımlandıktan sonra Ebülulâ Mardin mecmuanın ortaklığından çekilir. Bu durum mecmuanın adının değiştirilmesini gerektirdiği için; mecmua 182. sayıdan itibaren "Sebilürreşad" adıyla, Eşref Edip'in editörlüğünde yayınlanmaya devam eder. Eşref Edip dergi yayıncılığının yanı sıra önce Sırât-ı müstakîm Kütüphanesi Neşriyatı'nı sonra Sebilürreşad Kütüphanesi Neşriyatı'nı kurarak bu yayınevleri bünyesinde ilmî, dinî, felsefî birçok eser neşreder.¹⁸ Sahibi olduğu dergiyi, gerek Balkan Savaşları gerekse Birinci Dünya Savaşı yıllarında her türlü baskı, sansür ve maddî kısıtlara rağmen çıkarmaya devam eder. Bu dergi aracılığıyla İslâm dünyasına birlik beraberlik çağrısı yapılır. Osmanlı toplumu ülke savunmasına teşvik edilir, askere moral aşılanır.¹⁹

Eşref Edip'in sahibi olduğu Sebilürreşad, Millî Mücadeleye tam destek verir hatta Millî Mücadele'nin resmî yayın organı haline gelir.²⁰ Eşref Edip Millî

¹⁶ Eşref Edip, *a.g.m.*, s. 200.

¹⁷ Eşref Edip, *a.g.m.*, s. 200.

¹⁸ Bkz. İlhan Kaya, *Sebilürreşad Kütüphanesi Neşriyatı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı, Lisans Tezi, Ankara 1982.

¹⁹ Bkz: Caner Arabacı, "Eşref Edip Fergan ve Sebilürreşad Üzerine", *Modern Türkiyede Siyasi Düşünce*, Editör: Yasin Aktay, 2. Baskı, İstanbul 2005, C.6, s. 97-128.

²⁰ Eşref Edip'in Millî Mücadele'ye katkılarına ilişkin geniş bilgi için çalışmamızın "*Eşref Edip'in Millî Mücadeledeki Rolü*" bölümüne bakınız.

Mücadele'nin başlangıcında önce Mehmet Âkif ile birlikte Ege'de teşekkülüne başlanan Kuvâ-yı Milliye'ye destek vermek amacıyla Balıkesir'e gider (Ocak 1920). Âkif'in Balıkesir Zağanos Paşa Camii'nde halkı Millî Mücadele'ye destek vermeye teşvik etmek üzere irad ettiği meşhur hutbeyi not ederek Sebilürreşad'da yayımlar. İstanbul'a döndükten sonra Sebilürreşad idarehanesini Millî Mücadele'nin İstanbul'daki haberleşme merkezine dönüştürür, İstanbul işgal altında iken bile derginin yayınını sürdürür. 1920 yazı başlarında Atatürk'ün isteği üzerine Sebilürreşad'ın neşrine Ankara'da devam etmek amacıyla Ankara'ya doğru yola çıkar. Bu dönemde Kastamonu'da birkaç ay konaklar, Sebilürreşad'ın birkaç nüshasını burada yayımlar. Kastamonu'da bulunduğu süre içinde Kastamonu halkının Millî Mücadele'ye desteğini sağlamak hususunda çok büyük hizmet ifa eder. Millî Mücadelenin başarısı için konumu itibariyle çok büyük önemi olan bu vilayette bölgeyi müdafaa edecek askeri birliğin teşekkül etmesini sağlar. Bunu sağlamak için birçok toplantı düzenler, camilerde vaazlar verir. Mehmet Âkif'in Kastamonu Nasrullah Camii'nde yaptığı meşhur konuşmayı not ederek Sebilürreşad'da yayımlar. Bu nüsha Anadolu'daki tüm askerî birliklere ulaştırılır. Bu çalışmanın askerin moralini yükseltmeye çok büyük katkısı olur; halkı, işgale karşı direnmeye motive eder.²¹

Eşref Edip, Mehmet Âkif'le birlikte Kastamonu'dan Ankara'ya hareket ettiğinde tarih 26 Aralık 1920'yi gösterir. Sebilürreşad'ın neşrine Ankara'da devam edilir. I. ve II. İnönü muharebelerinden sonra meydana gelen Eskişehir ve İnönü bozgunları Ankara'nın tahliye edilmesini gerektirir. Bu durumda, Eşref Edip derginin klišesini alarak Kayseri'ye geçer. Kayseri'de de Sebilürreşad aracılığıyla halka ümit ve cesaret aşılayan, onları mücadeleye teşvik eden neşriyatı sürdürür. Sakarya Zaferi'nden sonra Sebilürreşad'ın neşrine Ankara'da devam edilir. Eşref Bey,

²¹Bkz: Hayreddin Karan, *Eşref Edip -Millî Mücadele Yılları-*, (Haz. Fahrettin Gün), Beyan Yayınları, İstanbul 2002;

Hayreddin Karan, "Millî Mücadele'de Sebilürreşad –Mehmed Âkif ve Eşref Edip", *Yeni Sebilürreşad*, C.10 - 11, S. 234 – 258.

Anadolu'nun düşmandan tamamen temizlenmesini müteakip 1923 ilkbaharında İstanbul'a döner. Sebilürreşad'ı yayımlamayı İstanbul'da sürdürür.²²

Millî Mücadele yıllarında milletine ve memleketine hizmet yolunda var gücüyle çalışan Eşref Edip, Cumhuriyet'in ilk yıllarında hükümetin bazı uygulamalarını eleştiren yazılar yazar. Muhafız basını susturmak amacıyla çıkartılan Takrir-i Sükûn Kanunu'ndan etkilenen yayın organları arasında Sebilürreşad da vardır. 6 Mart 1925'te Sebilürreşad'ın yayını mahkeme kararıyla durdurulur. Aynı yılın mayıs ayında, Eşref Edip, yazdığı yazılar sebebiyle Şeyh Sait İsyanı'nın dolaylı azmettiricilerinden olduğu gerekçesiyle tutuklanır ve yargılanmak üzere Şark İstiklâl Mahkemesi'ne sevk edilir. Aylarca süren sevk ve oldukça uzun ve zorlu geçen yargılanma sürecinden sonra beraat eder. Sebilürreşad'ın yayınına yeniden başlamak şartıyla serbest bırakılır (Eylül 1925).²³ Sebilürreşad'ın kapatılması ile Mehmet Akif'in Türkiye'den ayrılarak Mısır'a yerleşmesi (Ekim 1925) aynı seneye denk gelir.²⁴

İstiklâl Mahkemesi'nden beraatini müteakip İstanbul'a dönen Eşref Edip, Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatını kurarak (1926) bu yayınevi bünyesinde te'lif tercüme birçok eser neşreder. 1932 yılında Mısır'a giderek Mehmet Âkif Ersoy ile görüşür. Bu seyahat, Mehmet Âkif'in Mısır'daki hayatını gözlemlemesini sağlar. 1937 yılında, Mehmet Âkif Ersoy'un vefatını müteakip, Mısır'a bir kez daha gider. Bu ziyaretinin başlıca gayesi, Mehmet Âkif'in ölümünden önceki yaklaşık yedi yılını

²²Bkz: Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938;

Eşref Edib, "Ebülula Bey'le Nasıl Çalıştık Sırât-ı müstakîm'i Nasıl Çıkardık", *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S. 238, s. 199-201.

(Eşref Edip'in yaşamının bu aşamalarıyla ilgili geniş bilgi, birçok farklı bilgi kaynağına dayandırılarak çalışmamızın "*Gazeteci Kimliği ile Eşref Edip Fergan*" ve "*Eşref Edip'in Millî Mücadeledeki Rolü*" bölümlerinde yer almaktadır.)

²³ Eşref Edib, "Sebilürreşad İstiklal Mahkemelerinde", *Yeni Sebilürreşad*, C.12 -14, S. 282 - 348. (Sebilürreşad'ın kapatılması ve Eşref Edip'in İstiklâl Mahkemelerinde yargılanması sürecine ilişkin ayrıntılı bilgi çalışmamızın "*Gazeteci Kimliği ile Eşref Edip Fergan*" bölümünde yer almaktadır.)

²⁴Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s.99.

vererek hazırladığı Kur'an mealinin akıbetini öğrenmektir. Her iki Mısır ziyaretinde edindiği izlenimleri, Âkif'in ölümünden iki yıl sonra yazacağı "Mehmet Âkif" isimli eserinde aktarır.²⁵

Avrupalı hristiyan-misyoner bir grubun hazırladığı "İslam Ansiklopedisi"nin Millî Eğitim Bakanlığınca Türkçeye çevrilip yayımlanması, Eşref Edip'i alternatif ansiklopedi hazırlamak üzere harekete geçirir; çünkü söz konusu ansiklopedi İslâm hakkında yanlış bilgilerle doludur. Bu amaçla Kamil Miras, Ömer Rıza Doğrul ve İsmail Hakkı İzmirli gibi ilim adamlarıyla birlikte 1940 yılında "İslâm-Türk Ansiklopedisi"ni çıkarmak üzere hazırlıklara başlar. Fasiküller halinde yayımlanan bu ansiklopedinin yayını ancak 74 fasikül devam ettirebilir. Fasiküllerin yanı sıra dağıtımı yapılan "Muhitü'l Maarif Mecmuası"nın yayını 100 sayıya tamamlanır.²⁶

1940'lı yılların ikinci yarısından itibaren Tek Parti İktidarı Dönemi'nin tek sesli uygulamalarının zayıflaması, ülkedeki siyasi atmosferin çoğulcu demokratik bir yapıya doğru yol alması, Eşref Edip'e Sebilürreşad'ı yeniden yayımlamaya başlama cesaretini verir. Sebilürreşad Mecmuası, Mayıs 1948'de Türk basınındaki yerini yeniden alır. Sebilürreşad'ın ikinci yayın dönemiyle birlikte, Eşref Edip kamuoyunun karşısına "yazar" sıfatıyla daha fazla çıkar. Gerek Sebilürreşad'da gerek başka yayın organlarında birçok makaleye imza attığı gibi ardı ardına kitaplar te'lif eder. Mecmua çıkarmanın yanı sıra yayıncılık faaliyetine de devam eder. "Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı" 1957'den sonra "Sebilürreşad Neşriyatı Bürosu" adıyla yayıncılık sahasındaki yerini korur.²⁷

²⁵Bkz: Dücâne Cündioğlu, *Bir Kur'an Şairi*, Kapı Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2010. (Bu ziyaretler ile ilgili geniş bilgi çalışmamızın "*Gazeteci Kimliği ile Eşref Edip Fergan*" bölümünde yer almaktadır.)

²⁶ Ayhan Aykut, "İslam-Türk Ansiklopedisi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, C.23, s. 57-58.

²⁷ Bkz: Caner Arabacı, *agm*, s. 97-128;

Abdullah Ceyhan, *Sebilürreşad ve Sırât-ı müstakîm Mecmuaları Fihristi (önsöz)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

Eşref Edip, Sebilürreşad'ın ikinci döneminde kaleme aldığı makalelerde CHP hükümetinin Tek Parti dönemindeki uygulamalarını şiddetle eleştirir. Eleştirileri, CHP'nin özellikle din ve vicdan hürriyeti hususundaki uygulamalarına yöneliktir. Başlangıçta oldukça umutlu ve iyimser baktığı Demokrat Parti hükümeti de, zaman içinde bu eleştirilerden payını alır. Bu eleştiriler karşılığını uzun yargılanma süreçleri olarak bulur. 1953 yılında Ahmet Emin Yalman suikastını gerçekleştirenlerle bağlantısı olduğu gerekçesiyle, yine 1953'te yazılarındaki bazı içeriklerinin laikliğe aykırı olduğu iddiasıyla, 1956'da Nurcu olduğu isnadıyla yargılanır. Bütün bu davalardan beraat eder. En son olarak 1967 yılında yayımladığı “Kara Kitap” adlı özellikle Tek Parti dönemindeki sosyal hayatın düzenlenmesine ve dine yönelik uygulamaları şiddetle eleştiren kitabı sebebiyle yargılanır. Bundan da beraat eder.²⁸

Eşref Edip yazılarında, Türk milleti ve diğer Müslüman milletler için en büyük tehlike olarak Yahudiliğe bağlı teşekküller olarak gösterdiği Siyonizm ekolü ve masonluk teşkilâtını, Hristiyanların Müslüman ülkelerde giriştikleri misyonerlik faaliyetlerini ve komünizmi gösterir. Bütün yazılarında, Türk milleti ve bütün Müslüman milletlerin selameti için tek çare olarak İslâm'ı anlayıp yaşamak ve birlik olmayı sunar. Bu tezlerini yazarlık hayatı boyunca kararlılıkla savunur. Mehmet Âkif Ersoy ve Said-i Nursî ile dostluğu, bu şahıslara duyduğu yakınlık, onun yaşamına ve yazarlık hayatına yön veren önemli olgulardır.

Eşref Edip Sebilürreşad'ın yayını derginin bütçesindeki sıkıntılar nedeniyle 1966 yılında durdurur. Sebilürreşad kapandıktan sonra da çeşitli gazete ve dergilerde makaleler neşretmeye devam eder. Sırât-ı müstakîm ve Sebilürreşad dışında, yazılarının yayımlandığı gazete ve dergilerin isimleri şöyledir: Tevhid-i Efkar, İttihat, Babıalide Sabah, Millet, Diyanet, Büyük Doğu, Yeni İstiklal, Bugün, Yeni Asya.²⁹

²⁸ Bkz: Mustafa Özçelik, “Sırât-ı müstakîm ve Sebilürreşad Dergileri Bağlamında Mehmet Âkif – Eşref Edip Dostluğu”, Mehmet Âkif –Edebiyat ve Düşünce, (Yayınlayan: D. Mehmet Doğan), Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara 2010, s. 35-53;

Caner Arabacı, *a.g.m*, s. 97-128.

²⁹ Sadık Albayrak, “Fergan Eşref Edip”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, C.11, s. 473-474.

Eşref Edip Fergan, 10 Aralık 1971 tarihinde vefat eder. İstanbul Edirnekapi Sakızağacı Mezarlığı, 1. adadaki 254 no'lu kabrine, 15 Aralık 1971 tarihinde defnedilir. Vefat tarihi ile defin tarihi arasındaki zaman farkının uzun olmasının sebebi şimdilik bilinmemektedir.³⁰

³⁰ Mustafa Yürekli, *Medyada Eşref Edip Çizgisi*, <http://www.haber7.com/haber/20101214/Medyada-Esref-Edib-cizgisi.php>, 14.12.2010.

II. EŞREF EDİP FERGAN'IN ESERLERİ

Edebiyat; düşünce, duygu ve hayallerin, yazı veya sözle, dil vasıtası ile güzel bir şekilde ifade edilmesi sanatıdır.³¹ Edebiyatın hem sanat yapmaya, yani estetik değer üretmeye dönük hem de bilgi aktarımına, öğreticiliğe dönük yüzü vardır. Sanat metinleri genel olarak şiir, roman, öykü, masal, fabl, destan... gibi türler aracılığıyla ifadesini bulurken, öğretici metinler makale, deneme, sohbet, fıkra, anı, gezi yazısı, biyografi, otobiyografi, röportaj, mülakat... gibi türler içinde yazın dünyasındaki yerini bulur.³²

Hayatını gazetecilik ve yazarlık mesleğini icra ederek geçirmiş olan Eşref Edip Fergan, edebiyatın “sanatsal metinler” kategorisine giren türlerinde eserler vermemiş, yazı çalışmalarını “öğretici metinler” kategorisine teksif etmiştir. Onun bir gazeteci olarak, bilhassa “makale”, “fıkra”, “anı”, “biyografi” türlerinde onlarca kitabı veya köşe yazısı bulunmasına karşın elimize ulaşmış sanat değeri taşıyan herhangi bir eseri mevcut değildir. Hayatı boyunca kalemi yoluyla kitlelerle iletişimde kalmış bir kimse olarak kalemini hep öğretici metinler alanında kullanmasını, onun mizacı ile heyecanlı ve aksiyoner kişiliği ile açıklamak mümkündür.

Eşref Edip Fergan'ın ilki 1908 yılında yayımlanmaya başlayan Sırât-ı müstakîm Mecmuası'nda karşımıza çıkan makalelerinden itibaren gerek gazete ve dergilerde yayımlanan, gerekse kitap formatında karşımıza çıkan bütün yazılarında oldukça sade, akıcı ve işlek bir Türkçe ile yazdığını görürüz. Ne, 19. yy sonlarında edebiyat dünyasında yaygın olan Arapça ve Farsça tamlamalarla yüklü, ağır bir dille yazarak hüner gösterme eğilimlerinden ne de 1930'lu yıllardan itibaren yazın dünyasında neredeyse mecburiyet halini alan “öz türkçecilik” akımından

³¹ D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 7. Baskı, Rehber Yayınları, Ankara 1990, s. 229.

³² Bkz: Emin Özdemir, *Yazınsal Türler*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999;
Prof. Dr. Şerif Aktaş – Yrd. Doç. Dr. Osman Gündüz, *Yazılı ve Sözlü Anlatım*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2001.

etkilenmiştir. Henüz öğrencilik yıllarında gazete çıkarmanın hayalini kuran, Mekteb-i Hukuk'tan mezun olur olmaz hukukçu kimliğini bir kenara bırakarak bu hayalini gerçekleştiren, ömrü boyunca gazetecilik mesleği ile iştigal eden Fergan, Tanzimatla birlikte Türk milletinin sosyal hayatına da giren ve o dönemden itibaren fikir, sanat, siyaset, spor... gibi bütün sosyal alanların yönlendiricisi konumuna yükselen “gazete”nin sunduğu alan ve imkanları çerçevesinde, edebiyatı düşüncelerini ifade etme aracı olarak kullanmış; bu uğurda kendi yalın üslubunu oluşturmuş ve bu üsluptan hiç sapmamıştır. Kendine has sağlam bir üslup kurmasında, sade ve işlek bir Türkçe ile yazmasında sahip olduğu “hukuk” nosyonu etkili olmuş olmalıdır. Zira hukuk biliminin doğası gereği, bütün diller en yalın, açık ve anlaşılır ifadelerini o dille oluşturulmuş hukuk metinlerinde bulurlar.

Eşref Edip Fergan'ın gazete ve dergi çerçevesinde kaleme aldıklarını çalışmamızın “Gazeteci Kimliği İle Eşref Edip Fergan” bölümünde ele alacağımız için bu bölümü onun kitap formatındaki eserlerine ayırmış bulunuyoruz. Eşref Edip Fergan'ın yayımlanmış eserlerinin isimleri, içerikleri, dil ve üslup özellikleri yayımlanış sırasına göre şöyledir:

1. Mehmed Akif Ersoy: Hayatı, Eserleri, Yetmiş Muharririn Yazıları

Eserin Yazılış Amacı

Eşref Edip Fergan'ın bu eserini tanıttak ve anlatacak en güzel ifadeleri, eserin birinci baskısı için yazdığı önsöz'de Eşref Edip'in kendisi söylemiştir. Bu, sıradan bir önsöz değildir; bir dostun kısa bir süre önce ölümüne tanık olduğu çok yakın dostu ve dava arkadaşını anlatmak için yazdığı bir eserin sunuş yazısıdır. Eşref Bey, bu eseri yazmaya nasıl teşebbüs ettiğini eserin önsözünde şöyle anlatır:

“Bu kitabı neşretmeme Midhat Cemal (Kuntay) sebep oldu. Merhumun candan dostu, güzide şair Midhat Cemal... Üstad'ı gömeli birkaç ay olmuştu.

Hatıratımı neşredip etmeyeceğimi sordu. Bilmem ki bir şeye yarar mı, dedim. Cesaret verdi.”

Yazdıklarım uzun oldu. Bunun birkaç misli. Tabîî, otuz sene birlikte geçen hayata ait hatırat. Belki okuyanı sıkar, dedim. Kısalttım. Bu kadar kısaltmak mümkün oldu.

Kısa kısa fıkralar şeklinde yazdım; kâri’i (okuyucuyu) yormamak için. Tasnif hususunda Üstad’ın matbuat hayatını sırası ile takip etmeyi en münasip şekil buldum.”

Eşref Edip Bey önsözün devamında Âkif’in eserlerinin, şairin tanık olduğu toplumsal olaylardan çok etkilendiğini, bu şiirlerin her birinin koca bir imparatorluğun dağılıp gitmesi sürecinde Mehmet Âkif’i derinden etkilemiş sancılı hadiselerin terennümü olduğunu; Safahat’ların hep bu hadiselerin tesirleriyle yazıldığını belirtir. Bu itibarla, Âkif’in matbuat ve mücadele hayatının tarih sırasıyla (kronolojik olarak) ortaya konulmasının onun şiirlerini ilmî usuller dairesinde tahlil edecekler için faydalı olacağını, hatta bu kronolojiyi dikkate almayanların Safahat hakkında esaslı bir tahlil yapamayacağını söyler. Eşref Edip bu eserde Akif’in mücadele içinde geçmiş hayatının hem kronolojisini hem de ruhunu yansıtmaya çalışmış, bunda çok da başarılı olmuştur. Eserin önsözünü şu cümlelerle tamamlar:

“...Şiirlerini ilham eden ahvâl ve hadisat, ezcümle Balkan faciaları, Boğaz harpleri, İstiklâl mücadeleleri... göz önüne getirilirse şiirlerinin yüksek kıymetleri daha ziyade anlaşılır. O, hep bu kanlı hadiseleri yaşadı, terennüm etti. Bütün ömrü bu yolda geçti.

Onun için ben bu eserde onun, daha ziyade, bu cephesini göstermek istedim... Memleket, millet yolunda nasıl çalıştığını, nasıl gözyaşları döktüğünü, faziletlerini, sevgilerini anlatmaya çalıştım.

Bu zamanları birlikte geçirdik. Bunları yazmak benim için bir vazifedir. Bu eser bu maksatla yazıldı, bu maksatla neşrolundu. Başka bir şey değil.”

Eserin “sonsöz” başlıklı bitiş yazısında eserin yazılış amacı ve süreci oldukça özet bir biçimde çok güzel ifade edilir:

“Bu eserin yazılması, basılması iki sene sürdü. Ona ait hatıraları, ihtisasları toplamak, onun baştanbaşa feragat ve faziletle geçen hayatını kaydetmek hususunda bize düşen vazifeyi ihtimamla yapmaya çalıştık. Kendi bildiklerimizi, gördüklerimizi olduğu gibi yazdık. Başkalarından işittiklerimizi de aynen nakletmek hususunda çok itina gösterdik. Onun gurbette geçirdiği zamanlara ait yaşayışını gidip oradaki arkadaşlarından dinledik.

(...)

Bu eseri gençliğe, yüksek tahsil gençliğine ithaf ediyorum. O gençliğe ki bir öksüz gibi musalla taşında yatan şairi kucakladılar, çıplak tahta tabutunu al bayraklara sararak başlarında taşıdılar. Sırf fazilet sevgisiyle, sırf temiz fitratlarının ilcasıyla bu asaleti gösteren gençlik için Âkif bir fazilet sembolü oldu. Onun şiirleri gibi hayatını da birer fazilet destanı olarak okuyacaklardır.”

Eserin İçeriği

Eserin önsözünde de belirttiği üzere, Eşref Edip bu eseri Mithat Cemâl Kuntay’ın teşvikleri ile Akif’in ölümünden kısa bir süre sonra yazmaya başlamış, birinci baskısını 1938 yılında “Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları” adıyla Asar-ı İlmiye Neşriyatı bünyesinde yayımlamıştır. 720 sayfalık bu birinci baskıyı 1939’da yine Asar-ı İlmiye bünyesinde yayımlanan 322 sayfalık “ek eser” takip eder. “Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları Eserine Zeyl” adını taşıyan bu kitap, 1938’de yayımlanan ilk eserin ikinci cildi mahiyetindedir. İkinci cilt, yazarın eserin birinci cildinde eksik olduğunu düşündüğü bazı ek bilgilerle Mehmed Âkif’i anma törenlerinde yapılan konuşmaları içerir. Ayrıca, ülkenin o dönemdeki pek çok önemli kaleminin, eserin birinci cildine ilişkin

görüşlerini dile getirdikleri makaleleri de “Tenkit ve Tahliller” başlığı altında ikinci cilde alınmıştır.

Eşref Edip bu eseri 1960 yılında ilk neşrin üçte birlik bölümünü kısmî olarak koruyarak ve şiirlerle zenginleştirerek farklı versiyonla Sebilürreşad Neşriyatı bünyesinde dört yüz sayfa olarak tekrar yayımlar.³³ Eserin ilk iki cildi ile 1960 baskısına, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ile Türkiye Diyanet Vakfı İSAM (İslâm Araştırmaları Merkezi) Kütüphanelerinden ulaşmak mümkündür.

Eşref Edip, eserin 1960’ta yayımlanan neşrine Safahat’tan pek çok şiir almıştır. Bunun sebebi, Safahat’ın neşrinin te’lif hakları nedeniyle İnkilâp Yayınevi dışındaki yayıncılara yasak olmasıdır.³⁴

1960’taki baskıdan sonra bu eserin yeni baskıları yapılmamıştır. Eserin yeni baskısının yapılabilmesi, bu üç nüshanın (1938-39 ve 1960 baskıları) bilimsel usûller çerçevesinde ele alınarak fazlalıklarından arındırılıp yeniden düzenlenmesi gibi büyük emek isteyen bir çalışmayı gerektirmekteydi. Nihayet, 2000’li yılların ikinci yarısında Fahrettin Gün bu eseri ele almış, üç nüshayı tekrarlardan arındırarak birleştirmiş; 871 sayfalık bu çalışma, 2010 yılı Ocak ayında Beyan Yayınları’nca yayımlanmıştır. Fahrettin Gün bu çalışmanın sunuş bölümünde eserin yayına hazırladıkları son baskısını oluşturma yöntemlerini şöyle açıklar:

“Bu bağlamda bizim yaptığımız çalışma ise, yazıldığı dönemde çok büyük ilgi ve rağbet gören 1938’deki birinci, 1960’taki ikinci neşri ve ikinci cilt olarak neşredilmiş olan 1939’daki “Zeyl”i birleştirmek oldu. Bu bağlamda Eşref Edip’in 1960 baskısına aldığı pek çok şiire yer veremedik. Yalnızca bu şiirlerin ikinci ve diğer neşirlerde geçtiği yerleri neşrettik (...) Üstad Eşref Edip’in eserinin 1938’de

³³ Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Hazırlayan: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2010, s. 50;

M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar II*, İFAV Yayınları, İstanbul 1989, s. 18.

³⁴ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 51.

yayınlandığı ilk neşirle 1960 ve 1961 olmak üzere üç kez yayınladığı neşirler³⁵ arasında hem hacim, hem de muhteva açısından çok önemli farklılıklar, ilâveler ve çıkarmalar mevcuttur. Söz gelimi, Mehmed Âkif'in hazırladığı Kur'an meâlinin ne olduğu konusunda ilk neşirde fazla bilgi verilmezken, ikinci neşirde bu bölüme genişçe yer verilmiştir. Ayrıca ilk neşrin yarısından fazlasını kapsayan pek çok bölüme – söz gelimi Yetmiş Muharririn Yazıları gibi – ikinci neşirde yer verilmemiştir. Buna karşın ilk neşirde yer alan bazı ara başlık, pasaj ve cümleler ikinci neşirden çıkarılmıştır. Biz bu çalışmada 1938'deki ilk neşri esas alıp ikinci neşirdeki farklılıkları yeri ve sırası geldikçe belirtmeye, ilâve etmeye ve dipnotlarda göstermeye çalıştık. 1939'daki ikinci cildi de – takdim ve tehirler dışında – aslında olduğu gibi ekledik.”³⁶

Eserin 1938'de yayımlanan birinci cildi çok ses getirmiş olmalı ki dönemin birçok tanınmış muharriri bu eser üzerine yazılar yazmışlar; Eşref Edip, bu yazılardan 24'ünü, “Tenkit ve Tahliller” başlığı altında eserin 1939'da yayımlanan “zeyl”ine almıştır.

Eşref Edip Fergan'ın “Mehmed Âkif” adlı söz konusu eseri, genel itibariyle yazarın veya Mehmed Âkif'in dost ve arkadaşlarının Âkif'e ilişkin hatıralarına dayalı bir eserdir. Esere ne biyografi ne de monografi diyebiliriz. Eşref Edip'in eserin önsözünde belirttiği gibi, bu eser, Âkif'in misyonunu, karakter özelliklerini, hayat görüşünü, milletine yaptığı hizmetleri, onu tanıyanların şهادetleriyle çok yönlü ortaya koymak, onu gelecek nesillere tanıtmak gayesiyle ele alınmıştır. Anılara dayalı bir çalışma olduğu için eserde Mehmet Âkif'e ilişkin anlatılar, yazarla Âkif'in tanışması hadisesiyle başlatılmıştır. Anılar kronolojik sıra esasına göre düzenlenmiştir. Eserin birleştirilerek hazırlanmış son baskısına göre tertibi şöyledir:³⁷

³⁵ Burada Fahrettin Gün, 1938 baskısı derken 1939'daki zeyli de kastetmektedir. Eserin 1960 baskısı üzerinde “1960-61” yazması, eserin o yıl iki kez basılmış olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Yazar, bu nedenle “1960 ve 1961'de olmak üzere üç kez yayınladığı neşirler arasında...” ifadesini kullanmıştır. Bu bilgiye, Fahrettin Gün ile şahsen yaptığımız yazışma neticesinde ulaşmış bulunuyoruz.

³⁶ Eşref Edip, *a.g.e.*, s. 51.

³⁷ Bu tertibin eserin orijinal tertibinden farkı, ciltlerin birleştirilmiş olmasıdır.

Önsöz
İlk Tanışma
Başmuharrirliği
Balkan Harbi'nde
Harb-i Umumi'de
Mütarekede
Harekât-ı Milliye'de
Âkif'in Kur'an Tercümesi
Mısır'daki Yaşayışı
Mısır'da Sevgili Dostları
Hastalığı, Lübnan – Antakya Seyahati
Aziz Dostları
Ahlâk ve Seciyesi, Bazı Fikir ve Nükteleri
Mütenevvî Hatırat
Hastalığı ve İstanbul'a Dönüşü
Vefatından Sonra
Yetmiş Muharririn Yazıları (Memleket Mütefekkirlerinin İhtisasları)
Gençliğin Teessür ve İhtisasları
Yazdıkları ve Söyledikleri
İlk Şiirleri
Bestelenen Şiirleri
İKİNCİ CİLD (Zeyl)
İhtifaller
İhtifallere Dair Yazılar
Münakaşalar
Tenkit ve Tahliller
Teşekkür
Sonsöz

Eserdeki “Yetmiş Muharririn Yazıları” bölümünde yetmiş değil elli muharririn yazısı vardır. Bur duruma, bu eseri tek bir ciltte toplamak üzere yayına hazırlayan Fahrettin Gün şöyle bir açıklama getirir: “Yetmiş Muharririn yazıları başlığı altında aktarılan makalelere çoktan mülhem olarak bu başlık verilmiştir. Bu başlık altında bazı ilâve ve çıkarımlarla 70 muharririn değil, 55 muharririn yazısı bulunmaktadır. Bu bir eksiklik değildir. Eserde ‘ihtifale Dair Yazılar (14 makale)’, ‘Münakaşalar (34 makale)’, ‘Tenkit ve Tahliller (23 makale)’... gibi bölümlerdeki muharrirlerin yetmiş küsur makalesi de dikkate alınırsa, eserde yüzün üzerinde mütefekkirin yazılarına yer verildiği görülür. (...) Zaten Eşref Edip de ilk neşrin arka kapağında ‘Yetmiş Muharrir’in listesini verirken, yalnızca bu başlık altında verilen isimleri değil, kitapta farklı bölümlerdeki muharrirlerin isimlerini zikretmiştir.”³⁸ Bu makalelerden, özellikle, Mehmet Âkif’in damadı Ömer Rıza Doğrul tarafından yazılan kısım, neredeyse tek başına kitap olacak hacimdedir. Bu bölümde Ömer Rıza, Âkif’e ilişkin tespitlerini “Mehmed Âkif: Şahsî ve aile hayatı” başlığı altında, hatıraları çerçevesinde anlatır. Bu bölümde yayımlanan yazılardan, Ömer Rıza’nın yanı sıra, İsmail Habib Sevük, Ömer Ferit Kam, Tahir Olgun, Ali Ekrem Bolayır, Mehmet Behçet Yazar, Nevzat Ayaz, Aksekili Ahmet Hamdi gibi Âkif’i yakından tanıyan yazarların kaleme aldıkları hatırat ve tespitler de oldukça hacimlidir.

Eserin Önemi

Eşref Edip Fergan’ın bu eseri, sonraki yıllarda Mehmet Akif’i anlatmak üzere yazılmış bütün eserlere kaynaklık eder. Nitekim M. Ertuğrul Düздаğ, Mehmet Akif Hakkında Araştırmalar isimli eserinde, Eşref Edip Fergan’ın “Mehmed Akif” isimli eserini “Mehmed Akif hakkında yazılmış en mühim kitap” olarak nitelendirir.³⁹ Düздаğ, yine aynı eserinde; Eşref Edip Fergan, Mithat Cemal Kuntay ve Hasan Basri Çantay’ın yanı sıra Akif’e ilişkin hatırat yahut inceleme tarzı eserler vermiş birçok kişinin ismini anar ve “Onların gayret ve himmetleri olmasaydı Akif’imizi nasıl

³⁸ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 53.

³⁹ M. Ertuğrul Düздаğ, *a.g.e.*, s. 18.

tanıyabilirdik?” der.⁴⁰ Fahrettin Gün ise bu eseri, “Akif üzerine yazılmış eserler içerisinde malzeme açısından en zengin olanı, Âkif’e ilişkin en önemli ‘arşiv’ olma özelliği taşıyanı” olarak nitelendirmekte, eserin Âkif’e ilişkin yapılan araştırma ve incelemelerde hâlâ ilk kaynak olma özelliğini koruduğunu söylemektedir.⁴¹ Âkif’i şahsen tanıyan Hasan Basri Çantay⁴², Mithat Cemal Kuntay⁴³, Mahir İz⁴⁴ gibi yazarların Âkif’e ilişkin müstakil eserlerini veya eserlerinin içinde geçen ona ilişkin anıları dışta tutarsak, Mehmet Âkif’i tanıtmak, anlatmak üzere yazılmış hiçbir kitap, makale yoktur ki, Eşref Edip Fergan’ın bu eserine müracaat etmemiş, onu en çok başvurduğu kaynaklardan biri yapmamış olsun. Eşref Edip’in kendisi de eserin 1960’taki neşrine yazdığı önsöz’de eserin bu yönü üzerinde durur ve şöyle der: “Tahrir hayatı boyunca beraber yaşadığımız için Âkif’in hayatı ve eserleri hakkında en esaslı, en doğru malûmatı ihtiva eden bu eserin büyük bir rağbete mazhar olduğunu görmekle bahtiyar oldum. Ona dair yazılan eserlerde, yapılan tahlil ve tetkiklerde, verilen konferanslarda bu naçiz eserin Âkif’in hayatı ve eserleri hakkında ana me haz olmak şerefine mazhariyeti elbette büyük bahtiyarlıktır.” Eser, yalnızca Eşref Edip’in değil, Âkif’in birçok dost ve yakınının onunla ilgili hatırat ve tespitlerine kaynaklık etmesiyle de ayrıca değerlidir.

Eser hakkında yapılmış bu değerlendirmelerin neredeyse tamamı esere ve yazarına övgülerle doludur. H. Hikmet, eseri “ilmî bir hadise” olarak nitelendirir.

⁴⁰ M. Ertuğrul Dü zdağ, *Mehmed Âkif Hakkında Araştırmalar I*, İFAV Yayınları, İstanbul 1989, s. 11.

⁴¹ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 51.

⁴² Hasan Basri Çantay, Mehmet Âkif’in yakın arkadaşlarındandır. Âkif’in vefatından sonra o da millî şairi anlatmak üzere “Âkifname” isimli bir eser kaleme almıştır.

⁴³ Mehmet Âkif’in yakın dostlarından biridir. Mithat Cemal’in kaleme aldığı “Mehmed Âkif” isimli eser de Âkif’e ilişkin birinci ağızdan anlatılmış anılarla dolu önemli bir eserdir.

⁴⁴ Mehmet Âkif’ten yaş ça oldukça küçük olmasına rağmen onun dostları arasına girmiş Mahir İz, “Yılların İzi” adlı hatırat kitabında Âkif’le ilgili anılarına da yer vermiştir. Mehmet Âkif’in Mahir İz’e çok değer verdiğini, ona Mısır’dan gönderdiği mektuplardan da anlıyoruz. Bkz: Yusuf Turan Günaydın, *Mehmet Âkif’in Mektupları*, Ebabil Yayınları, Ankara 2009.

Hamdi Çelen, Âkif'in nazım ve nesirdeki yüksek kudretini onun Safahat'ları gösterir. Fakat Âkif'in fazilet ve hamiyet, feragat ve samimiyet, azim ve salâbet itibariyle ne büyük bir varlık olduğunu anlamak için Eşref Edip'in kitabını okumak lâzımdır (...) Eşref Edip, Âkif'i ne kadar candan sevdiğini bu eseriyle göstermiştir. Eşref Edip'in bu vefakârlığını tebcil ederim" der. Hasan Basri Çantay, Eşref Edip'e "Senin gibi candan dostu olana ne mutlu! O kıymetli eseri yazdıran yüksek ilm ü irfanınla beraber o kudsî ve samimi dostluğundur; tebcil ederim" sözleriyle seslenir.

Eserin Dil ve Üslûp Özellikleri

Eşref Edip bu eserinde Âkif'i tanıtmak, onun hayatını ve seciyesini ortaya koymak için uzun izahatlar verme yoluna gitmemiş, söylemek istediklerini, Âkif'in hayat çizgisini ve kişiliğini ortaya koyacak anıları yazmak veya derlemek suretiyle olaylar üzerinden ifade etmiştir. Böylece, tahkiyeli anlatımın okumayı kolaylaştırıcı etkisinden de faydalanmış, akıcı bir üslup elde etmiştir. Üstelik, anlattığı olayları da mümkün olduğunca bölerek alt başlıklara ayırmış, o olayın aktarılış sebebini bu başlıklar yoluyla özet olarak ortaya koymuştur. Diyalogların, konuşma çizgilerinin oldukça fazla olduğu; akıcı, yalın ve duru anlatım tarzı eserin okunurluğunu oldukça kolaylaştırmaktadır. Eserin kurgulanışında ve üslubunda Eşref Edip'in gazeteci kimliği açıkça hissedilmektedir. Bu üslup, Sebilürreşad'da tefrika ettiği çeşitli hatıralarında kullandığı üsluba çok benzemektedir. Özellikle Millî Mücadele yıllarını tasvir ettiği, o döneme dair hatıraları naklettiği bölümlerde duygusal dozu yüksek, edebî bir dil kullandığı görülür; fakat, meselâ Mithat Cemâl Kuntay'ın Âkif'i anlatan eseriyle karşılaştırdığımızda, eserde edebîdeğer yaratma kaygısının olmadığı farkedilir.

Eserde kullanılan dil yazıldığı döneme göre oldukça sadedir. Cümlelerin yapısı sağlamdır. Halk ağızlarına ait ifadeler veya argo içerikli diyaloglara tesadüf edilmez.

Eserin ikinci cildine alınmış eserle ilgili değerlendirme yazılarında çalışmanın üslûbuna ilişkin söylenenlerin bazıları şöyledir:

“ Bu kitap yormayan, can sıkmayan, me’nus ve güzel bir üslûp ile yazılmıştır. İnsan okurken ‘Ah, bitmese!..’ demekten kendini alamıyor.”⁴⁵

“Eşref Edip eseri bize şairin üslûbundaki tabiliği hatırlatacak bir şekilde yazmış bulunuyor. Sahifelerin çokluğuna rağmen okumaktan yorulmuyoruz.”⁴⁶

“Sayın Eşref Edip’in Mehmed Akif hakkında meydana getirdiği monografi, edebiyat âlemine daima bir vesika bolluğu ve emin inanç kaynağı verecek malzeme olarak kalacaktır. Son zamanlara kadar gerek risale gerekse kitap halinde meydana getirdiği eserleri onun kendi çapında Türk milletine hediye ettiği idealist davanın semeresini gösterirler.”⁴⁷

Esere ilişkin birkaç eleştiri, onun tertiplenişine ilişkindir. Mesela, Refik Ahmet Sevengil “Eşref Edib’in neşrettiği kitap, galiba yazıldıkça ve yazılanlar toplandıkça matbaaya verilmiş olacak ki tam bir ilmî tasnife tabi tutularak vücuda getirilmiş değildir. Zengin bir malûmat ambarı mahiyetindedir”⁴⁸ demiştir. Eserin yazıldığı dönemde ona ilişkin mütalaalarını kaleme alanlardan biri olan Nurettin Artam’ın kitaba ilişkin tenkitleri ise şu mahiyettedir:

“Bu kitapta Avrupa’da büyük edip ve şairlerin hayatına dair yakınları tarafından yazılmış misillerinin üslubunu, tasnifini, hükümlerini, icabında sübjektif, icabında objektifleşen mütalaalar görmediğimizi itiraf ederiz. Sonra şairin hususi ve umumi hayatına dair daha önce anlatılmış bazı tarafların, sonra, bir başkasının

⁴⁵ Ferid Kam, “Âkif Hakkında Eşref Edip’in Eseri”, *Son Posta*, 23.3.1939 (Eşref Edip, Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları II, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1939, s. 290’dan alınmıştır.)

⁴⁶ Ali Rıza Korap, “Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları”, *Cumhuriyet*, 19.3.1939. (Eşref Edip, Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları II, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1939, s. 268’den aktarılmıştır.)

⁴⁷ Muîn Fevzioğlu, “Sebilürreşad Elli Yaşında”, *Sebilürreşad*, Cilt 12, Sayı 278, s. 46.

⁴⁸ Refik Ahmet Sevengil, “Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları”, *Vakit Gazetesi*, (tarih ?). (Eşref Edip, *a.g.e.*, s. 248’den alınmıştır.)

ağızından tekrar nakli ve tekrarı gibi, eserin münakkahiyetini bozan fazlalıklar da yok değildir. Eşi nadir bulunan bir nüktedan olan Âkif'in bir takım esprileri de tahkiye tarzından dolayı kuvvetinden biraz kaybetmiş gibidir.”⁴⁹

Çalışmalarını Mehmet Âkif üzerine teksif etmiş araştırmacılardan M. Ertuğrul Düздаğ da Eşref Edip'in bu eseri hakkında: “Âkif Bey hakkında bildiklerimizin belki yarısını bu esere borçlu bulunmaktayız. Ancak kitap karışık bir halde, işlenmesi gereken ham bilgilerle doludur. Tamamı okunmadan istifade olunamaz”⁵⁰ tespitinde bulunmaktadır. Fahrettin Gün de bu tespite katılır ve şöyle der: “Eşref Edip'in eseri gerçekten de çok önemli bilgiler ve dökümanlar içermesine karşın, ne yazık ki eserde göze çarpan eksiklik, konuların belli bir sistematik çerçevede verilmemesi, hatta eksik bırakılan bazı hususların kitabın ikinci cildine ilave edilmiş olmasıdır.”⁵¹

Kitaba ilişkin olarak alıntılarladığımız tenkitlere ek olarak, Eşref Edip Bey'in anlattığı hatıralarda geçen olayların tarihlerini, çoğu kez, sene olarak dahi belirtmemesinin, eser için önemli bir eksiklik olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum, araştırmacıların kitaptan istifade imkânını azaltmaktadır. Eşref Edip Bey'in eserin ikinci cildinin “Teşekkürlerimiz” başlığı altında söylediği cümleler, esere ilişkin eleştirilere çok güzel bir cevaptır: “Hiç şüphe yok, bu naçiz eser noksanlarla doludur. Ancak bir şeyde kusuru olmadığı kanaatindeyim ki, o da samimiyettir.”⁵²

⁴⁹ Nurettin Artam, “Âkif Hakkında Bir Eser”, *Sabah*, 17.4.1939. (Eşref Edip, *a.g.e.*, s. 285'ten alınmıştır.)

⁵⁰ M. Ertuğrul Düздаğ, *Mehmet Âkif Ersoy*, İstanbul 2004, s. 269-270. (Eşref Edip, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Hazırlayan: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2010, s. 52'den alınmıştır.)

⁵¹ Eşref Edip, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Hazırlayan: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2010, s. 52-53.

⁵² Eşref Edip, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları II*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1939, s. 303.

2. İnkılap Karşısında Âkif-Fikret, Gençlik-Tancılar

(Kurtuluş Harbinin Kaynağı İstiklâl Marşı mı Tarih-i Kadim mi?)

Eserin Yazılış Amacı

Tanzimat dönemi sonrası Türk Edebiyatının en önemli şairlerinden biri olan Tevfik Fikret⁵³, “Tarih-i Kadim”⁵⁴ adlı bir şiir yazar. Fikret’in bu şiiri, 1905 yılında yayımlanır⁵⁵. Asıl adı “Hitab” olan ve Fikret’ten izinsiz basılan Tarih-i Kadim’in üstünde ne şairin adı ne basım tarihi vardır⁵⁶.

“Beşerin köhne sergüzeştinden/ Bize efsaneler terennüm eden,/ Bizi âbâ-yı bî vücudumuzun/ Cevf-i mâzîde bir siyah ve uzun/ Gece teşkil eden hayatından / Ninniler ihtira edip uyutan;/ Bize en doğru en güzel örnek/ Diye evvel zamanı göstererek/ Gelecek günlerin geçen geceden/ Farkı yok, hükmü yok zehabı veren;/ Ve cebîninde altı bin yıllık/ Buruşukluklarla şüpheler karışık;/ Ser-i mâzîye, yani rû’yaya,/ Pây-ı âti denen heyûlâya/ Sürünen heykel-i kadîd...” dizeleriyle başlayan Tarih-i Kadim, uzun bir şiirdir. İmparatorluğun son yıllarının sıkıntılı, boğucu siyasî ve sosyal atmosferini yansıtır. Bu şiirde, “Fikret’in karşısında bir tablo vardır ve bu tabloda efsaneler masallar dinleyip uyuyan içinde kendisinin de olduğu bir insan yığını görülmektedir. Masalı anlatan eski heykele karşı ‘artık sus!’ dercesine uykudan uyanmak istediğini haykırır. Bu uykudan şikâyetçidir. Eski heykel neler

⁵³ Tevfik Fikret hakkında geniş bilgi için bkz: Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret: Devir- Şahsiyet- Eser*, Dergâh Yayınları, 12. Baskı, İstanbul 2009; İsmail Parlatur, *Tevfik Fikret*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004; Hilmi Yücebaş, *Bütün Cepheleriyle Tevfik Fikret*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1959; Memet Fuat, *Tevfik Fikret: Yaşamı, Düşünce Dünyası, Sanatçı Kişiliği*, Yapı Kredi Yayınları, İst 1995.

⁵⁴ Bkz. Esat Sezai Sümbüllük, *Fikret’in Tarih-i Kadim İsimli Manzumesinin Şerhi*, Aydınlık Basımevi, İstanbul 1947; Mehmed Ali Aynî, *Tevfik Fikret’in Tarih-i Kadim’ine Bir Cevaptır- Raybîlik, Bedbinlik, Lâ-ilahiyelik Nedir?*, Yeni Matbaa, İstanbul 1927.

⁵⁵ Çeşitli kaynaklarda Tarih-i Kadim’in basım tarihi 1905 miladi senesi olarak gösterilmişse de edebiyat tarihçileri bu tarih üzerinde fikir birliğine varamamışlardır. Eserin basım tarihiyle ilgili geniş bilgi için bkz: Hümeysra Yuva, *1901-1908 Arası Türk Edebiyatındaki Eserler*, Fatih Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

⁵⁶ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Memet Fuat, *Tevfik Fikret: Yaşamı, Düşünce Dünyası, Sanatçı Kişiliği*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 42-47.

anlatır da Fikret bu kadar rahatsız olur? diye baktığımız zaman; karşımıza geçmişe ait her şey, bir milletin tarihi, yüce sayılan bütün değerleri, geleneğe ait olan bütün unsurlar çıkmaktadır. Bu karşı çıkış, özellikle Türk tarihine ve İslâm dinine yöneliktir.”⁵⁷

Tevfik Fikret’in bu şiiri, dönemin “İslâm dinini muhabbetle kabullenmiş” kesimini rahatsız eder; çünkü bu şiirde mukaddes değerleri açıkça aşağılanmaktadır. Bu rahatsızlığı duyanların en başında Şair Mehmet Âkif (Ersoy) gelmektedir. Özellikle, şiirde Kur’an kast edilerek söylenmiş “Yırtılır ey kitab-ı köhne, yarın/ Maktel-i fıkır olan sahifaların” dizelerine büyük tepki göstererek “Bu adam peygamberime sövdü. Babama sövse affederdim, fakat peygamberime sövmek... Bunu ölürüm de hazmetmem”⁵⁸, “Ahlâk kürsüsünden haykıran bir adamın –ister inansın ister inanmasın- halkın ahlâk mesnedi olan bir varlığa uluorta sövmesi... İşte bu akılların kabul edemeyeceği bir şey!”⁵⁹ der ve Fikret aleyhine Süleymaniye Kürsüsü’nde adlı şiirinde geçen şu mısraları yazar:

“Bugün Allah’a söver, sonra biraz bol para ver,
Hiç utanmaz Protestanlara zangoçluk eder.”

Tevfik Fikret, Akif’in bu mısralarına karşılık olarak “Tarih-i Kadim’e Zeyl” başlıklı Tarih-i Kadim’in devamı mahiyetinde bir şiir daha yayımlar⁶⁰. Bu şiirde Âkif’e “beynin sağır, gözün kör...”, “Molla Sırat...” gibi ifadeler kullanır. Âkif de cevaben bir şiir daha yazar.⁶¹

⁵⁷ Hümeysra Yuva, *1901-1908 Arası Türk Edebiyatındaki Eserler*, Fatih Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 51-52.

⁵⁸ Mithat Cemâl Kuntay, *Mehmed Âkif*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986, s. 99.

⁵⁹ Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s. 206.

⁶⁰ Bu şiir, Tevfik Fikret’in ilk defa 1911’de basılan *Halûk’un Defteri* adlı şiir kitabında yayımlanmıştır.

⁶¹ Mehmed Âkif, Fikret aleyhine yazdığı dizelerin hiçbirini Safahat’ın sonradan yapılan baskılarına almamıştır. Mithat Cemâl’e göre bu kavganın tek güzel tarafı budur. Bkz: Mithat Cemâl Kuntay, *Mehmed Âkif*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986, s. 100.

İki şair arasındaki bu atışma, zaman içinde ikisini seven insanların da karıştığı bir fikrî münakaşaya dönüşür⁶². Adeta, “Servetifünûn’cularla Sebilürreşat’çıların kavgasına dönüşen bu tartışmada Akif’in yanında Babanzade Ahmet Naim Hoca, Fikret’in yanında ise Dr. Rıza Tevfik yer alır. Yıllar içinde bu tartışmayı başka kalemler devralır ve sürdürür.

Bu tartışma, 1939 yılının sonlarında 'Yeni Sabah' gazetesinde Fikret aleyhine yayınlar dolayısıyla, bir defa daha, Türkiye’de entelektüel hayatın gündemine oturacaktır. 'Yeni Sabah'ta Fikret konusunda bir anket yapılmış, bu ankette bazı yazarlar, Fikret’e ağır saldırılarda bulunmuşlardır. Sabiha Sertel⁶³ de bunlara Tan Gazetesi’nde⁶⁴ cevap verir. 'Fikret'i Bir İrticaa Bayrak mı yapmak istiyorlar?' başlığıyla 'Tan'da yayımladığı bir yazı dolayısıyla Sabiha Sertel hakkında dava açılır. Yazıda, 'Şair Tevfik Fikret'in edebî kıymet[inin] münakaşa edilebil[ceğini], fakat şiirlerini mevzu-u bahs ederek içtihadına, felsefî düşüncelerine hücum' etmenin 'tehlikeli' olduğunu öne sürmüştür Sertel... Ona göre, amaç, Fikret'e değil, 'Türkiye Cumhuriyeti'nin altı okundan biri olan Laikliğe' saldırmaktır. Prof. Orhan Okay, ölümünün 50. yılında Mehmet Akif Ersoy üzerine Marmara Üniversitesi'nde düzenlenen bir sempozyuma verdiği bildiride, bu tartışmaları şöyle özetler:

⁶² Bkz: Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret: Devir-Şahsiyet-Eser*, 12. baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, s. 159-160.

⁶³ Türk kadın yazarı, (Selânik 1897- Bakü 1968). Zekeriya Sertel’in eşi. Selânik Amerikan Koleji’ni bitirdi, 1919 yılında eşi Zekeriya Sertel ile birlikte eğitim almak amacıyla Amerika’ya gitti. Columbia Üniversitesi’nde okudu. Türkiye’ye döndükten sonra gazetecilik ve dergi yazarlığı yaptı. II. Dünya Savaşı yıllarında Tan Gazetesi’nde aşırı sol görüşlere ağırlık veren yazılar yazdı. 1950’den sonra Türkiye’den ayrıldı, bir daha dönmesine izin verilmedi. Eserleri: Fikret- Âkif Kavgası (1939), Tevfik Fikret (1946), Roman Gibi (1970). Ayrıca sosyalizm üzerine birçok tercümeleri bulunmaktadır. Bkz: Ş. Kutlu, Sabiha Sertel Maddesi, Milli Eğitim Bakanlığı Türk Ansiklopedisi, MEB Basımevi, Ankara 1980, C.28, s. 465; *Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, “Sertel” Maddesi, Meydan Yayınevi, İstanbul 1973, C.11, s. 211.

⁶⁴ Mahmud Saydam tarafından yayımlanan günlük Milliyet Gazetesi, öz Türkçe akımına uyan birçok yayım organı gibi adını Tan’a çevirdi (22 Nisan 1935). Gazete daha sonra tesisleriyle birlikte Halil Lütfi Dördüncü, Ahmet Emin Yalman ve M. Rifat Yalman tarafından satın alındı (1936). İki yıl sonra Yalmanlar gazeteden ayrıldılar. Matbaa 4 Aralık 1945’teki Tan olayında yıkıldı. Tan’ı sonra Dördüncü ve A. N. Karacan birlikte yayımladılar (1945). Gazete 1956’da yayım hayatına son verdi. Tan’ın başlıca yazarları arasında Zekeriya Sertel, T. Rüştü Aras, Sadri Celâl, Esad Âdil, A. Hamdi Başar, Sabahattin Ali, Burhan Belge, Suat Derviş, Niyazi Berkes, Abidin Dino, Aziz Nesin, Muzaffer Şerif, Naci Sadullah vardı. Bkz: *Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, “Tan Gazetesi” Maddesi, Meydan Yayınevi, İstanbul 1973, C.11, s. 869.

'Başlangıçta, yenilikçiler ve muhafazakârlar arasında bir münakaşa gibi başlayan hadise 1940'lardan sonra Fikret'in Marksistler, Akif'in dindarlar tarafından bir bayrak haline getirilmesiyle değişik bir istikamete yönelir. Bu davranışların her ikisi de doğrudan doğruya edebiyatla ve şiir sanatıyla ilgili değildir."⁶⁵ Eşref Edip'in incelemekte olduğumuz "İnkılap Karşısında Âkif-Fikret, Gençlik-Tancılar" adlı eseri de bu fikrî münakaşanın bir uzantısıdır. Eşref Edip bu eseri, Tan Gazetesi'nde Mehmet Âkif hakkında yazılanlara, bilhassa Sabiha Sertel'in 1939 yılında yayımlanan "Tevfik Fikret-Mehmet Akif Kavgası" adlı eserindeki Mehmet Âkif ve İstiklâl Marşı'na ilişkin tezlerine cevap olarak yazmıştır.

Sertel'e göre Fikret "sosyalizm"i benimsemiş "materyalist", "hümanist" bir düşünce ve edebiyat adamıdır. Ona göre, Türk gençliği, ancak bu dünya görüşlerine itibar ve itimat ederse aydınlığa çıkabilir. Sertel eserlerinde Fikret'in ideolojisini benimsemeyenleri "faşist" olarak niteler; Âkif bir "irtica" sembolüdür. Fikret, 1908 ve 1923 inkılâplarının fikrî yapısını temsil eder. "İnkılap zinciri koparsa ayağımızın altındaki ancak irtica çukurudur."⁶⁶ Yine, Sertel'e göre, Tarih-i Kadim şiiri, doğmakta olan bir âlemin, bir inkılâbın müjdecisidir.⁶⁷

Eşref Edip'in Tan Gazetesi yazarlarına karşı Mehmed Âkif'i ve İstiklâl Marşı'nı savunma gayretini bu kitabın sayfalarından takip ettiğimiz zaman, Tan'cıların ithamlarının ağır olduğunu, onların Âkif karşıtlıklarının, muhalefet dozunu aşip saygısızlığa vardığını görüyoruz. Bu tartışmayı tüm boyutlarıyla görmek için Sabiha Sertel'in 1939 yılında yayımlanan "Tevfik Fikret-Mehmet Akif Kavgası" ile 1940'ta yayımlanan "Sebilürreşatçıya Cevap" adlı kitaplarını incelemek gerekir. Ancak Eşref Edip'in 4 Ocak 1939 tarihli Tan Gazetesi'nden eserine yaptığı alıntı bu konuda fikir vermeye yardımcı olur:

⁶⁵ Hilmi Yavuz, *Bitmeyecek Tartışma: Fikret mi Âkif mi?*, Zaman Gazetesi, 07.09.2005.

⁶⁶ Bkz: Sabiha Sertel, *Tevfik Fikret – İdeolojisi ve Felsefesi*, Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul 1946, s. 142-152.

⁶⁷ Sabiha Sertel, *a.g.e.*, s. 9.

“Ey gençler! Gafil bulunmayınız. Âkif’in ideali dindi. O, dindar bir adamdı. İstiklâl Marşı’nda bile İslâm timsali olan dinden bahseder. Çanakkale’nin topraklarını sıkınca şüheda fişkiracağını söyler. O, bizim idealimize inanmadığı için bizim neslin şairi değildir. Gençliğin bu ince farklara dikkat etmelerini istemek hakkımızdır.”

Eşref Edip incelemekte olduğumuz eserin ilk bölümüne İstiklâl Marşı’nın tam metnini alır. Âkif’in Millî Mücadele’deki rolüne değinir, Mehmet Âkif’in şiirinin İstiklâl Marşı olarak kabul edildiği gün Türkiye büyük Millet Meclisi’nde yaşanan büyük coşkuyu aktarır ve şöyle der:

“İşte, Muhterem Sabiha Zekeriya Hanım⁶⁸, inkılâp aleyhtarı göstermek, tertemiz alına irtica damgası vurmak istediğiniz faziletli şairin, İstiklâl Harbi’nin manevî cephesinin bir kahramanı olan büyük vatanperver Âkif’in kalbinden, ruhundan doğan İstiklâl ve hürriyet abidesini milletin tercümanı hissiyatı olan Büyük Millet Meclisi’nin nasıl alkışladığını gördünüz a!.. Artık biraz olsun saygı ve nezaket gösterip de milletin hissiyatına tercüman olan ve milletin malı olan İstiklâl Marşı’nı yazan feragatkâr şaire uluorta dil uzatmanız hiçbir suretle doğru olmadığını lütfen kabul buyurunuz.”⁶⁹

Eserde muhatabın görüşlerine yapılan itirazlar, çok tutarlı bir fikrî yapı ve nezaketli bir üslûp çerçevesindedir. Özellikle şu cümleler bunun en belirgin ispatıdır:

“...Sabiha Zekeriya Hanım, siz şimdi Tarih-i Kadim gibi düşünmeyenlere vicdanları gibi düşünmek hakkını bile çok mu görüyorsunuz? Muttasıl “irtica” gibi ağır bir cürüm atfediyorsunuz. Ve bunu her fırsattan bilistifade tekrar ediyorsunuz. Hürriyeti vicdan dediğiniz bu mu? (...) Biz dün olduğu gibi bugün de sizin hürriyeti vicdanınıza, düşüncelerinize, akidelerinize bir şey demeyiz. Nitekim istediğiniz gibi bu haklarınızı belâğan mâbelağ bir surette kullanıyorsunuz. Ancak sizin de lütfen

⁶⁸ Sabiha Sertel, eşi Zekeriya Sertel’e nispet edilerek zaman zaman bu şekilde anılmıştır.

⁶⁹ Eşref Edib, *İnkılâp Karşısında Âkif-Fikret, Gençlik-Tancılar, Âsar-ı İlmiye* Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1940.

teslim buyurmanız lâzımdır ki bizim akidelerimize, vicdani mukaddesatımıza da kimse dahl etmemelidir.”⁷⁰

Eşref Edip, Âkif – Fikret kavgasındaki yerlerinin ne olduğunu, bu tartışmada niçin yer aldıklarını şu cümleleriyle izah eder:

“Kudretli ve sanatkâr şair Tefvîk Fikret’in güzel eserlerini biz de zevk ile okur ve takdir ederiz. Ancak ona karşı bir sözümüz varsa, Tarih-i Kadim ile bizim vicdanî mukaddesatımıza ulu orta taarruz etmeye hakkı olmadığını anlatmaktan ibarettir. Siz her ne zaman Tarih-i Kadim’i bir hürriyet beratı, bir amentü gibi saf dimağlara sunmaya kalkışırsanız biz, sizin haksızlık ve saygısızlık yapmış olduğunuzu, müsadenizle, size arzedeceğiz.”⁷¹

Eserin İçeriği

Eserde ele alına konular ve bunların sıralanışı şöyledir.

1. Tancıların hücumları, gençliğin müdafaası (Bu bölümde, özellikle o günlerdeki üniversite gençliğinin Mehmed Âkif’e ve İstiklâl Marşı’na olan saygı ve sahiplenişleri örneklerle izah edilir.)
2. Tancıların muzmerleri ve hedefleri.
3. İstiklâl Marşı’nın milletin ruhunun tercümanı olduğuna dair Büyük Millet Meclisi’nin kararı. İstiklâl Marşı.
4. İstiklâl Harbi’nin manevî cephesinin kahramanı Âkif. Üniversitenin Âkif’e karşı muazzam tezahüratı. Tancıların büyük saygısızlıkları, haksız isnatları.
5. Âkif’in yüksek fazileti hakkında memleket mütefekkirlerinin, şair ve ediplerinin mütalaaları.
6. Âkif’in millete hediyesi.
7. Meçhul Şehit Abidesi.
8. Âkif ve Sebilürreşad.
9. Tarih-i Kadim hakkında memleket mütefekkirlerinin tenkitleri.

⁷⁰ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 18.

⁷¹ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 19.

10. Kurtuluş Harbi'nin iman kaynağı İstiklâl Marşı mı Tarih-i Kadim mi?

11. Fikret'in Tarih-i Kadim'i bir cinayet addederek nedameti. Rıza Tevfik'in sözleri ve ilahî tahassüsü.

12. Âkif'in vatanperverâne şiirlerinden bazı parçalar.

Eserin Dil ve Üslûp Özellikleri

Eserde sade, açık ve akıcı bir dil kullanılmış, belagatli ve sanatlı bir üslûp kullanma cihetine gidilmemiştir. Ağırlıklı olarak açıklayıcı, tartışmacı ve kanıtlayıcı anlatım türleri kullanılmıştır.

3. Tevfik Fikret’i Beş Cepheden Kırk Muharririn Tenkitleri

Pembe Kitap

Eserin Yazılış Amacı

Bu kitap bir derleme çalışmasıdır. İlk basımı 1943 yılında Eşref Edip’in sahibi olduğu Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Bu çalışma, mahiyetini bir önceki eseri tanıtırken izah ettiğimiz Âkif-Fikret tartışmasının ve bu tartışmanın tarafları arasındaki fikrî mücadelenin uzantısıdır. Eşref Edip bu çalışmayı, Sabiha Sertel’in 1940’ta yayımlanan “Sebilürreşatçıya Cevap”⁷² adlı kitabı üzerine yapar. Mehmet Âkif’i ve İstiklâl Marşı’nı küçümseyip, millî marşın şairini “mürtecî” olarak vasıflandıran Tan Gazetesi yazarları, bilhassa Sabiha Sertel, Tevfik Fikret’i Âkif’e, Tarih-i Kadim’i İstiklâl Marşı’na alternatif olarak görür ve gösterirler. Bu durumda Eşref Edip devreye girer; bu tartışmada, Âkif’i ve İstiklâl Marşı’nı savunan taraf olarak yer alır. Bu maksatla, “İnkılâp Karşısında Âkif-Fikret, Gençlik-Tancılar (Kurtuluş Harbinin Kaynağı İstiklâl Marşı mı Tarih-i Kadim mi?)” adlı çalışmasından sonra bu çalışmayı ortaya koyar. Eserin ilk baskının kapak rengi pembedir, kapak yüzünde eserin isminden önce “PEMBE KİTAP” yazar. Kitaba niçin ayrıca böyle bir isim verildiği konusunda, bu konuda kitabın içeriğinde de herhangi bir bilgi verilmemesi sebebiyle, fikir sahibi değiliz.

Eşref Edip bu çalışmasında birçok tanınmış fikir adamı veya edebiyatçının Tevfik Fikret’e veya onun eserlerine yönelik tenkitlerini derlemiştir. Bu tenkitlerin hiçbirisi Eşref Edip’in talebi üzerine yapılmamış, bütün tenkitler çalışmanın yapıldığı tarihten önceki muhtelif zamanlarda farklı gazete dergi köşelerinde veya kitaplarda

⁷² Sabiha Sertel bu tartışma çerçevesinde 1939’da *Tevfik Fikret-Mehmet Âkif Kavgası*, 1940’ta *Sebilürreşatçıya Cevap* adlı kitaplarını; Eşref Edip ise 1940’ta *İnkılâp Karşısında Âkif-Fikret Gençlik-Tancılar*, 1943’te *Tevfik Fikret’i Beş Cepheden Kırk Muharririn Tenkitleri* adlı çalışmalarını yayımlamıştır. Ayrıca, Eşref Edip 1938-39’da Âkif’e ilişkin *Mehmed Âkif* adlı monografik eserini, Sabiha Sertel ise 1946’da *Tevfik Fikret – İdeolojisi ve Felsefesi* adlı eserini yayımlamıştır.

yayımlanmıştır. Eşref Edip'in çalışmanın önsöz'ündeki şu ifadeleri, bu derlemenin yapılış amacını çok net bir biçimde ortaya koyar:

“Tevfik Fikret'i tahlil edenler, onun meziyetlerini sayarken kusur ve noksanlarını da söylüyorlar. Müsellem olan meziyetleri hakkında münakaşaya lüzum yoktur. Ancak kusur olarak ileri sürülen noktalar üzerinde konuşulabilir. Bu husustaki hükümler doğru veya yanlış olabilir.

Kusur olarak Tevfik Fikret'e atfedilen şeyler nelerdir? Bunları tespit etmek lâzımdır ki maddeler üzerinde münakaşa yürütmek mümkün olabilsin, mübahase de bir neticeye varabilsin. (...)

Benim burada hiçbir kelimem yoktur. Ben yalnız Fikret'i tenkit eden kırk muharririn fikirlerini naklettim. Bu onların bütün fikirlerine iştiraki de tazammun etmez. Onun için, cevap vermek isteyenler, doğrudan doğruya, tenkit edenlerle konuşsunlar. Ben bu hususta hiçbir münakaşa kabul etmem.”⁷³

Görüldüğü gibi, Eşref Edip bu çalışmayı Tevfik Fikret'i karalamak amacıyla değil, onun hakkında yapılan tenkitleri tartışmaya açmak amacıyla yapmıştır. Eşref Edip'i buna yönelten, Tevfik Fikret'i kusursuz bir fikir önderi olarak öne sürüp onun şahsı üzerinden İstiklâl Marşı'na ve bu marşın temsil ettiği değerlere saldıranları itidale sevk etmek, Tevfik Fikret'i çok yönlü ele almanın gerekliliğini onlara göstermektir. Eserin önsözünde, “Fikret'i müdafaa etmek isteyenler, eğer hakikaten Fikret'i seviyorlarsa, laf ve güzafla meşgul olmayarak, ilim ve edep dairesinde bunlara cevap versinler, Fikret'i bu ithamlardan kurtarsınlar. Yapılacak en doğru iş budur” diyerek, Tevfik Fikret'i öne sürerek milletin manevi değerlerine saldıranlara meydan okumuştur.

⁷³ Eşref Edib, *Tevfik Fikret'i Beş Cepheden Kırk Muharririn Tenkitleri*, Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1943, s. 3.

Eserin İçeriği

Bu çalışmada, Tevfik Fikret'e ilişkin tenkitler beş sınıfa ayrılarak ele alınmıştır. Bu sınıflandırma şöyledir:

- Fikret'in sanatkârlığı ve şairliği hakkındaki tenkitler
- Fikret'in şahsî ahlâkı hakkındaki tenkitler
- Fikret'in vatan ve millet telakkisine ilişkin tenkitler
- Fikret'in fikir cephesine ilişkin tenkitler
- Fikret'in iman ve akidesi hakkındaki tenkitler

Eşref Edip bu çalışmasına aldığı Fikret hakkındaki eleştirileri, yukarıda verdiğimiz sınıflandırmaya göre yerleştirmiş; eleştiri ifadelerinin kaynağını da mutlaka belirtmiştir. Yaptığı alıntılar yazar başına birkaç paragrafı geçmez. Ayrıca çalışmanın incelenmesi ve anlaşılmasını kolaylaştırmak, çalışmaya ilmî bir veçhe kazandırmak amacıyla, her konu kategorisini ayrıca alt başlıklara ayırmıştır. Mesela, “Fikret'in sanatkârlığı ve şairliği hakkındaki tenkitler” ana başlığının alt başlıklarından bazıları şöyledir:

a-Rebab-ı Şikeste muhitin tesiratına biganedir. b- Fikret'in şiirlerinde yaratıcı hayaller yoktur. c- Fikret'in şiirlerinde felsefe yoktur. ç- Fikret'te deha eseri yoktur. d- Fikret millet şairi değil zümre şairidir. e. Fikret'in şiirlerinde hakiki heyecan yoktur...

Kitabın tamamında yer alan alt başlık sayısı 89'dur. Bu seksen dokuz alt başlık, her birine ilişkin değerlendirme yapan yazarların isimleriyle birlikte, “Fihrist” başlığı altında çalışmanın sonuna eklenmiştir.

Eşref Edip, çalışmanın önsözünde, bu çalışmasının tasniflendirilmesi hakkında şöyle demiştir:

“...Bunlar (T. Fikret’e ilişkin eleştiriler) tasnif edilirse bu husustaki konuşmalar belki daha derli toplu olur, daha ilmî bir şekil alabilir. Bu maksatla Tevfik Fikret hakkında konuşulacak meseleler madde madde sıralandı. Bunların her biri bir tetkik mevzuudur.”

Kitapta Tevfik Fikret’e ilişkin görüşlerine yer verilen muharrir sayısı, Eşref Edip’in kitabın başlığında da belirttiği gibi tam kırk tanedir. Bu muharrir ve ediplerin isimleri şöyledir:

Ali Canip (Yöntem), Abdülkadir Ceyhun, Agah Sırrı Levent, Ahmet Naim, Behçet Kemal Çağlar, Cenap Şehabettin, Celaleddin Ezine, Faruk Yurtunca, Fatin Hoca (Rasathane Müdürü), Ferit Kam, Fuat Köprülü, , Hakkı Süha, Hakkı Tarık, Halil Yaver, Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Hasan Âlî Yücel, Hüseyin Cahit, İsmail Habip (Sevük), İskender Fahrettin, İstanbul Efendisi, Kâmran Demir, K. Elker, Kemalettin Şükrü, Mehmet Âkif, Mehmet Âsım, Mehmet Ali Aynî, Mithat Cemal (Kuntay), M. Sencer, Nurullah Ataç, Nihat Sami Banarlı, Nihal Atsız, Nurettin Topçu, Ömer Seyfettin, Ömer Rıza Doğrul, Peyami Safa, Ruşen Eşref (Ünaydın), Salih Keramet, Süleyman Nazif, Tevfik Fikret⁷⁴, Yahya Kemal, Yusuf Akçora.

⁷⁴ Tevfik Fikret’in Dergâh Dergisi’nde yayımlanan bir mektubundan alıntıdır.

4. Risale-i Nur Müellifi Bediüzzaman Said Nur: Hayatı, Eserleri, Mesleği

Eserin Yazılış Amacı

Eşref Edip tarafından kaleme alınmış metinleri konuları bakımından ele aldığımız zaman yazarımızın öne sürdüğü bir fikri, görüşü gündemde tutmak konusunda ısrarcı olduğunu görürüz. Gazetecilik mesleğinin doğasından da gelen bu yöntem sebebiyle o, kaleme aldığı bir yazıyı yeri geldikçe tekrar yayımlamış, bazı fikir ve teorilerini yazılarında sık sık dile getirmiştir. Müstakil eserlerinin içeriği ile eserinde ele aldığı konuya ilişkin olarak yazdığı gazete makalelerinin içeriğinin örtüştüğünü görürüz. Bir edebiyatçıdan ziyade dava ve fikir adamı olan Eşref Edip için asıl amaç, düşüncelerini kitlelere etkin bir şekilde ulaştırmaktır. Bu amaç doğrultusunda, önemli bulduğu ve dergideki yazılarında üzerinde sıkça durduğu bir konuyu, gününbirlik olmaktan çıkararak kalıcı hale getirmek, dikkatleri o konu üzerine daha çok çekmek ve daha genişçe ele almak amaçlarıyla bir risale veya kitap formatında yayımlamış; bazen de önce kitap formatı içinde ele aldığı bir konuyu gerekli gördükçe dergideki yazılarına taşıyarak gündemde tutmaya çalışmıştır.

Eşref Edip'in Said-i Nursî'ye ilişkin kaleme aldığı eser de bu mahiyetteki çalışmalarındandır. Said-i Nursi ve Nurculuk muarızlarına cevap vermek, o dönemin resmî makamlarında ve medyasındaki Said-i Nursî'ye ve onun hareketine ilişkin yaygın negatif kanaatleri tashih etmek, ona yapılan muamelelerin haksız olduğunu dile getirmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bu eser bir Said-i Nursî müdafaanamesidir. Eşref Edip'in bu eser için kaleme aldığı ithaf yazısında şu ifadeler yer alır:

“Büyük Üstadın münevver talebeleri, sevgili üstadlarının hayatı, eserleri, mesleği hakkında topladıkları malumatı biz derledik, düzenledik; bu eser vücuda geldi.

(...)

Bu eser onun hayatının, eserlerinin, fikirlerinin, mücadelelerinin, şehâmet ve kahramanlıklarının ancak bir fihristi olabilir.”⁷⁵

Eşref Edip eserin girişindeki “Risale-i Nur Mekteb-i İrfanı” başlıklı bölümde Said-i Nursî, eserleri, kendisi ve eserleri etrafında bir araya gelen topluluğu mahiyet itibariyle ortaya koyma çabasındadır. Şüphesiz bu çaba, o dönemin bazı siyasi ve sosyal şartlarının dayatması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu çaba, toplumsal uzlaşmaya katkı sağlamak, yanlış anlamaları gidermek, toplumun bir kesiminin üzerindeki şaibeleri kaldırmak gibi çok değerli amaçları matuftur. Eserin giriş yazısının ve hatta bütün eserin ana mihveri, Said-i Nursî’nin ve ondan sadır olanların kanun ve nizamlara aykırı, mesuliyeti mucip hiçbir yönünün olmadığını ortaya koymaktır. Bu, devletin ve toplumun bütün kesimlerinin nezdinde bir meşruiyet arayışıdır. Eşref Edip, bu bölüme Said-i Nursî muarızlarının kafalarını kurcalaması muhtemel sorularla giriş yapar, daha sonra Sebilürreşad’da da makale olarak yayımlayacağı bu yazının sonuna dek bu soruları cevaplandırma yoluna gider:

“Şöhreti memleketimizin her tarafını kaplayan bu zat kimdir? Hayatı, eserleri, meslek ve meşrebi nedir? Muhtelif halk tabakaları arasında şayan-ı hayret derecede kuvvetli rabıta husule getirmesinin sırrı nedir? Bu bir tarikat mıdır? Bir cemiyet midir? Yoksa siyasi bir teşekkül müdür?”

Bu soruların cevabını yine kendisi şöyle verir: “Evet, ortada bir topluluk var. Fakat bu topluluk kanunun müdahale çerçevesine girmiyor. (...) Ne tarikat, ne cemiyet ne de siyasi bir parti. Arada dönen yalnız şu kelimelerdir: Üstad, talebe, risale-i Nur. Said Nursî Hazretleri üstaddır. Risale-i Nur’u okuyanlar da talebedir. Risale-i Nur talebeleri.”

⁷⁵ Eşref Edip, *Risale-i Nur Müellifi Bediüzzaman Said Nur: Hayatı-Eserleri-Mesleği*, Sözler Yayınevi, İstanbul 1990.

Yazının devamında, Said Nursî, eserleri ve talebeleri hakkında dile getirilenler özet ifadelerle şöyledir: Said Nursî ve talebelerinin gizli veya açık hiçbir siyasi bağlantıları olmadığı gibi, Said-i Nursî'nin talebelerine en birinci nasihati, siyasetle asla meşgul olmamalarıdır. Onların dünyevî hiçbir ihtirasları yoktur. Bütün gayeleri iman ve irfandır. Komünizm ve masonluğu, imana musallat olan iki büyük ejder kabul ederler ve bu iki akıma karşı mücadele ederler. Kanunen yasaklanmış olan komünizme karşı bunların mücadeleleri hiç şüphe yok, kanuna hizmettir. Nur talebelerinin imanı, irfana dayanır. Cehaletin en büyük düşmanlarıdır. Hepsi ilim sahibi, münevver kimselerdir. Bu teşekkül, tarikat değildir, cemiyet değildir, parti değildir. Bu topluluğa uyacak en güzel tanım “ekol”dür, “iman ve irfan mektebi”dir.

76

Eserin İçeriği

Bu eser ilk olarak 1952 yılında Asar-ı İlmiye Kütüphanesi bünyesinde “Risale-i Nur Müellifi Bediüzzaman Said Nur - Hayatı, Eserleri, Mesleği” adıyla neşredilir. Aynı eserin 2. baskısı 1957’de üçüncü baskısı 1958’de Sebilürreşad Neşriyatı tarafından yayımlanır. 1963 yılında, Said-i Nursî'nin vefatının üçüncü yılında, bazı ilâvelerle Sebilürreşad Neşriyatı bünyesinde yeniden neşredilir. 1963 baskısında eserin ismi kısmen değişiktir: “Bediüzzaman Said Nur ve Nurculuk (Tenkit-Tahlil)”. Sözler Yayınevi aynı eserin 1990 senesinde “Risale-i Nur Müellifi Bediüzzaman Said Nursî- Hayatı, Eserleri, Mesleği” adıyla yeni bir baskısını daha yapar. Eserin 1952, 1958 ve 1963 baskılarına TDV İSAM Kütüphanesi’nden ulaşmak mümkündür.

Ne monografik ne de biyografik özellik taşımayan 165 sayfalık bu kitap bir derleme çalışmasıdır. Eşref Edip’in kaleme aldığı bölümler dışında, çeşitli yazarların Said-i Nursi’ye ilişkin yazdıkları onu müdafaa eder mahiyetteki sekiz adet makaleyi,

⁷⁶ Eşref Edip, *a.g.e*, s. 3-9.

Said-i Nursî'nin eserlerinden parçaları, Said-i Nursî'nin yargılandığı bazı mahkemelerdeki müdafaanamelerini ve onun hakkındaki beraat kararını ihtiva eder.

Bu eserde Eşref Edip'in kaleme aldığı bölümler, esere ait uzunca bir mukaddimeyi,⁷⁷ yazarın 1952 senesinde Said-i Nursî ile görüştüğten sonra yazdığı “Uzun Bir Ayrılıktan Sonra” adlı makaleyi⁷⁸ ve elli sayfa tutarındaki Said-i Nursî biyografisini içerir.

Eserin tertibi şöyledir:

I. Risale-i Nur

Bu bölümde Eşref Edip'in kaleme aldığı “Risale-i Nur Mekteb-i İrfanı” başlıklı mukaddime yazısı ve 1952 senesinde, Said-i Nursi ile yaptığı görüşmeden sonra kaleme aldığı “Uzun Bir Ayrılıktan Sonra” adlı makalesi yer alır.

II. Hayatı ve Mesleği

Bu bölüm, eserin omurgasını oluşturur. Eşref Edip bu bölümde, Said-i Nursî'nin hayatını ve şahsiyetini anlatır.

III. Risale-i Nurdan Lem'alar

Bu bölümde, Said'i Nursî'nin Risale-i Nurların mahiyetini açıklamak, kendisinin ve eserlerinin muarızlarına cevap vermek üzere kaleme aldığı sekiz makalesine yer verilmiştir.

IV. Tahliller

⁷⁷ Bu mukaddime 1957 senesinde Sebilürreşad'da yayımlanmıştır. Bkz: Eşref Edip, *Risale-i Nur Müellifi Said Nur: Hayatı-Eserleri-Mesleği*, Sebilürreşad, C.11, S. 254, s. 56-58.

⁷⁸ Bu makale için bkz: Eşref Edip, “Üstad Bediüzzaman'la Mülâkat”, *Yeni Sebilürreşad*, C.5, S.119, s. 300-302; Aynı makalenin tekrarı için bkz: *Yeni Sebilürreşad*, C.14, S.345, s. 313-316.

Söz konusu makale, ayrıca, Said-i Nursî'nin talebeleri tarafından kaleme alınmış *Tarihçe-i Hayat* adlı Said-i Nursî biyografisinin *Tahliller* bölümünde de yayımlanmıştır.

Bu bölümde sekiz ayrı yazarın, Said-i Nursî ve talebelerine dair Eşref Edip'in tezlerini destekler mahiyetteki yazılarına yer verilmiştir.

V. Üstad Ağırceza'da

VI. Adaletin Tecellisi

Kitabın bu bölümleri, Said-i Nursî'ye yöneltilen suçlamaların haksızlığının vesikası mahiyetindedir. Said-i Nursî'nin, eserlerinde geçen bazı ibareler söz konusu edilerek “laikliğe aykırılık, devletin temel nizamlarını din amacına uydurmak maksadıyla dini alet ederek propaganda ve telkin yapmak” suçlamalarıyla çeşitli mahkemelerdeki yargılanma süreçlerini; bu süreçlerde mahkemelerin sundukları iddianameleri, Said-i Nursî'nin ve onun avukatlarının bu iddialara karşılık savunmalarını içerir. Bölümün sonunda Said Nursî'nin eserleri hakkında Diyanet İşleri Reisliği, Müşavere ve Dinî eserler İnceleme Heyeti'nin Ankara Birinci Ağır Ceza Reisliği'nin talebi üzerine hazırladığı rapor yer alır. 23.5.1956 tarihli bu raporda, bu eserlerin tamamının ilhamını Kur'an ve hadislerden alarak yazılmış olduğu, toplumu ahlak düşüklüğünden kurtarmak, devlet tarafından da onaylanacak güzel ahlaka teşvikten başka bir gayesi bulunmadığı, içeriklerinde kanuna muhalif siyasî ve idarî bir mahzur görülmediği belirtilmiştir. Bu bölümün ve kitabın en son içeriği, Afyon Ağır Ceza Mahkemesi'nin Diyanet İşlerinin söz konusu raporuna dayanarak, Said-i Nursî ve arkadaşları hakkında verdiği 23.06.1956 tarihli beraat kararıdır.⁷⁹

Son bölüm kitaba 1957 yılındaki baskısında eklenmiştir.

Eserin Önemi

Osmanlı İmparatorluğunun son dönem münevverlerinden olan Said-i Nursî, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kafkas Cephesi'nde gönüllü alay komutanlığı yapmış, 1916'da Bitlis savunması esnasında yaralanarak Ruslara esir düşmüş, bir yılı aşkın çeşitli Rus esir kamplarında esarette kaldıktan sonra 1917 yılında Kostroma

⁷⁹ Eşref Edib, *Risale-i Nur Müellifi Said Nursî: Hayatı, Eserleri, Mesleği*, Sözlük Yayinevi, İstanbul 1990, s. 120-154.

Esir Kampı'nda iken kaçarak İstanbul'a dönmüş, İstanbul'a döndükten sonra zamanın en üst Fetva kurulu olan Dar-ül Hikmet-ül İslamiye'de görev almış bir kimsedir. Osmanlının son ve zorlu dönemlerinde memleketine hizmet için çırpınmış, Millî Mücadele'de aktif rol almış Said-i Nursî,⁸⁰ milletine ve memleketine zarar vermek bir yana, hayatı hizmetlerle geçtiği halde fikirlerinden ötürü defalarca yargılanmış, son derece zor koşullarda uzun tutukluluk süreleri geçirmiş bir düşünce adamıdır. Hakkındaki hiçbir suçlamanın ispatlanamamış olması, onu ayrıca değerli kılar. Ciltlerle ifade edilebilecek eserleriyle de memleketine hizmet etmiş böyle bir aydının faziletlerine şahitlik etmek üzere kaleme alınmış bu eserin kıymeti, “fikir suçu” kavramının rafa kalktığı, insanları fikirlerinden dolayı yargılamanın ilkelik kabul edildiği, bunu yapanların tarih ve toplum vicdanında yargılandığı, geçmişte düşünceleri dolayısıyla mahkûm edilmiş kişilere iade-i itibar verildiği günümüzde daha da artmaktadır. Bu eser, bu misyonu dolayısıyla yıllar geçtikçe daha da önem kazanacaktır.

Bazı kaynaklarda Eşref Edip'in Said-i Nursi'yi anlatan bu eseri için “Said-i Nursi'yi tanıtmak üzere yazılmış ilk eserdir” denmiş olsa da Said-i Nursi'nin biyografileri daha önce Abdurrahman Nursi⁸¹ ve Müküslü Hamza⁸² tarafından kaleme alınmıştır. Ancak bu biyografiler, Said-i Nursî'nin gençlik döneminde kaleme alındığı için onun yaşamının, kişiliğinin ve mücadelesinin oldukça sınırlı kısmını

⁸⁰ Said-i Nursî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz: *Risale-i Nur Müellifi Bediüzzaman Said Nursî- Tarihçe-i Hayatı*, Envâr Neşriyat, İstanbul 1996; Necmeddin Şahiner, *Bediüzzaman Said Nursî*, Elips Kitap, İstanbul 2008; Necmeddin Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursî*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 1976.

⁸¹ Said-i Nursi'nin hayatı ile ilgili ilk müstakil eseri kaleme alan kişidir. Said-i Nursi'nin yeğenidir. 1927'de 26 yaşında iken vefat etmiştir. Birinci TBMM'de kâtiplik görevinde bulunmuştur. Said Nursi'nin 1920'li yıllara kadar olan hayatını konu alan eseri, *Bediüzzaman'ın Hayatı* adıyla 2010 yılında Kent Işıkları Yayınevi'nce yeniden basılmıştır.

⁸² Müküslü Hamza, Said-i Nursi'nin hayatını ilk defa yazan kişidir. Rus esaretinden dönüşünde neşredilen *İşaratü'l-İ'caz*'ın takdimi yedi sayfalık bir hayat hikâyesiyle başlıyordu. 1918'de yayımlanan Harbiye Nâzırı Enver Paşanın kâğıt parasını verdiği Kur'ân tefsiri *İşaratü'l-İ'caz*'ın önsözünde, "Uzun bir zaman refakatinde ve dersinde bulunan Hamza Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Tercüme-i halinden bir hülâsadır" şeklinde takdim edilen bu kısa biyografi "müşarünileyhin talebesinden ve Medresetü'l-Vâizîn mezunlarından Hamza" imzasıyla sona ermektedir. Bkz. *Enstitü*, Yeni Asya Gazetesi, 15 Ekim 2010.

anlatan hacimce küçük çalışmalardır. Eşref Edip'in eseri, Said-i Nursî hakkında Latin alfabesi ile basılan ilk eserdir.⁸³ Bu eser asıl önemini, Said-i Nursî'nin resmî makamlarca dışlandığı, sürekli asker ve polis gözetiminde yaşamak zorunda olduğu, ona yakın duranların da suçlu muamelesi gördüğü ortam ve zamanda onu korkusuzca müdafaa eden bir ses olmasından alır. Bu eserin önemini gösteren işaretlerden biri de Said Nursî'nin bizzat kendisinin bu eseri “Küçük Tarihçe-i Hayat”⁸⁴ olarak nitelendirmesidir.⁸⁵

Eserin içeriği, eserin yazılış amacı ile bütünlük içindedir.

Bu eserin ilk defa yayımlanışından önceki veya sonraki tarihlerde Eşref Edip imzasıyla Sebilürreşad'da yayımlanmış, eserin özeti veya iktibas mahiyetindeki makaleler şunlardır:

“Bediüzzaman Said Nur...”, Sebilürreşad, Cilt 4, Sayı 82, Yıl 1950, s. 107-109.

“Risale-i Nur Müellifi Said Nur: Hayatı, Eserleri, Mesleği”, Cilt 11, Sayı 254, Yıl 1957, s. 56-58.

“Büyük Üstad Said Nur Bu Dünyadan Çekildi, Fakat Muazzam Bir Eser Bıraktı”, Sebilürreşad, Cilt 13, Sayı 306, Yıl 1960, s.87-92.

“Tenkit ve Tahlil: Bediüzzaman Said Nur Kimdir, Nurculuk Nedir?”, Sebilürreşad, Cilt 14, Sayı 345, Yıl 1963, s. 311-315.

⁸³ Necmeddin Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursî*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1976.

⁸⁴ “Tarihçe-i Hayat”, Bediüzzamanın, o henüz hayatta iken talebeleri tarafından kaleme alınan, geniş biyografisidir.

⁸⁵ Bediüzzaman Said Nursî, *Emirdağ Lahikası I- II*, 3. Baskı, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 2008, s. 807, 830.

Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Eser, Eşref Edip Fergan'ın bütün yazılarında görüldüğü üzere, açık, duru, yalın bir Türkçe ile yazılmıştır. Anlatım son derece anlaşılır ve sadedir. Said-i Nursî'nin hayatını anlattığı bölümde, hadiseleri anlatırken aynı bölüm içinde cümleleri zaman zaman geniş zaman, bazen görülen geçmiş zaman, yer yer şimdiki zaman kipinde kurması ilk bakışta teknik bir kusur olarak görünüyorsa da metnin akışını bozmamakta hatta anlatımdaki tekdüzeliği kırmaya yardım etmektedir.

5. Çocuklarımıza Din Kitabı (1-2-3-4)

Eserin Yazılış Amacı

Bu kitap dizisi, Eşref Edip Fergan tarafından Türk çocuklarına İslam'ın temel kavramlarını, temel İslamî bilgileri iletmek üzere yazılmıştır. Eşref Edip'e göre, "kişiyi hayatın derin boşluklarına düşmekten koruyacak tek şey, imandır. Evlatlarının Allah yolunda, memleket yolunda her türlü her türlü fedakârlığa katlanacak şekilde imanlı, ahlaklı yetişmesini isteyen her anne baba bu hususta üzerine düşen vazifeyi yapmalıdır. Bu kitaplardaki bilgileri özümseyen çocuklar, iman yolunu, güzel ahlâk yolunu öğrenmiş olacaklardır."

Bu kitap dizisi, Eşref Edip'in yazarlık ve yayıncılığının farklı bir yönünü ortaya koyar. Şüphesiz ki, çocuklara yönelik yazmak, çocuk kitapları yayıncılığı, özel bir ihtisas gerektirir. Eserin birinci kitabına yazdığı önsözden Eşref Edip'in çocuklara yönelik yazmanın mesuliyetini kuvvetli bir şekilde hissettiği, çocukların ilgi ve idrak seviyelerine uygun şekilde yazabilmek için elinden gelen gayreti gösterdiği anlaşılmaktadır. Eşref Edip bu hususta şöyle der:

"Bu eser için çok emek sarf edilmiştir. Bir kere memleketimizde bu yolda yazılmış eski, yeni yüze yakın eserin hemen hepsi gözden geçirilmiştir. (...) mesele, verilen bilgilerin çocukların yaşı itibarıyla fikir seviyelerine uygun olma hususudur ki, bu kitaplarda en çok göz önünde tutulmuş olan nokta budur. Bir de sadelik... Özellikle de dilde sadelik ve güzelliğe de çok itina lazım." Eşref Edip'in bu eseri hazırlarken gösterdiği hassasiyet ve titizlik, onun şu cümlelerinden daha sarıh bir şekilde anlaşılmaktadır:

"... Sonra bu hususta farklı yaş seviyesindeki çocuklar üzerinde tecrübeler yapılmış, çocukların anlayamadıkları, kavrayamadıkları konular kolaylaştırılmış, anlayamadıkları kelimeler daha fazla sadeleştirilmiş; bundan başka bu eserler,

eğitimde, öğretimde uzun tecrübeleri olan kıymetli öğretmen arkadaşların incelemelerinden de geçirilmiştir.

Bu şekilde hayli uzun bir zaman içinde meydana getirilen bu kitaplar, ümit ederim ki mümkün mertebe az kusurlu olmuştur. Kim bu eserin herhangi bir bölümünün, bir cümlesinin hatta bir kelimesinin yerli yerinde olmadığını yahut daha sade yazılabileceğini bize bildirmek lütfunda bulunursa, çok minnettar, müteşekkîr olacağımı; yeni baskıların yapılması durumunda bu bilgilerden, eleştirilerden, uyarılardan yararlanacağımı bildirir şimdiden teşekkür ederim.”

Dört kitaplık bu serinin birinci kitabı “İnanç Dersleri”, ikinci kitabı “İbadet Dersleri”, üçüncü kitabı “Ahlâk Dersleri”, dördüncü kitabı ise “Sevgili Peygamberimiz” adlarını taşır. Bu dört kitap 1944-1945 yıllarında Eşref Edip’in sahibi olduğu Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı’na yayımlanmıştır. Aynı eser 1946 yılında, yine Asar-ı İlmiye Kütüphanesi bünyesinde tek ciltte toplanarak “İlk çağdaki çocuklar için” notuyla 47 sayfa olarak basılmıştır. Aynı eser 1948 yılında “Hocasız din bilgilerini öğretir- Dört kitap bir arada” notuyla yeniden yayımlanmıştır. Okullarda din derslerinin olmadığı bir dönemde, temel dinî bilgileri çocukların kendi başlarına kolaylıkla öğrenmesini sağlayacak bu eser, yayımlandıktan sonra büyük ilgi görmüş, fakat yayımlanmasının hemen ardından Millî Eğitim Bakanlığı’nın aldığı bir kararla, kitaplarda geçen surelerin Arapça asıllarının yer alması gerekçe gösterilerek toplatılmıştır. Bunun üzerine Eşref Edip’in dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel ile yaptığı görüşmede kendisine, kitapların iç ve dış kapaklarının değiştirilmesinin yanında Arapça harflerle basılmış olan ezan, tekbir, sure ve dualar yalnız Türk harfleriyle basılmak ve ezanın Türk harfleriyle basılmış Arapçası da çıkarılarak yerine Türkçe ezan konulmak suretiyle basılmasında bir sakınca olmadığı belirtilmiştir. Eser, bu şartlar yerine getirildikten sonra yeniden basılmıştır.⁸⁶ Nitekim, dönemin Diyanet İşleri Reisliğinin kitaba ilişkin değerlendirmesi şöyledir:

⁸⁶ Mustafa Aldı, “Eşref Edib’in Kitab-ı Erbaası”, *Nida Dergisi*, S. 137, Ağustos-Eylül 2009, s. 76-81.

“Çocuklarımıza *Din Kitabı* adlı eserin incelenmesine dair Eşref Edib imzalı dilekçe okundu. İnceleme neticesinde açık bir lisanla yazılmış olan mezkur eserin yayımında mahzur olmadığı gibi, din bilgisini ve ahlâkî fazileti körpe dimağlara kolayca telkin edecek mahiyette olması bakımından ilk tahsil çağındaki çocuklar için şayan-ı tavsiye görülmüştür.”⁸⁷

Eşref Edip Fergan bu eseriyle çocuklara yönelik dinî neşriyat için ufuk açıcı olmuştur. Bu alandaki çalışmalarını bu eserle sınırlamamış olsaydı, Türkiye’deki çocuk yayıncılığının, bugün geldiği noktadan daha ileride olacaktı kanaatindeyiz.

Eserin İçeriği

İNANÇ DERSLERİ: Bu kitapta, klasik İslâm öğretisinde “imanın şartları” olarak tanımlanan altı esas (Allah’a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, ahiret gününe ve kadere iman), çocukların anlayacağı bir dille ayrı ayrı konu başlıkları altında detaylandırılmıştır. Mesela, Allah’a iman bahsinde, Allah’ın sıfatları “Allah her Şeyi Yaratandır”, “Allah Hep Vardır”, “Allah’ın Varlığı Tamdır”, “Allah Var Edicidir”... gibi alt başlıklara ayrılmış; alt başlıklardaki konularsa, kısa cümlelerle, uzatılmadan açıklanmıştır.

İBADET DERSLERİ: Bu kitapta; besmele, Tevhid ve tekbir kavramlarının açıklamaları yapılmış; ibadet, ibadetin yararları, ibadet çeşitleri, ezan, abdest, namaz, oruç, zekat, hac gibi konular çocukların kavramasını kolaylaştıracak bir üslup ve usulle açıklanmıştır. Bu bilgiler verilirken ayrıntıya girilmemiş, bilgilendirmekten çok bilinçlendirmek esas alınmıştır. İbadetlerin nasıl yapılacağı değil, niçin yapıldığı, verilmesi önemsenen mesaj olmuştur. Müslüman toplumlarda bireylerin genellikle çocukluk çağında iken ezberlediği, kısa namaz surelerinin Türkçe anlamları da kitabın sonuna eklenmiştir.

AHLÂK DERSLERİ: Bu kitapta; Allah korkusu, kardeşlik, peygamber ahlâkı, Anne-baba sevgisi, kardeş sevgisi, akrabaya saygı, Öğretmene sevgi-saygı,

⁸⁷ *Yeni Sebilürreşad*, C.2, S. 31, Yıl: 1949, s. 96.

arkadaşlarla iyi geçinmek, yardımseverlik, temizlik, vatan sevgisi, ağaç sevgisi, çalışkanlık... gibi pek çok kişisel ve toplumsal yaşamı düzenlemeye yönelik konu Allah'ın ve peygamberinin hoşnutluğunu kazanmak çerçevesinde çocuklara uygun bir dille ele alınmıştır.

SEVGİLİ PEYGAMBERİMİZ: Bu kitap, Müslümanların peygamberi Hz. Muhammed'in hayatını, yaşam tarzını, çocuklar için, onlara uygun bir tarzda anlatmak üzere kaleme alınmıştır. Konu, ana hatlarını ifade edecek şekilde bölümlere ayrılmış; her bölüm, çocuklara uygun bir üslupla, özet bir biçimde anlatılmıştır. Konu başlıklarından bir kısmı şöyledir: Peygamber Efendimizin Ailesi, İlk Gurbet İlk Ayrılık, Annesi Amine'yi Kaybedişi, Dedesi Abdülmuttalib İle Birlikte, Amcası Ebu Talib'in Yanında, Hz. Hatice İle Evliliği...

Eşref Edip'in çocuklar için kaleme aldığı bu eser, Mine Alpay Gün ile Fahrettin Gün tarafından yayına hazırlanarak yukarıdaki isimler altında ayrı ayrı ciltlenmiş dört kitap olarak 2005 yılında İstanbul'da Beyan Yayınları bünyesinde yayımlanmıştır.

Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Çocuklara yönelik dinî neşriyatın öncüsü konumundaki bu eser, yazarının formasyonunu ve o dönemdeki çocuk yayıncılığının seviyesini göz önüne aldığımız zaman; okumayı yeni öğrenmiş ilköğretim dönemi çocuklarının, hatta okul öncesi dönemi çocuklarının bilişsel ve duyuşsal düzeylerine son derece uygun içerik ve üslubu ile çok başarılı bir çalışmadır. Tüm yazarlık hayatı boyunca yetişkinlere yönelik yazılar yayımlamış, dava adamı profili çizen hukuk doktoru bir gazetecinin kaleminden çıkan çocuklara yazılmış bir eserin, böylesine yetişkinlere yönelik dil ve anlatımdan arındırılmış olması, Eşref Edip'in bu eseri çok titiz bir çalışma ile kaleme aldığını göstermesinin yanı sıra onun usta bir yazar olduğunu da ortaya koyar. Nitekim eserin kaleme alındığı dönemin Diyanet İşleri Reisi Ahmet Hamdi Akseki bu eserin dil ve üslup özelliklerine ilişkin şunları söyler:

“Muhterem yazar Eşref Edip Bey’in kitapları, memleket yavrularına öğrenecekleri manevî bilginin esasını kurmak suretiyle büyük bir ihtiyacı karşılamakta, büyük bir boşluğu dolduracak değer taşımaktadır. Ayrıca, dilimizin güzel bir örneğini teşkil edecek kadar temiz, akıcı, yavrularımızın kolayca anlayıp kavrayacağı bir üslûpla yazılmış olmasından dolayı önemli bir kıymeti hâizdir. Yavrularımıza öğretmek istediğimiz en gerekli dini bilgileri, kavratmak istediğimiz en önemli ahlakî konuları, değerli yazar, açık, anlaşılır bir dille, çocuklarımızın kolayca kavrayabileceği bir şekilde anlatmıştır. Bu kıymetli eserlerden dolayı Eşref Edib Bey’i tebrik ederim.”⁸⁸

Yazar, konuları anlatırken genellikle “ben” ya da “biz” dilini kullanmıştır. Bu anlatım dilinin bir konunun benimsetilmesinde ne denli etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Mesela, “Allah’a İnanmanın Değeri” başlıklı konunun anlatımındaki ifadeler şöyledir:

“Ben Allah’ı severim.
Allah’ın yap dediğini yaparım.
Ben Allah’tan korkarım; yapma dediğini yapmam.
Ben nankör değilim.
Allah’ın bize verdiği nimetlere sırt çevirmem...”

Yine, “Peygamberler” konusunun anlatımındaki ifadeler de şöyledir:

“Ben peygamberlere inanırım.
Peygamberler Allah’ın seçkin kullarıdır.
Allah kendi belirlediği kimselere peygamberlik vermiştir.
Peygamberler en şerefli, en seçkin insanlardır...” gibi.

Yukarıdaki alıntılarda görüldüğü üzere, anlatım kısa cümlelerle yapılmıştır. Kısa ve net ifadeler, özellikle çocuklara seslenirken, anlatım tarzının vazgeçilmezi olmalıdır. Yazar bunu fark etmiş ve başarmıştır.

⁸⁸ Eşref Edip, *Çocuklarımıza Din Kitabı*, Hazırlayan: Mine Alpay Gün- Fahrettin Gün, Beyan yayınları, İstanbul 2005, s. 4.

6. Garp Mütefekkirlerine Göre Kur'an

(Kur'an'ın Azamet Ve İhtişamı Hakkında Dünya Mütefekkirlerinin Şehadetleri)

Eserin Yazılış Amacı

1958 senesinde Sebilürreşad Kütüphanesi Neşriyatı bünyesinde yayımlanan bu eser, Eşref Edip tarafından yapılmış bir derleme çalışmasıdır. Eser, isminden de anlaşılacağı üzere, birçok Batılı yazar ve fikir adamının Kur'an-ı Kerim'e ilişkin övgü dolu sözlerini, Kur'an'ın yüceliğini ortaya koyan mütalaalarını ihtiva eder. Bu çalışmanın içeriği, Eşref Edip tarafından yıllar süren bir çalışmanın sonucu olarak bir araya getirilmiş, 1948'de Sebilürreşad'ın yeniden yayım hayatına başlamasından sonra, derginin 1-13. sayıları arasında "Kur'an-ı Alkışlayan Büyük Adamlar" başlığı altında 12 sayılık bir yazı dizisi olarak da yayımlanmıştır. Eşref Edip, çalışmanın takdim yazısında eseri yayımlama amacını şöyle izah eder:

"Son zamanlarda bazı komünist ruhlu, kara kalpli kimseler, mukaddes kitabımıza ve büyük Peygamberimize karşı nârevâ tarizlerde bulunmak cüretini gösterdikleri esefle görülmektedir. Bozuk tıynetli, kara kalpli olan bu maneviyat haymatlozlarına karşı ne söylene faydasızdır. Yalnız masum gençlerimizi bunların şerrinden, zehirli sözlerinden, imansız propagandalarından korumak maksadıyla, mübarek, muhteşem, mukaddes kitabımız Kur'an-ı Azimüşşan hakkında öteden beri toplamakta ve neşretmekte olduğumuz, garp mütefekkirlerinin mütalaalarını küçük küçük fıkralar halinde bir araya getirmeyi faydalı gördüm."⁸⁹

Eşref Edip'in bu çalışmada yalnızca Batılı fikir adamlarının Kur'an'a ilişkin müspet fikir beyan eden ifadelerini derlemesi bir tesadüf değildir. Bu çalışma; Batıcılık, çağdaşlık adına İslâm'a mesafeli yaklaşan resmi veya gayri-resmi bütün fikrî oluşumlara cevap niteliği taşır.

Eşref Edip, kitabın en sonuna yerleştirdiği "Kur'an'a Hizmet Yolunda Bütün Müslüman Kardeşlerimizi Elbirliğiyle Çalışmaya Davet Ediyoruz" adlı bölümde, bu

⁸⁹ Eşref Edip, *Garp Mütefekkirlerine Göre Kur'an*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1958, s.2.

kitabı okuyan her müslümanı, kitabı kendi imkânlarıyla çoğaltıp dağıtmaya davet eder. Bu isteğinin gerekçesini ise şöyle sunar: “ Hiç şüphe yok, bu kitabı okuyan Müslümanlar İslâm dinine sahip bulunmakla ne büyük bir nimete mazhar olduklarını anlayarak dinlerini, Kur’anlarını, peygamberlerini daha ziyade seveceklerdir.”

Eserin İçeriği

63 sayfalık bu kitapta Kur’an’a ilişkin görüşlerine yer verilen Batılı mütefekkirlerin isimleri şöyledir:

Prens Bismark, Şarkiyat Uzmanı Doktor Moris, Kur’an’ı Fransızcaya çeviren Selman Ronah, Kurtuba Piskoposu Oliver, “Hazret-i Muhammed ve Kur’an-ı Kerim” ünvanlı eserin yazarı John Davenport, Karlayl, müsteşrik Sediyo, Lovazon, Marmadok, İngilizce-Arapça Lügat muharriri Doktor Steingas, “Şark Klisesi” adlı eserin yazarı, misyoner Estanli, İngiliz Papaz G. M. Rodwell, Doktor Johnson, Fransız müsteşrik Gaston Kar, Goethe, Alman Müsteşrik Yuvakin de Bolf, Profesör Edward Monte, “Hz. Muhammed’in Hayatı” adlı eserin yazarı Vaşington Irving, Kont Henri de Kastri, Doktor İshak Taylor, Musevî âlimlerden Emanoil Düeş, “Türkiye Tarihi” adlı kitabın yazarı Lâmartin, Sorbon Profesörlerinden Régis Belachère, Kur’an mütercimi Coresel, Mister Y. Moreyl, Fransız filozoflarından Aleksi Lövazon, H. S. Lider, “İslâm’ın Tebliği” adlı eserin yazarı Profesör Tomas Arnold, Doktor Güstav Löbon, Cambridge Üniversitesi Profesörlerinden Renan Nikolson, Kur’anın İngilizce mütercimlerinden Mister Rodvil, İngiltere’nin en meşhur müverrihlerinden Edvard Gibon, Alman Filozof Johan Jakop Raysin, Profesör Noldike, Ud Firey Hicts, İngiltere’nin önemli mütefekkirlerinden H. C. Vels, Piskopos Volter Meron, Sih mezhebini kuran Baba Namak, “İslâmiyet’in ahlâkî ve ruhanî kıymeti adlı eserin yazarı Leonard, “Şarkın Ruhu” adlı eserin yazarı David Orkhart, “Muhammedilik” adlı eserin yazarı Profesör Margolyort, Doktor Jarton, Mister Marmadok Bikithol, “Müslümanlık ve Akdeniz Diyanetleri” adlı eseri yazarı J. T. Batani, “Kur’an’dan İntihaplar” adlı eserin yazarı Stanley Lenpol, Mister Josef Thomson, Profesör Edward Brawn, İngiliz siyaset adamı Edmond Burk, Mister Arnold Havayt, “Hayat-ı Muhammed” adlı eserin yazarı Sir William Moyer,

Hindistan'ın millî önderlerinden Saroeni Neydo, Meşhur Seyyah Sir John Madvil, Doktor H. V. Laytes, “Hristiyanlık, Müslümanlık ve Zenciler” adlı eserin yazarı Doktor Blayden, Bosver Smith, Sevari, Newyork tarih cemiyeti üyesi Jorj Pertman, Fransız âlim Sen Helyer, Dünya Teosokistleri Cemiyeti Başkanı Madam Anbezant, Sir Edward Denison Ross.

Eserde ismi geçen kişilerin bazılarının milliyeti ve meslekleri hakkında bilgi verilirken kimisinin yalnızca isimleri anılmıştır. Sadece soyadı belirtilen kişiler de vardır. İsimlerin orijinal imlâlarına uygun olarak yazılmaması çalışma açısından bir eksikliktir. Aktarılan görüşlerin çoğunun kaynağı kısmen belirtilmişken bir kısmının ki belirtilmemiştir. Çalışma, bu yönleri ile bilimsel ölçütlere uygun olmaktan uzaktır. Kitabı hazırlayan Eşref Edip'in, eseri bilimsel ölçütlere uydurmak gibi bir iddiası da yoktur. Eserin ön ve son sözlerinde yazılanlardan, hedef kitlesinin ortalama halk, bilhassa, gençlik olduğunu anlıyoruz. Bu çalışmanın hazırlandığı yıllarda, ortalama okuyucunun, okuduğu bilginin kaynağına ilişkin hassasiyetinin zayıf olduğu kanaatindeyiz.

Çalışmanın sonuna, Mehmet Âkif'in “Kur’ana Hitap”, Naim Hazim'in “Kur’an”, İsmail Safa'nın “Kitabullah” isimli şiirleri eklenmiştir.

7. Risale-İ Nur Muarızı Yazarların İsnadları Hakkında İlmî Bir Tahlil

Eserin Yazılış Amacı

Bu eser de Eşref Edip'in Risale-i Nur külliyyatı ve Said Nursî'ye ilişkin olarak yazdığı eserlerden biridir. Müellif, eserin takdim yazısında, bu eseri, Risale-i Nur Külliyyatı ve Said Nursî hakkında yapılan haksız ithamları boşa çıkarmak, bu ithamların saf ve temiz dimağlarda oluşturacağı yanlış kanaatleri bertaraf etmek amacıyla kaleme aldığını belirtir. Takdim yazısındaki, “Bu nâbeca taarruz ve tecavüzler, bu haksız itiraf ve isnatlar, bu yersiz ithamlar karşısında sâkit kalmak, eli kalem tutan Müslümanlar için bir züldür, hak ve hakikati müdafaa bir fariza-i diniyedir; bâhusus müellifin yarım asırlık dostu olmak, onun hayat ve fikirlerine, seciye ve salâbetine, ehliyet ve faziletine yakından vâkıf olmak itibariyle bizim için bir vecibe-i insaniye ve vicdaniyedir”⁹⁰ ifadeleriyle bu eseri yazmayı kendisi için bir görev addettiğini vurgulamıştır.

Eşref Edip'i bu risaleyi neşretmeye sevk eden asıl neden, 1963 yılında, yazarı “Osmanlı devrinin sabık Şeyhülislâmı Mustafa Sabri” olarak gösterilen “Tuhfetür-reddiye Alâ Mezheb-i Said-il Kürdiye” isimli Said Nursî'yi ve eserlerini karalayan bir risalenin yayımlanmış olmasıdır. Üstelik bu risaleyi bastıran, kim olduğunu ve hangi matbaada bastırıldığını gizlemiştir. Eşref Edip bu risaleyi şöyle tarif eder:

“Düzme eser malûm. Meçhul bir yazar, “Tuhfetür-reddiye Alâ Mezheb-i Said-il Kürdiye” diye bir broşür neşretti. Bunun muharriri olarak ta “Osmanlı devrinin sabık Şeyhülislâmı Mustafa Sabri”yi gösterdi. Güya merhum Mustafa Sabri Efendi bu broşürü hayatında yazmış, fakat öldükten sonra neşrini vasiyet etmiş. Bu

⁹⁰ Eşref Edib, *Risale-i Nur Muarızı Yazarların İsnadları Hakkında İlmî Bir Tahlil*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1965, s. 5.

düzme eseri tevsik için de sonuna “Bağdat, Rabıtat-ül Ulema Cemiyeti Reisi Emced Zehavî” tarafından yazılmış bir takriz mektubu ilâve etmiş. Bu suretle meşhur bir Şeyhülslâm ile mümtaz bir İslâm âliminin isimleriyle bu sahte eseri maskeleymiş. Suikastını gizlemek için de türlü türlü şaklabanlıklarda bulunmuş. Eserin başına Arap harfleriyle yazılmış bir besmele-i şerife klişesi koymuş. Uzun uzun hamd-ü senâlarda, salât ve selâmlarda bulunmuş. Hâsılı, abanî sarıklı, uzun tespihli bir kıyafete bürünmüş, takmış takıştırmış, bir risâle yapmış, Ankara’da ismi var cismi yok bir matbaada bastırıp neşretmiş, bize de bir nüsha göndermiş.”⁹¹

Eşref Edip’in şu satırları söz konusu risalenin uydurma bir eser olduğunu iyice ortaya koyar:

“Biz bu düzme eseri daha görür görmez sahte olduğunu anladık. Esere takılan ad tamamıyla kaide-i Arabiyeye aykırı, uydurma bir terkip. Mustafa Sabri Efendi gibi bir allâmenin böyle bir hata irtikâp etmesine imkân ve ihtimal var mı? Sonra yaprakları çevirerek biraz göz gezdirdik. Baştanbaşa hemen her sahifesinin, her cümlesinin düzme olduğu gün gibi aşikâr. Hem o kadar cahilâne, o kadar ahmakça bir sahtekârlık ki hemen suçüstü yakalamak mümkün. Ne yapmış biliyor musunuz? Mustafa Sabri Efendinin vefatından beş altı sene sonra burada basılan Risâle-i Nur eserlerinden sahife rakamları zikrederek fıkralar nakletmiş. 1923’ten beri Mısır’da yaşayan, buraya hiç gelmeyen, 1952’de Mısır’da vefat eden Mustafa Sabri Efendi, 1958’de basılan “İman Hakikatleri”nden, 1957’de basılan “Konferans”tan, 1959’ da basılan “Şualar”dan, sahife numarası beyan ederek parçalar nakletmek nasıl olur? Bu ne kadar ahmakça bir düzenbazlık!”⁹²

Eşref Edip bu düzmece broşürü daha birçok yönüyle ele alır ve eserinde bu risalenin Şeyhülslâm Mustafa Sabri Efendi’ye ait olmadığını, Said Nursî’nin fikirlerine muhalif kişi veya kişilerce gizlice yayımlanmış düzmece bir kitapçık olduğunu kesinlik içinde ispat eder. Bu broşürde verilen bilgilerin yanlışlığını ispat

⁹¹ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 6.

⁹² Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 7.

etmek için içinde ismi geçen referans kişilerin kendileriyle, hayatta değillerse yakınlarıyla mektuplaşarak verilen bilgileri tekzip ettirir. Bu tekzip mektuplarını da eserine dâhil eder.

O günlerde Ceza Hukuku Asistanı olan Çetin Özek isimli şahsın, söz konusu düzmece broşürden birçok bölümü benimser bir dille Milliyet Gazetesi'nde yayımlaması Eşref Edip'i çok öfkelenendir.⁹³ Eşref Edip, bu şahsı, broşürü yayımlayanları ilân etmeye davet eder, hatta konunun daha da üzerine giderek, “Sahte bir vesikayı benimseyerek ona istinaden neşriyatta bulunan bu asistanı Üniversite Rektörü, Profesörler Heyeti, Üniversitenin şeref ve haysiyetini muhafazaya davet etmek mevkiindedir” ifadelerini kullanır.⁹⁴

Eserde yalnızca yukarıda sözü edilen broşürdeki iddialara değil, o dönemde Risale-i Nurlar ve Said Nursî aleyhine yazan birkaç özel veya tüzel kişiliklere isimleri ve iddiaları anılmak suretiyle cevaplar verilir, tezleri çürütülmeye çalışılır, eseri okuyanlar yazarın bunu kuvvetli delillerle ve tam bir mantık bütünlüğü içinde başardığını göreceklidir.

Eserin İçeriği

1965 yılında “Risale-i Nur Muarızı Yazarların İsnatları Hakkında İlmî Bir Tahlil” adıyla 108 sayfa olarak yayımlanan bu eser de Sebilürreşad Neşriyatı'na bastırılır. Eserin ikinci baskısı 2006 yılında İttihat Yayınları tarafından yapılmıştır.

Uzunca bir makale özelliği gösteren eserde, özelde Said-i Nursî aleyhine yayımlanan söz konusu sahte broşürden, genelde muarızlarının söyledikleri ve yazdıkları iddialardan hareketle kamuoyunda Said-i Nursî aleyhine öteden beri söylene gelen fikirler altı maddede toplanılmış, bu maddelerin ihtiva ettiği isnatlar çürütülmeye çalışılmıştır. Söz konusu altı madde başlığı şöyledir:

Risale-i Nur Külliyyatının İlmî Olmadığı

Said Nursî'nin Kur'an Yerine Risâle-i Nur'u İkame Etmek İsteddiği

⁹³ Eşref Edip, *a.g.e.*, s. 11.

⁹⁴ Eşref Edip, *a.g.e.*, s. 11-15.

Said Nursî'nin Keramet, Beşaret Davasında Bulunduğu

Said Nursî'nin Kürtçü Olduğu

Nurculuğun Bir Tarikat ve Mezhep Olduğu

Risâle-i Nurcuların Şeriatçı Olduğu

Nurculuğun Zararlı Bir Cereyan Olduğu

Eşref Edip bu eserin 25 ila 82. sayfaları arasında yukarıdaki iddiaların aksini ispat eder. Bu iddialara, Said Nursî ve eserleri hakkında açılmış davaların muhakeme sonuçlarından hareketle cevap verir ve şöyle der:

“Risale-i Nur ve Bediüzzaman hakkında Adlî, Askerî, Örfî; Türk Hâkiminin millet adına verdiği kararlar ve ehl-i vukuf raporlarını ihtiva eden büyük kıt’ada dört cilt neşrolunmuştur. Birinci cilt 452; ikinci 352, üçüncü 94, dördüncü 32 sahifedir ki yekûnu 958 sahife tutmaktadır. Bu kararların hepsi kesinleşmiş; kaziye-i muhkeme haline gelmiştir. (...)Bütün hâkimlerin ve ehlivukufun birleştikleri ve birbirini teyit ettikleri hükümleri madde olarak şu suretle tespit ettik:

1. Nurculuk bir mezhep değildir.
2. Nurculuk bir tarikat değildir.
3. Nurculuk, Risâle-i Nur eserlerine izafe edilen bir cereyandır.
4. Risale-i Nur; son zamanlarda yayılma istidadı gösteren dinsizliğe karşı yazılmış eserlerdir.
5. Risâle-i Nur, Kur’anı Kerim âyetleri ele alınarak yazılmış eserlerdir...

(Bu minvalde tespit edilen maddeler 64 tanedir.)⁹⁵

Eşref Edip bu eserinde, mahkeme kararlarından hareketle tespit ettiği altmış dört maddeyi delilleriyle açıklar. Denilebilir ki bu eser Risale-i Nurlar ve Said Nursî aleyhindeki her türlü karşı görüşe cevap verebilecek kudreti haizdir.

⁹⁵ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 77-82.

Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Eserde ağırlıklı olarak tartışmacı anlatım tarzı kullanılmıştır ki eserin yazılış amacı da bunu gerektirmiştir. Anlatım bilgi ve belgelere dayalıdır. Eserde okuyucudan çok iddialarına cevap verilen kişilere seslenilir. Anlatım da tekdüzelik yoktur, dil oldukça işlek kullanılmıştır; okunması kolaydır. Yazar, hissiyatını okuyucuya aktarmakta oldukça başarılıdır. Yazarın “hukukçu” kimliği esere yansımıştır; eserde yer yer söylev havası hissedilir.

8. Kara Kitap

Eserin Yazılış Amacı

Bu eser, Cumhuriyet tarihinin belli dönemlerinde, halkın din ve ibadet hürriyetine getirildiği iddia edilen kısıtlamalara karşı eleştirel bir yaklaşımı içerir. Eşref Edip, bu eleştirilerine dayanak noktaları olarak, Tek Parti iktidarı döneminde Türkiye’de ezanların Kur’an lisanı ile okunmasının yasaklanmasını, okullardan din derslerinin kaldırılmasını, Arap alfabesi ile yazılmış din kitaplarının toplattırılıp imha edilmesini ve Cumhuriyetin laiklik ilkesi öne sürülerek ortaya konulmuş buna benzer birçok uygulamaları göstermiştir.⁹⁶ O’na göre bu uygulamaları yapanlar, hiçbir zaman cumhurî idareye layık olamamış, “cumhuriyet” ve “laiklik” müesseselerini kendi kötü zihniyetlerine göre tahrif ederek kötüye kullanmışlardır.⁹⁷

Eşref Edip, Tek Parti iktidarının dine ve dindarlara karşı keskin muhalif tutumuna bizzat kendi tecrübelerinden de örnekler getirir. Mesela, 1942’de “Kur’an’dan İktibaslar” adıyla neşrettiği baştan sona ayet-i kerimelerle dolu olan eserin zamanın matbuat müdürü tarafından bütün kütüphanelerden toplatıldığını, bu eserle ilgili olarak kendisine Dâhiliye Vekâleti Matbuat Umum Müdürlüğü’nden gönderilen 653 sayılı 17 Mayıs 1942 tarihli tezkerede şu sözlerin iletilildiğini belirtir:

“Biz her ne şekilde ve surette olursa olsun memleket dâhilinde dinî neşriyat yapılarak, dinî bir atmosfer yaratılmasına ve gençlik için dinî bir zihniyet fideiği vücuda getirilmesine taraftar değiliz.”⁹⁸

⁹⁶ CHP’nin Türkçe ibadet konusundaki yaklaşımları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Dücan Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999.

⁹⁷ Eşref Edip, *Kara Kitap*, Abdullah Işıklar Kitabevi, İstanbul 1974, s. 74, 80-81.

⁹⁸ Eşref Edip, *Kara Kitap*, Abdullah Işıklar Kitabevi, İstanbul 1974, s. 26.

Eşref Edip, eser boyunca eleştirdiği dine karşı tutumlar ifade eden resmî uygulamaların Tanzimat'tan beri bazı Türk aydınlarının zihinlerine yerleşmiş olan “İslâm dini terakkiye manidir, muasır medeniyetler seviyesini yakalamak için dinden kurtulmalıyız” tezine dayandığını belirtmekte, bu tezi savunanların milleti terakkî ettirmek şöyle dursun geriye götürdüğünü savunmaktadır. O'na göre, bu zihniyetten kurtulmadıkça Türk Milleti için kurtuluşun bir imkânı yoktur:

“İslâmiyet'in terakkiye mani olduğunu söyleyenlerin bu tezleri iflas etmiştir. Hani milleti yükseltme yolunda ne yaptılar? İslam'a karşı bu hasmâne tezleri üzerinden çok zaman geçtiği halde ne hünerler gösterdiler? Kalkınma şöyle dursun, cehalet ve sefaletin umumileşmesinden başka ne netice hâsıl oldu? (...) Terakkiye mânî diye İslâmiyet'e arka çevirdiler de beynelmilel sahada kaç tane âlim yetiştirdiler? Ne gibi bir keşifte bulundular? Nobel mükâfatını mı aldılar? Bugün müterakki bir milletin seviyesi yetiştirdiği âlimlerin miktarına göre ölçülür.”⁹⁹

Necdet Subaşı, 1960 Öncesi İslamî Neşriyat adlı makalesinde Kara Kitap ile ilgili şu değerlendirmeleri yapar:

“Eşref Edip'in Tek Parti döneminde yazdıkları, tavır ve duruşu son derece önemlidir.¹⁰⁰ Bu çerçevede onun Kara Kitap'ı Tek Parti dönemini tasvir eden ve bu süreci net bir dille sorgulayan bir çalışma olmasının yanı sıra, kendi konumunu İslâm temelli bir kaygıyla dillendirmesi açısından da önemli bir belge niteliğine sahiptir. Hatta bu kitap Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki dinî hayatın oldukça ağır bir eleştirisi olarak da değerlendirilebilir. Eşref Edip bu kitabında rejimi duygusal dozu oldukça özgün bir dil ve duyarlılıkla eleştirmektedir.”¹⁰¹

⁹⁹ Eşref Edip, *Kara Kitap*, Abdullah Işıklar Kitabevi, İstanbul 1974, s. 15.

¹⁰⁰ İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayınları, İstanbul 1994, s. 7.

¹⁰¹ Necdet Subaşı, “1960 Öncesi İslami Neşriyat: Sindirilme Tahayyül Tefekkür”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 2. Baskı, İstanbul 2005, C.6, s. 223.

“Eşref Edip, Kara Kitap’ta Tek Parti dönemine ilişkin kişisel gözlemlerine yer vermekte, bu eserinde Cumhuriyet Halk Partisi’nin ‘dinî neşriyata karşı katliam emirleri verdiğini iddia etmektedir. Toplam 50 başlık altında ileri sürdüğü iddiaları oldukça dikkat çekicidir ve İslâmî perspektiften olaya yaklaşan bir kalemin gözlem, deneyim ve kanaatlerini yansıtmaktadır. Burada sıralanan iddialar, döneme bizzat tanıklık etmiş bir İslamcı düşünürün görüşlerini yansıtmaları bakımından önem kazanmaktadır. Öte yandan bu iddiaların bir başka açıdan önemi de, genel İslâmî bakış açısının söz konusu tanıklıklar üzerinden sisteme ilişkin eleştirilerini ortaya koymuş olmasıdır.”¹⁰²

Kara Kitap ilk olarak 1967 yılının Ağustos-Eylül aylarında Mehmet Şevket Eygi’nin sahibi olduğu Bugün Gazetesi’nde 48 gün süren bir yazı dizisi olarak tefrika edilir. Aynı yıl Sebilürreşad Neşriyatı Bürosunca kitap olarak da bastırılır. Yayımlandığı yıllarda çok büyük bir ilgiyle karşılanan bu eserin özellikle 1970’li yıllar boyunca değişik yayınevleri ve matbaalar tarafından birçok baskısı yapılır. Eşref Edip 1967 yılında bu yazı dizisi sebebiyle yargılanır ve beraat eder.¹⁰³

Eserin İçeriği

Kara Kitap’ta Tanzimat’ın ilanı ile başlayıp eserin tefrika edildiği 1967 senesine gelinceye değin, yazarın bakış açısınca İslâm dinine ve müslümanların din hürriyetine saldırı niteliği taşıyan politik uygulamalar eleştirilmiştir. Yazar bu yöndeki iddialarını kırk sekiz madde halinde sıralamış, her maddeyi ayrıca detaylandırmıştır. Eşref Edip’in Süleyman Demirel’e Yeni İstiklâl Mecmuası sayfalarından yazdığı “Açık Mektup” da kitabın sonuna eklenmiştir. Eşref Edip bu mektupta, dönemin Adalet Partisi lideri ve başbakanı Süleyman Demirel’i halkın millî ve manevî değerlerine sahip çıkmaya davet eder.

¹⁰² Necdet Subaşı, *a.g.m.*, s. 233.

¹⁰³ Sadık Albayrak, “Fergan Eşref Edip”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, C.11, s. 474.

Kara Kitap'ın son baskısı, 2005 yılında İhvan Neşriyat tarafından yapılmıştır. Kitabın aslı 136 sayfadır.

Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Kara Kitap bir yazı dizisi olarak tanzim edildiği için gazete yazısı özelliği gösterir. Yani, iletiyi okura ulaştırmak üslup kaygısının önüne geçmiştir. İddiaları belgelere dayandırma çabası görülmez. Esere duygusal dozu oldukça yüksek bir anlatım, sert bir eleştirel tutum hâkimdir. Eserde, sade ve açık bir dil kullanılmıştır.

9. Eşref Edip Fergan İmzasını Taşıyan Broşürler

a- Yeryüzünde Din

1933 senesinde Asar-ı İlmiye bünyesinde “Yeryüzünde Din (geriliyor mu ilerliyor mu?)” adlı dünyanın belli başlı ülkelerindeki din kavramına yaklaşımı ele alan bir eser neşredilir. Ele alınan her ülkeyle ilgili değerlendirmenin o ülkenin düşünce adamlarından biri tarafından yapıldığı eserin “Türkiye’de Din” başlığını Eşref Edip kaleme alır. Bu, birkaç sayfalık bir değerlendirme yazısıdır. Eserde “din” kavramına genel yaklaşımları üzerine değerlendirme yapılan ülkeler şunlardır: Fransa, İtalya, İngiltere, Almanya, Rusya, Amerika, Hindistan, Çin ve Japonya, İslâm âlemi ve Türkiye. Eserdeki, “İslâm Âleminde Din” adlı bölümü, Ömer Rıza Doğrul kaleme almıştır.

b- İslâm Ansiklopedisi’nin İlmî Mahiyeti

1946 yılında Âsar-ı İlmiye Neşriyatınca yayımlanan bu kitapçık, hristiyan din adamı, misyoner ve doğu bilimcilerden oluşan bir grup tarafından üç Batı dilinde Hollanda’da yayınlanan, Hasan Âli Yücel’in Millî Eğitim Bakanlığı yaptığı dönemde Türkçeye tercümesine başlanan “İslam Ansiklopedisi”nin¹⁰⁴ sayısız hatalarla dolu olduğunu ortaya koymak için kaleme alınmıştır. Eşref Edip, bu risale ile bu ansiklopedinin “koyu İslam düşmanı misyoner papazlar ve müsteşrikler tarafından” “misyonerlere direktif veren bir eser olmak üzere” hazırlandığını, “İslamiyet’e karşı kasd-i mahsusla yapılan iftira ve isnatlarla” ve “İslamiyet aleyhindeki sonsuz ve

¹⁰⁴ İlk fasikülü 1940’ta yayımlanan İslam Ansiklopedisi ancak 1987’de tamamlanabilmiştir. *The Encyclopaedia of İslam*’ın Leiden baskısı esas alınarak Türkçe’de yayımlanan bu ansiklopedinin en belirgin özelliği kendi dönemine kadar ulaşmış oryantalist yaklaşımların toplam niyetini akademik dile dönüştürmeyi başarmış olmasıdır. Bkz: Necdet Subaşı, “1960 Öncesi İslami Neşriyat: Sindirilme Tahayyül Tefekkür”, *Modern Türkiyede Siyasi Düşünce*, 2. baskı, İstanbul 2005, C.6, s 233.

sayısız tecavüzkâr maddelerle”¹⁰⁵ dolu olduğunu ortaya koymak gayesindedir. 1955 yılında yayımladığı, “İslâm’ın Karşılaştığı Tehlikeler: İlim Maskesi Altında Bozgunculuk” adlı makalesinde de oryantalistlerin hazırladığı İslâm Ansiklopedi’sinin iyi niyetle yapılmış bir çalışma olmadığını M. Fuat Köprülü’nün “İslam Medeniyeti Tarihi” adlı eserinden yaptığı alıntılarla destekleyerek ortaya koymaya çalışır.¹⁰⁶

c- Bu Adam Ne İstiyor?

(CHP’nin Yedi Başlı Lideri, Milletın Sinesinden Artık Elini Çeksin!)

Eşref Edip tarafından kaleme alınan 16 sayfalık bu kitapçığın ilk baskısı Sebilürreşad Neşriyatı Bürosu tarafından 1965 yılında yayımlanmıştır. Aynı kitapçığın 1968’de, aynı yayınevinde, üçüncü baskısı yapılmıştır. Bu, CHP’nin özellikle dine ilişkin politikalarına yönelik eleştirileri ihtiva eden bir broşürdür. Broşürün kapağında “CHP’nin Yedi Başlı Lideri Milletın Sinesinden Elini Çeksin!” alt başlığı da yer almaktadır.

d- Dinde Reformcular

Eşref Edip editörlüğünde 1959 yılında yayımlanan bu eser, 1950’lerde yeniden alevlenen dinde reform tartışması sonucu yayımlanmış, İslâm’da reform yapılmasını savunan cenaha karşı bir cevap mahiyetinde hazırlanmıştır. Eserde Eşref Edip’in yanı sıra Ali Fuat Başgil, Nurettin Topçu, İsmail Hami Danişmend, M. Raif Ogan gibi ilim ve fikir adamlarının “İslam’da reform yapılamayacağı, Müslümanlığın protestanlaştırılamayacağı” yönündeki düşüncelerini açıkladıkları;

¹⁰⁵ Eşref Edib, “İlmî İfşaat ve İtirafat –İslam Ansiklopedisi’nin Sayısız Hatalarla Dolu Oluşu”, *Yeni Sebilürreşad*, C.14, S.329, s. 56-57.

¹⁰⁶ Eşref Edib, “İslâm’ın Karşılaştığı Tehlikeler: İlim Maskesi Altında Bozgunculuk”, *Sebilürreşad*, C.8, S.192, s. 260-262.

dinde reform taraftarlarının fikri altyapılarını ortaya koymayı amaçlayan makaleleri yer alır. Sebilürreşad Neşriyatı'na yayımlanan bu eser 59 sayfadır.

56 sayfalık bu eserin büyük bir bölümü, 36 sayfası, Eşref Edip tarafından kaleme alınmıştır. Eşref Edip'in eserde ilk sırayı alan bu uzun makalesi şu alt başlıkları içerir:

- a- Dinde Reformcuların Kötü Kasıtları
- b- İslâm'da Teceddüd, İctihat Usulleri
- c- Müslüman Milletlerarası İslâm Şurası

Eşref Edip bu makalesinde, “Biz müslümanlarca ‘Dinde Reform’ diye bir mesele yoktur. Bu, İslâm dinine karşı bir müddetten beri açılmış olan harbin son tezahür şeklidir ki böyle bir tabirle maskelenmiştir”¹⁰⁷ der. Ona göre İslâm'ı reformize etmeye çalışanların asıl maksadı, İslâm'ı Hristiyanlığa çevirmektir.¹⁰⁸ Makalenin ilerleyen bölümlerinde İslâm'daki “ictihat” müessesesini açıklar. Bu müessesenin reforma yol vermediğini ortaya koyar, yalancı müctehidlere karşı dikkatli olunması gerektiğinden bahseder.¹⁰⁹ Makâlenin sonunda, İslâm düşmanlarına karşı hakkıyla mücadele edebilmek için merkezi Türkiye olmak kaydıyla siyasetten ârî, tamamiyle ilmî bir İslâm şûrasının kurulmasına ve belirli aralıklarla toplanmasına çok büyük ihtiyaç olduğunu vurgular.¹¹⁰

¹⁰⁷ Eşref Edib, *Dinde Reformcular*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1959, s. 3.

¹⁰⁸ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁰⁹ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 17-29.

¹¹⁰ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 30-33.

III. EŞREF EDİP FERGAN'IN MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDAKİ ROLÜ

Bir gazeteci olan Eşref Edip'in milli mücadeleye katkısı öncelikle basın yayın alanında olmuştur. O, Millî Mücadele'ye başta sahibi olduğu Sebilürreşad Mecmuası aracılığıyla hizmet etmenin yanı sıra, vatanın kurtuluşu yolunda bir fert olarak da elinden gelen bütün gayreti göstermiştir. Çalışmamızın bu bölümünde Eşref Edip'in bu hizmetlerini ortaya koymaya gayret edeceğiz.

Eşref Edip Fergan'ın Milli Mücadeledeki rolüne ilişkin elimizdeki en önemli kaynak, Hayrettin Karan tarafından not edilerek Sebilürreşad'da yayınlanan Eşref Edip Fergan'ın Milli Mücadele yıllarına ilişkin hatıratıdır. Mehmet Akif ve Eşref Edip'i Milli Mücadele yıllarından itibaren yakından tanıyan, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde milletvekili olarak beş dönem görev yapan, harp ve istiklal madalyası ile basın şeref kartı sahibi Hayrettin Karan, 1956 yılında Eşref Edip Fergan'a müracaat ederek Milli Mücadele döneminin aydınlatılması amacıyla o döneme ait hizmetlerinin anlatılmasını talep etmiş; bu talep Eşref Edip tarafından “vatan ve millet yolunda yapılan hizmetler anlatılmaz bu bir nevi övünme olur” şeklinde itirazla karşılanmışsa da, Karan'ın Milli Mücadele tarihinin genç nesillere doğru bir şekilde anlatılması ve aktarılmasını gerekçe göstererek yaptığı ısrarları olumlu sonuç vermiş ve Sebilürreşad'ın sahibi, sorumlu müdürü ve yazarı Eşref Edip'in biraz da mahcubiyet içinde anlattığı Milli Mücadele dönemine ilişkin hatıralar, uzun yıllar Balıkesir'de “Türk Dili” adlı günlük gazetesinin sahip ve başyazarlığını yapan Hayrettin Karan tarafından not edilerek Sebilürreşad Mecmuası'nın 234-358. nüshalarında (c.10-11, 1956-1957) yirmi tefrikalık yazı dizisi halinde neşredilmiştir.¹¹¹ Söz konusu hatırat, bazı kısımları sadeleştirilerek ve anlatılan tarihi hadiselerin okuyucularca daha kolay anlaşılmasını sağlamak amacıyla dipnotlar ve konuyla ilgili bilgilendirici başka bölümler ilave edilerek Fahrettin Gün tarafından 2002 yılında müstakil bir kitap olarak yayımlanmıştır. Çalışmamızın bu bölümü büyük oranda bu hatırata dayandırılacaktır.

¹¹¹ Hayrettin Karan, *Eşref Edip -Milli Mücadele Yılları-*, Hazırlayan: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2002, s. 17.

Bu hatırat dışında, Eşref Edip, “Mehmed Akif –hayatı, eserleri, yetmiş muharririn yazıları” adlı eserinde, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü” başlıklı makalesinde, İstiklal Mahkemeleri’nde yargılanma sürecini anlatan ve Sebilürreşad’da yayınlanan “Sebilürreşad İstiklal Mahkemeleri’nde” adlı yazı dizisinde ve daha birçok yazısında Milli Mücadele döneminde bilhassa Sebilürreşad Mecmuası aracılığıyla yaptıkları hizmetlere yer yer uzun uzun bazen de kısaca değinir. Onun kendi kaleme aldıkları dışında, Milli Mücadele dönemini veya Mehmet Akif Ersoy’un hayatını konu edinen eserlerde ve hatıratlarda Eşref Edip Bey’in Milli Mücadele dönemindeki mücadele ve hizmetlerine ilişkin anılarını destekleyen anlatımlara sıkça rastlarız. Bu dönemdeki hizmetlerinden, özellikle, Mehmet Akif Bey’le birlikte Balıkesir’e gidişleri, Akif’in orada Zağanos Paşa Camii’nde yaptığı mühim hitabenin Eşref Edip tarafından not edilerek Sebilürreşad’da yayınlanması ile yine iki dostun, Akif ile Edip’in, Kastamonu Camilerinde verdikleri vaazlar ve bunların Kastamonu’da yayımlanan Sebilürreşad nüshaları aracılığı ile kamuoyuna ulaştırılması, dönemi anlatan eserlerde ve dönemin basınında çokça yer almış olaylardır.

Eşref Edip’in Milli Mücadele dönemindeki hizmetlerine dair ifadelerinde kendini övmekten kaçınması, Sebilürreşad aracılığıyla Milli Mücadeleye yaptıkları hizmetleri daha çok Mehmet Akif’e hamletmesi onun samimi tevazuunun ve Akif’e gerçek bir dost-talebe oluşunun göstergesidir. Bu dönemde o, Akif’in konuşmalarını not ederek, derginin basımı için kâğıt veya matbaa temin ederek, basılan nüshaların gerekli yerlere ulaştırılması işlerini organize ederek derginin her şartta yayımlanması için her türlü fedakârlığı yapmış, işin arka plandaki teknik işlerini hiç yüksünmeden yürütmüş; ön plana çıkma, derginin bu dönemdeki büyük önem ve itibarını kendi adına kullanma gibi tavırlara asla tevessül ve tenezzül etmemiştir.

Eşref Edip Fergan, daha Milli Mücadele yıllarına gelinmeden, Balkan Harpleri ve Birinci Dünya Savaşını takip eden süreç içinde başta Sebilürreşad’ın başmuharriri Mehmet Akif Bey olmak üzere diğer birçok kalem arkadaşıyla birlikte, birçok tehlikeleri göze alarak Türk Milletine ümit, cesaret, azim aşılamanın derdi ve

gayreti içinde oldu. Bu anlamda, Sebilürreşad aracılığıyla yaptıkları hizmetler, derginin sayfaları aralanınca çok rahat görülebilmektedir. Eşref Edip'in Sebilürreşad Mecmuası'nın yayımlanmasının sorumluluğunu alarak yaptığı hizmet bir yana, onun "Allah Müslümanları Hazırlanmaya Davet Ediyor", "Ümmet-i İslamiyye'nin Takip Edeceği Tarik-i İctimai", "Avrupa'nın Ahval ve Vaziyyet-i Umumiyyesi", "Mekke'de İngiliz Kongresi", "Yeryüzündeki Mevcut Bütün Müslüman Milletlere – Bütün Müslüman mütefekkilere, Müslüman gazetecilere, Müslüman cemiyetlere", "Müslüman Hey'et-i İctimaiyyesinin Temellerini Takviye Lazımdır", "Maraş ve Anteplilerin Kahramanlıkları", "Anadolu'da İslam Kongresi", "İslam İzzet Dinidir", "Kuvvet Hazırlamak", "Şark illeri Kurultayı Murahhaslarıyla Mülakat" gibi nice makalesine bakıldığında görüleceği üzere kalemini cephelerde ve cephe gerisinde mücadele eden Türk ve İslam milletlerini moral takviyesine adanmış görür.

Mehmet Akif ve Eşref Edip, 23 Ocak 1920'de o günlerde Kuvay-ı Milliye'nin Ege'deki merkezlerinden Balıkesir'e giderler¹¹². Sebilürreşad'ı sahibi ile başmuharririnin Milli Mücadeleye aktif katılımlarının bu ziyaretle birlikte başladığını söyleyebiliriz. Bu ziyaretin amaçları; mücadeleyi yakından görmek, mücadeleye fiilen ve manevi olarak ne gibi katkılar sağlanabileceğini tespit etmektir. M. Akif burada, "İzmir'e Doğru" gazetesini çıkaran Vasıf Çınar ve Mustafa Necati'nin isteği üzerine Zağnos Paşa Camii'nde kalabalık bir topluluğa konuşma yapar.¹¹³

"Akif Bey, bir gün mecmua idarehanesine geldi. Çok heyecanlıydı. Yanına gelen Eşref Edip'e:

-Haydi, hazırlan, demişti, gidiyoruz.

Eşref Edip, "Nereye" diye sorunca:

-Top ve tüfeğin patladığı yere; artık burada duramıyorum, diye cevap verdi.

¹¹² Hayrettin Karan, *a.g.e.*, s. 26.

¹¹³ Bkz: İzmir'e Doğru, S.21, 24 Kanunisanı/Ocak 1920, s. 22den aktaran: Zeki Saruhan, *Vatan türküsü, İstiklal Marşı, Tarihi ve Anlamı*, KBY, Ankara 2000, s. 23.

Ertesi gün Balıkesir'e gidiyorlardı.¹¹⁴

Akif'in Balıkesir Zağnos Paşa Camiinde yaptığı bu coşkulu ve büyük bir kalabalık tarafından dinlenen konuşmayı Eşref Edip not eder, bir saat kadar süren bu konuşma ilk olarak Balıkesir'de çıkan "İzmir'e Doğru" gazetesinin 1 Şubat 1920 tarihli 24. sayısında, akabinde ise 12 Şubat 1920 tarihli Sebilürreşad'da yayımlanır.¹¹⁵ Akif ve Eşref Edip, silahlı mücahitler ve harekâtı idare edenlerle görüşükten sonra birkaç günlük ziyaretlerini tamamlayıp İstanbul'a dönerler.¹¹⁶

Balıkesir dönüşünü takip eden günlerde, Eşref Edip idaresindeki Sebilürreşad ekibi, Hindistan'daki İslam mütefekkirlerinden Şeyh Müşir Hüseyin Kıdvay'ın, başta İngilizler olmak üzere, bütün işgalci devletlere ateş püsküren, Türkleri müdafaa eden "İslam'a Çekilen Kılıç" adlı eserini İngilizceden Türkçeye tercüme ettirir ve her türlü tehlikeyi göze alarak gizlice Necmi İstiklal Matbaası'nda on binlerce nüsha bastırıp Anadolu'ya sevk ederler. Sonradan İngilizler, bu eserin kim tarafından tercüme edildiğini, hangi matbaada basıldığını çok ararlarsa da bulamazlar.¹¹⁷ Fakat Sebilürreşad ekibinin Balıkesir'e gitmeleri, orada Kuvay-i Millîye ile bağ kurmaları İngilizlere jurnal edildiği için mecmua üzerindeki baskılar artar. Eşref Edip bu durumu şöyle ifade eder: "Sansür, yazılarımızı paramparça ediyor, bazen gazetemizin çeşitli sayfaları bembeyaz çıkıyordu."¹¹⁸

¹¹⁴ M. Emin Erişirgil, *İslamcı Bir Şairin Romanı*, Hazırlayan: A. Kazancıgil-C. Alpar, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1986, s. 335;
Eşref Edip, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s. 51.

¹¹⁵ Söz konusu konuşma için bkz: Sebilürreşad, C.18, S.458, (12 Şubat 1336), s. 183-186.

¹¹⁶ Hayreddin Karan, "Milli Mücadele'de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip"-, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S.235-236, s. 152-173.

¹¹⁷ Neriman Öztürkmen, *Mehmed Akif ve Dünyası*, İstanbul 1969, s. 20;
Mehmed Akif Ersoy, *Safahat*, Haz: M. Ertuğrul Düzdağ, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 42.

¹¹⁸ Hayreddin Karan, "Milli Mücadele'de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip"-, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S.237, s. 184.

İşgalin şiddetle hüküm sürdüğü bu yıllarda, Sebilürreşad ekibi, Anadolu'da taraf taraf harekete geçen milli kuvvetleri bir merkeze bağlayacak, bir merkezde toplayacak bir lidere ihtiyaç olduğuna kuvvetle inanır; bunun için de sürekli olarak birlik ve beraberlikten, fırka ihtiraslarını bir kenara bırakarak bütün gücü memleket savunmasına harcamaktan bahseden yayınlar yaparlar. Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa'nın görünüşte teftiş, hakikatte mevcut kuvvetleri derleyip toplamak vazifesiyle Hükümet tarafından Anadolu'ya gönderilmesi Eşref Edip ve arkadaşlarını ziyadesiyle memnun eder.

Ankara Büyük Millet Meclisi kurulunca, meclisin hususi postası bir müddet Sebilürreşad idarehanesinden yönetilir. Bir kurye, bir çanta içinde, Ankara'nın hususi postasını mecmuanın idarehanesine getirir, Milli Mücadele grubundan bir subay gelip çantayı alır.¹¹⁹

1920 yılının baharında Mehmed Akif ve Eşref Edip, Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'ya davet edilirler. Paşa, Sebilürreşad Mecmuasının Ankara'da neşrolunmasını istemekte, bu durumun Milli Hareketin manevi cephesini kuvvetlendireceğine inanmaktadır. Bu tebliğin kendilerine Ali Şükrü Bey tarafından iletilmesinden birkaç gün sonra Mehmet Akif Bey, tarih 1920 Nisan'ının başlarını gösterirken, yalnızca Eşref Edip Bey ve kendi ailesinin bilgisi dâhilinde Ali Şükrü Bey ile birlikte yola çıkar.¹²⁰ Bu, oldukça zorlu bir yolculuk olacak, Eşref Edip de İstanbul'daki işlerini toparladıktan sonra Karadeniz yoluyla İnebolu'ya çıkıp oradan Ankara'ya ulaşmaya çalışacaktır.

Bu arada, İngilizler, Anadolu'daki hareketin gayri meşruiyeti hakkında bir fetvanın neşri için İstanbul'daki hükümete şiddetli baskılarda bulunurlar. Dönemin şeyhülislamı olan Haydarizade İbrahim Efendi'den böyle bir fetva talep edilir. Anadolu'daki milli hareketi gönülden destekleyen bu kimse, Eşref Edip'in de yakın

¹¹⁹ Eşref Edip, *Mehmed Akif-hayati, eserleri, yetmiş muharririn yazıları*-, Hazırlayan: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2010, s. 105-106.

¹²⁰ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, s. 184;
M. Ertuğrul Düздаğ, *Mehmet Akif Ersoy*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s.88.

dostudur. Bu konularda Eşref Edip’le dertleşir, görevini bırakmaktan başka çaresi olmadığını söyler. Eşref Bey’in telkinlerinin de etkisiyle görevini bırakmayıp bir süre daha direnerek böyle bir fetvanın çıkmasını geciktirir fakat nihayetinde baskılara dayanamayarak şeyhülislamlık görevini bırakır. Şeyhülislamlık makamı Dürrişâde’ye¹²¹ geçer. Eşref Edip, Sebilürreşad’ın sahibi sıfatıyla yeni şeyhülislam’ı ziyaret eder ve ona:

-Efendi hazretleri, sizi yalnız o fetvayı çıkarmanız için getirdiler. Fakat bunu yaparsanız ilelebed tarih sizi tenkit edecek. Anadolu kıyamı memleketi işgal eden düşmana karşı çok milli bir cihattır. Bunu isyan şeklinde göstermek, milli, dini çok büyük bir hata olur. Bunu yapmamanızı temenni ederim, der. Bu telkinler fayda etmez ve o meş’um fetva yayımlanır.¹²²

İstanbul’daki bu son görevini de yerine getiren Eşref Edip, Akif’ten Ankara’ya hareketini çabuklaştırmasını isteyen haberin de gelmesi üzerine İstanbul’daki işlerini mümkün mertebe çabuk tasfiye edip Karadeniz yoluyla ailecek İnebolu’ya, oradan da kayınpederinin ikamet ettiği Kastamonu’ya geçer.¹²³

Kastamonu halkının milli mücadeleye olan kayıtsızlığı Eşref Edip’i şaşırtır. O, hayal kırıklığını şöyle dile getirir:

“Biz İstanbul’da iken Anadolu’nun dağı taşı, her şeyi kıyam ve hareket halindedir zannediyorduk. Bu heyecanla Anadolu’ya geçtikten sonra Kastamonu’da derin bir sükûtle karşılaşınca doğrusu hayal kırıklığına uğradım. Çok üzıldüm, muzdarip oldum.”¹²⁴

¹²¹ Dürrişâde ailesine mensup altıncı ve son Osmanlı şeyhülislamıdır. Geniş bilgi için bkz: Mehmet İpşirli, “Dürrişâde Abdullah Beyefendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, C.10, s. 36.

¹²² Hayreddin Karan, “Milli Mücadele’de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip–”, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S.238, s. 202.

¹²³ Hayreddin Karan, “Milli Mücadele’de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip–”, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S.239, s. 213.

¹²⁴ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, s. 213.

Eşref Edip burada valiyi ve bölge kumandanını ziyaret eder. Bu durumdan duyduğu üzüntüyü kendilerine iletir. Yunanlıların bir tümen hazırlayarak Karadeniz yoluyla askerlerini İnebolu'ya çıkarıp Ankara'yı arkadan kuşatmayı planladıkları böyle bir dönemde Kastamonuluların böylesine uyuşuk ve tembel davranmalarının ne denli tehlikeli olduğundan bahseder. Vali, kendisinin bu konuda halkı uyardığını, bölgede milli bir teşkilat oluşturmaya çalıştığını, fakat halkın kayıtsızlığı yüzünden bunu başaramadığını söyler. “Siz de tecrübe ediniz; ama hiç ümit etmem” der.¹²⁵

Eşref Bey'in İstanbul'dan ayrılmadan önce Milli Mücadele lehine çalışmalarından biri de Veliahd Abdülmecid Efendi ile görüşerek onun bu mücadeleye tam destek vermesini ve bu desteğin neticesi olarak Ankara'ya geçmesini sağlamaktır. Vahidüddin'in siyasetini, uygulamalarını eleştiren, milli hareketin başarısını gönülden arzulayan vatanperver, haysiyetli Abdülmecid Efendi, dönemin İstanbul Rasathane Müdürü, daha sonra Büyük Millet Meclisi'nde Konya milletvekili olacak olan Fatin Hoca (Fatin Gökmen) tarafından planlanan, Mehmed Akif ve Eşref Bey'in de destek vererek kendisini ikna ettikleri, Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye katılma fikrini kabul eder. Eşref Edip, Kastamonu'ya geçer geçmez bu planı Kastamonu valisine açar ve veliahdın bu konudaki istekliliğinin Ankara'ya şifre ile acele bildirilmesini ister. Bilgi Ankara'ya derhal iletilir. Konu, Ankara'da Bakanlar Kurulu'nda görüşülür ve memnuniyetle kabul edilir. Bu konuda gerekli tedbirler alınarak Veliahd'ı güvenle Ankara'ya getirtmek üzere bir subay İstanbul'a gönderilirse de Abdülmecid Efendi çeşitli bahaneler öne sürerek verdiği sözü tutmaz. Böylelikle Eşref Edip'in bu konudaki gayretleri sonuçsuz kalır.¹²⁶

Kastamonu'da milli mücadeleye katılım konusunda önemli bir organizasyon eksikliği olduğunu fark eden Eşref Edip, burada milli bir kuvvet oluşturulması için girişimlerde bulunur. Vali Cemal Bey'den aldığı yetkiyle polis şehrin polis müdürü ileri gelenleri ile birlikte nasıl hareket edecekleri konusunda istişare ve plan yaparlar. Önce şehrin toplantı yeri olan Yılanlı Dergâhı'nda her mahalleden muhtarla birlikte

¹²⁵ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, s. 213.

¹²⁶ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, s. 214.

üç kişinin katılacağı bir toplantı tertiplerler. Belirlenen günde dergâhta bir hayli kalabalık toplanır. Eşref Edip kürsüye çıkar, memleketin tehlike altında olduğunu, Yunanlıların İnebolu'ya çıkarmak üzere bir askeri tümen hazırlamakta olduklarını, böyle bir durumda Kastamonu'nun ne denli zor bir duruma düşeceğini izah eder. Dinleyiciler bu gerçek karşısında hayret ve dehşet içinde kalırlar. Eşref Edip ile halk arasında kendisinin ifadesine göre şöyle bir konuşma geçer:

-Ben buraya geldiğim zaman yalnız insanları değil, cansız varlıkları bile hareket halinde göreceğimi zannediyordum. Fakat maalesef hayal kırıklığına uğradım. Biz İstanbul'da sizleri böyle tasavvur etmiyorduk. (O zaman bir kişi ayağa kalkarak söz alır)

- Efendim, geçenlerde vali bey bizi harekete getirmeğe kalkıştı fakat bunu zorla, jandarmanın baskısıyla yapmak istedi. Halk gücendi, kırıldı; kimse iştirak etmedi. Fakat şimdi siz, bizim ruhlarımızı yerinden oynattınız. Nasıl isterseniz derhal harekete geçeriz.

- Sizin burada bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyetiniz var. Onun direktifi doğrultusunda harekete geçersiniz.

- Onlar tembel, uyuşuk adamlar. Memleketin ileri gelenleri oldukları için o mevkileri tutmuşlar. Bir şey yapacak kuvvetleri yok.

- Hayır, öyle düşünmeyiniz. Onlar sizin babalarınız, amcalarınız, ileri gelenleriniz. Biz onların yanına yardımcı olarak gençlerden bir heyet vereceğiz. Onların tecrübelerinden, gençlerin de enerjilerinden istifade olunacak. Bu hususu bize bırakınız. Biz, Polis Müdürü, Vali Bey, Askeri kumandan ve subaylarla beraber Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti azalarıyla görüşür bir karar veririz. Vereceğimiz kararları Polis Müdürü, muhtarlar vasıtasıyla size tebliğ eder.

Bu toplantı herkesin mutabakatıyla sona erer. Toplantıdan sonra ilgililer bir araya getirilerek, en kısa zaman içinde, her mahalleden bir bölük oluşturulmasına,

her bölüğe askeri tümenenden veya jandarmadan birer subay verilmesine -onlar bölükleri eğitecek ve askere talim yaptıracaklardır-, askeri depoların açılıp eski yeni ne kadar silah varsa askere dağıtılmasına, atları olanlarla süvari birliği oluşturulmasına, her hafta Cuma günü bütün bölüklerin askeri düzen içerisinde şehir dışında toplanarak orada taburlar oluşturulmasına ve bütün bu milli kuvvetlerin tümen kumandanının emrinde olmasına karar verilir. Bütün bunlar teferruatıyla planlanır. Alınan kararlar için vilayetten de müsaade alındıktan sonra Eşref Edip Bey bunları bir beyanname haline getirir ve söz konusu beyanname “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi” imzasıyla neşrolunur (Ağustos 1920).¹²⁷

Bu beyannamenin neşredilip Kastamonu’nun bütün köy ve kazalarına ulaştırılmasından sonra bütün halk harekete geçer. Depolarda eski devirlerden, ta Yeniçerilerden kalma ne kadar silah varsa, baltalara mızraklara varıncaya kadar, halk adeta kapışır. İkindiye kadar herkes işini bitirip talimlere katılır. Bu hususta mahalleler birbiriyle yarışır. Nihayet ilk cuma günü gelir (6 Ağustos 1920 Cuma). Kurulan bütün bölükler askeri bir nizam içinde Ameden Çayırı’nda toplanırlar. Tümen kumandanının emriyle, gelen bölükler tayin edilen mevkilerde yerlerini alırlar. Meydan adeta ordugâh halini alır. Bu tertip, düzen, güven ve emniyet karşısında hükümet yetkilileri ve askeri komutanların hepsi hayretler içinde kalır. Eşref Edip Bey burada da halka hitap eder. Onları tebrik eder. Hareketlerinin öneminden bahseder, onlara güven ve cesaret aşılayıcı sözler söyler. On binlerce halk onu dikkatle dinler, sözleri karşısında heyecana gelirler.¹²⁸ Bu hadise Kastamonu’da yayımlanan Açıksöz Gazetesi’nde de yer alır.¹²⁹

Cuma günleri yapılan ikinci ve üçüncü talimler daha ehemmiyetli ve muntazam olur. Bu talimlere katılım giderek artar. İctimalardan birine Vali de katılır.

¹²⁷ Hayreddin Karan, “Milli Mücadele’de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip”, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S.240, s. 232-233. (Eşref Edip, bu beyannamenin aceleyle kaleme alındığını, Nureddin Peker tarafından neşrolunan *İstiklal Savaşı* adlı esere aynen alındığını yine bu sayfalarda belirtmektedir.)

¹²⁸ Hayreddin Karan, “Milli Mücadele’de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip”, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S.241, s. 245-246.

¹²⁹ *Açıksöz*, Yıl 1920, Sayı 69.

Kastamonu'daki bu gelişmeler, yabancı basının da ilgisini çeker; İnebolu-Kastamonu üzerinden Ankara'ya geçen Avrupalı ve Amerikalı gazeteciler bir süre Kastamonu'da kalıp Milli Hareketin bu yoldaki gelişimi üzerine bilgi ve belge toplayıp ülkelerine bildirirler. Bu hareketin sevk ve idaresi hususunda aydınların elbirliğiyle çalışmalarını, harekete karşı daha ciddi alakadar olmalarını sağlamak amacıyla 5 Eylül 1920'de lise binasında bir toplantı yapılır. Katılımın çok yüksek olduğu bu toplantıda, Eşref Edip Bey, başladıkları bu hareketin ehemmiyeti, tehlikelere karşı birleşmenin lüzumu hakkında şehrin aydınlarına bir konuşma yapar. Vali ve kumandan da onu destekler nitelikte konuşurlar. Bu toplantıda milli seferberlik ilan edilerek 15-40 yaş arasındaki bütün erkeklerin milli teşkilata dâhil olarak haftada üç gün talim yapmaları ve her işte olduğu gibi bu hususta da halk iradesinin tanınması kararlaştırılır. Bu kararlar ertesi gün (6 Eylül 1920) halka duyurulmak üzere neşrolunur. Böylece bu hareket bir nevi resmîyet kazanır, milli seferberlik hüviyetine bürünür ve bu minval üzere Eylül ayının sonuna kadar devam eder.¹³⁰

Milli hareket çalışmaları bu surette devam ederken Kastamonu valisinin Cuma günleri yapılan büyük toplantılara gelmemeye başlaması dikkat çeker. Buna rağmen çalışmalar sekteye uğramaz, aksine daha da ciddiyetle devam ederken Eşref Edip kendine ulaşan bir haberle adeta beyninden vurulmuşa döner. Bir gün yanına gelen polis müdürü ona, evhamlı bir kişiliğe sahip olan valinin Eşref Edip Bey'in halk üzerindeki nüfuzundan ve halkın coşkusundan kuşkulananarak Kastamonu'daki toplantıları Ankara'ya jurnal ettiğini bildirir. Vali, Eşref Edip'in halkı başına toplamış olduğunu, tümen kumandanı, jandarma kumandanı ve bütün subayların ona tabi olduklarını, silahlanmış halkı arkalarına alarak Ankara'ya yürüyeceklerini iddia etmektedir. Gece gündüz işleyen şifrelerden sonra Ankara hükümeti buna inanır ve olayları bastırması için Muhyiddin Paşa'yı tam yetki ile kuşatarak Kastamonu'ya gönderir. Muhyiddin Paşa, emrindeki askerlerle birlikte Kastamonu'ya yakın bir mevkide beklemekte, Eşref Bey ve güya ona tabi silahlı Kastamonu halkından çekindiği için bir müddet şehir dışında bekleyip onları nasıl etkisiz hale getireceğini planlamaktadır. Polis Müdürü'nün verdiği bu haber Eşref Edip Bey'i çok şaşırtır ve

¹³⁰ Hayreddin Karan, "Milli Mücadele'de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip", *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S.242, s. 264 -266.

üzer. Vali Eşref Edip'i bir isyancı yerine koymuş, Ankara'yı da buna inandırmış ve ona karşı sanki bir eşkıya başı imişçesine tedbir üzerine tedbir almıştır. Mesela, telgraf müdürüne verdiği emirle, Eşref Bey'in, bu hadise hakkında kendisini aklamak ve meramını anlatmak üzere herhangi bir makama ya da kişiye telgraf göndermesini ya da ona gelen bir telgrafın kendisine ulaştırılmasını yasaklamıştır. Hakkaniyetli bir insan olan polis müdürü Vali'yi bu düşüncesinden vazgeçirmek için çaba harcamışsa da başarılı olamamış, nihayetinde elinden gelen tek şey Eşref Bey'i gelişmelerden haberdar etmek olmuştur.¹³¹

Polis Müdürü, o esnada yapılacak en doğru şeyin, Eşref Bey'in Kastamonu'yu terk ederek Taşköprü ve Sinop üzerinden Sinop'a gitmesi olduğunu, zira valinin Muhyiddin Paşa'yı karşılamak üzere yola çıktığını, kendisinden istenenin de bu olduğunu, bu esnada Eşref Bey'in ailesinden bir kişinin de hemen yola çıkıp işin doğrusunu Ankara'ya bildirmesi gerektiğini söyler. Bir yandan da Eşref Edip'i teselli etmeye çalışır ve “Sen olgun bir adamsın. Böyle şeyler seni sarsamaz, sarsmaması da lazım” der. Eşref Bey,

- Ona şüphe yok. Fakat memleket namına yazık değil mi? Ne zamandayız? Düşman kapımızı, kırmış, vatanın mukaddes topraklarına girmiş. Yarın buraları işgal etmek tehlikesi var. Bin bir tehlikeye maruz kalmış şu temiz ve saf halkı uyandıralım, harekete getirelim, Ankara'nın arkasını emniyete alalım, dedik; ne iftiralara, hainliklere uğradık! Yazık değil mi? diye cevap verir fakat çaresiz, Kastamonu'da hâkimlik yapmakta olan kayınpederinin evinde kalan ailesiyle vedalaşp Taşköprü'ye doğru yola çıkar.

Ertesi gün sabaha karşı yanına verilmiş bir jandarma subayı ve bir er ile Taşköprü'ye ulaşan Eşref Edip, yanındaki subay tarafından tevkifhaneye götürülüp oraya teslim edilir. Aynı gün, Taşköprü Kaymakamı'na, Kastamonu Valisi'nden telgrafla şöyle bir şifre ulaşır: “Eşref Bey ile temas, mucib-i idamdır.” Bu telgrafa karşılık, o gün Eşref Bey ile temasa geçen bir yüzbaşı, Eşref Bey'e Kastamonu

¹³¹ Hayreddin Karan, “Milli Mücadele’de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip”, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S.243, s. 286-287.

Tümen Kumandanı Osman Bey'den o anda gelen telgrafı okur. Osman Bey şöyle demektedir: “Valinin Eşref Bey hakkında çok feci bir tertip ve iftirada bulunduğunu haber aldım. Bütün askeri kuvvetler onu muhafaza ile mükelleftir.”

Yüzbaşı ve Taşköprü Mebusu Sabri Bey, o gün Eşref Bey'i tevkifhaneden çıkarıp kendisine ikramlarda bulunurlar. Yüzbaşı, Eşref Bey'e:

-Sizin Kastamonu'da halkı ikaz hususundaki hizmetleriniz burada dehşetli akisler yaptı. Sizi buraya davete karar vermiştik. Burada halk da milli bir teşkilata hazırlandı. Haydi, Eşref Bey, rica ederim. Kastamonu'da verdiğin nutuk gibi burada da halk ile öyle bir konuşma yap, der.

Bu arada halk da Eşref Bey'in Taşköprü'ye gelişinden haberdar olup kendisini dinlemek için toplanmıştır. Bu durum karşısında o, hiçbir şey olmamış gibi yüksekçe bir yere çıkar, halka Kastamonu'da söylediklerini tekrar eder. Halkı, Ankara hükümetini müdafaa için teşkilat kurmaya davet eder. Müthiş bir heyecan ve alkış tufanı ile karşılaşır.¹³²

Eşref Edip o günü Taşköprü'de geçirir. Niyeti Boyabat'a doğru yoluna devam etmektir; fakat yolları kesmiş eşkıya yüzünden bir şehirden diğerine gitmenin oldukça zor olduğu günlerdir. Yüzbaşı, Eşref Bey'in yanına bir çavuş ile bir er katar, dikkatli olmalarını sıkıca tembihler. Onlar da teşekkürler ve vedalar eşliğinde yola düşerler. Yollar ıssız, dağlar tehlikelidir. Bir gece bir handa kaldıktan sonra ertesi gün Boyabat'a varırlar. Eşref Edip orada tesadüfen Ankara hükümetinin dışişleri bakanı Yusuf Kemal Bey'le karşılaşır. Eşref Bey onunla görüşür, vaziyeti anlatır. O da kendisine:

¹³² Hayreddin Karan, “Milli Mücadele’de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip”, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S.244, s. 302-303.

-Müsterih olunuz, ben Ankara'ya gidince derhal işi hallederim. Zaten böyle bir adamı –Kastamonu valisi Cemal Beyi- böyle nazık bir zamanda burada vali diye bırakmak doğru değil, diye cevap verir.¹³³

Hadisenin bundan sonrasının bir kısmını Eşref Edip Bey'in ağzından aktaralım:

“Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey Ankara'ya gide dursun, biz de Sinop'a giden yüksek dağları aşmaya başladık. Sinop'ta mutasarrıf ve askeri kumandan tarafından karşılandık. Sinop'a da aynı telgraf çekilmiş. Mutasarrıf, Zihni Bey namında, Erzurumlu, çok becerikli, kabiliyetli ve kabadayı bir zattı. Beni evine misafir etti. Hadise hakkında izahat verdikten sonra:

-Zaten ben bu adamın –Kastamonu Valisi Cemal Bey'in- burada tutulmasının doğru olmadığını birçok defa Ankara'ya bildirmiştim, dedi.

Derhal eline kâğıt kalem aldı. Ankara'ya İçişleri Bakanlığına şiddetli bir telgraf yazdı: Milli Mücadeleye Allah yolunda, karşılık beklemeksizin hizmet için gelen fedakâr adamlara böyle muamelede bulunmak memlekete ihanetten başka bir şey değildir, derhal bu hatayı düzeltmek icap eder, dedi.

Telgraf uzundu, bana okudu ve hemen şifre yaptırılarak Ankara'ya çekildi.”¹³⁴

Olaylar bu raddeye varmışken, Ankara'da bulunan Mehmet Akif Bey, Eşref Edip'in başına gelenleri haber alır ve durumu müzakere etmek üzere kısa bir süre için Refet Paşa'nın yerine İçişleri Bakanlığına vekâlet eden Doktor Adnan Adıvar'a gider, ondan olay hakkında izahat ister. Adnan Bey, hadisenin Valinin kuşku ve kuruntularından kaynaklandığının anlaşıldığını, hatanın derhal düzeltildiğini, Valinin

¹³³ Hayreddin Karan, “Milli Mücadele’de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip”, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S.245, s. 312.

¹³⁴ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, s. 312.

azledildiğini, Sinop Mutasarrıfına Eşref Edip Bey'in serbest olduğuna dair telgraf çekildiğini söyler.

Bunun üzerine Akif Bey derhal Kastamonu'ya gider (20 Ekim 1920).¹³⁵ Eşref Bey de Sinop'tan Kastamonu'ya hareket eder. O, Kastamonu'ya varmadan, Vali Cemal Bey Kastamonu'dan kaçır. Eşref Bey'i Kastamonu'da Mehmet Akif'le birlikte Tümen Kumandanı ve Emniyet Müdürü karşılar. Eşref Edip Bey, Akif Bey'in kendisine, Vali'nin ne karakterde bir adam olduğunu anlayamadığından dolayı, kırıgın olduğunu hisseder.¹³⁶

Bu olaylar dolayısıyla Kastamonu'da buluşan Mehmet Akif ile Eşref Edip, Sebilürreşad'ın derhal Kastamonu'da yayımlanmasına karar verirler.¹³⁷ 464 numaralı Sebilürreşad, 25 Kasım 1920'de Kastamonu matbaasında bastırılır ve Anadolu'da dağıtılmak üzere bütün vilayet, sancak ve mutasarrıflıklardaki valilere, kaymakamlara ve müftülere gönderilir.¹³⁸ Bu nüshada Mehmet Akif Bey'in, Kastamonu'da Nasrullah Camiinde irad ettiği meşhur hutbesi de yer almıştır. Saatlerce süren bu hutbeyi, Eşref Edip Bey not etmiş, "Bu tarihi hitabeyi not etmeyi en mühim bir vazife saymıştım" demiştir. Ayrıca bu mecmuada, bu hutbenin Anadolu'nun bütün camilerinde, bütün içtimagâhlarında, İslam cemaatleri huzurunda yüksek sesli zatlara okutturulmasının, Anadolu'da yayınlanan gazeteler tarafından naklolunmasının bir dini görev olduğu özellikle vurgulanmıştır..

¹³⁵ M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar II*, İFAV Yayınları, İstanbul 1989, s. 76.

¹³⁶ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, s. 312.

¹³⁷ *Sebilürreşad* Kastamonu'da intişara başlamazdan iki gün evvel, 22 Teşrinisani 1336/22 Kasım 1920 tarihli nüshasında, *Açıksöz Gazetesi* şunları yazmıştı: Sebilürreşad ceride-i İslamiyesi Kastamonu'muzun şerefine ilk nüshasını şehrimizde neşredecektir. Bütün İslam âleminde pek büyük bir tesir-i dinîsi olan muhterem risale Başmuharriri Mehmed Akif ve Müdürü Eşref Edip Beylerin şehrimizde kaldıkları müddetçe mücahedelerine devam edeceklerini memnuniyetle haber aldık. Büyük ve her müslümanca muhterem olan risalenin temâdî-i neşrini temenni ederiz." Bkz: Eşref Edip, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s. 58.

¹³⁸ Esther Debus, *Sebilürreşad*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 38.

Sebilürreşad'ın 464. nüshası, içinde Mehmet Akif Bey'in Sevr Antlaşması aleyhindeki bu ateşli hutbesini de ihtiva etmesi sebebiyle bütün Anadolu'da çok büyük yankı uyandırır. Her taraftan gelen yüzlerce telgrafla bu nüsha istenir. Eşref Edip ve arkadaşları Ankara'da bu nüshadan tekrar on binlerce bastırarak Anadolu'nun her tarafına gönderirler. Yetmez, aynı nüshanın üçüncü baskısı da yapıp dağıtılır. Anadolu'nun bütün camilerinde, toplantı yerlerinde bu nüsha okunur. Sebilürreşad'ın bu yayını Milli Mücadelenin manevi cephesini çok kuvvetlendirir; çünkü Mehmet Akif'in o hitabesine değin Milli Mücadelenin niteliği bu kadar açık, halkın anlayabileceği surette anlatılmamıştır.¹³⁹

Kastamonu Nasrullah Camiindeki bu vaazdan sonra, Eşref Edip, Mehmet Akif'le birlikte Kastamonu'nun kazalarına gider. Akif, oralardaki camilerde de önemli vaazlar verir. Eşref Bey bu vaazları da not ederek Sebilürreşad'ın 466 ve 467. nüshalarında neşreder.¹⁴⁰ Bu vaazları ayrıca bir kitap halinde bastırarak bütün Anadolu'ya dağıtımını yaptırır. Sebilürreşad'ın Anadolu'da yayımlanan bu ilk sayıları bütün memlekette derin akisler meydana getirir.¹⁴¹

Eşref Edip ve Mehmet Akif, Sebilürreşad'ın birkaç sayısını Kastamonu'da neşrettikten sonra birlikte Ankara'ya varırlar (Kastamonu'dan hareket tarihi: 25 Aralık 1920).¹⁴² Sebilürreşad'ın yayımlanmasını Ankara'da devam ettirirler. Ankara'ya gelince Mustafa Kemal Paşa ikisiyle birlikte görüşmek ister, onları istasyondaki küçük bir odada kabul eder. Onlara çalışmalarından dolayı, bilhassa Sebilürreşad'ın son sayılarının milli Mücadele'ye olumlu katkılarından dolayı teşekkür eder. "Sevr Antlaşması'nın memleket için ne feci bir idam hükmü olduğunu Sebilürreşad kadar hiçbir gazete memlekete neşredemedi, manevi cephemizin kuvvetlenmesine Sebilürreşad'ın çok büyük hizmeti oldu" der. Mustafa Kemal,

¹³⁹ Eşref Edib, "Sebilürreşad'ın Ellinci Yıldönümü", *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S.276, s. 3.

¹⁴⁰ Mustafa Eski, *Kastamonu Basınında Millî Mücadele'nin Yankıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 10-11.

¹⁴¹ Hayreddin Karan, "Millî Mücadele'de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip", *Yeni Sebilürreşad*, C.11, S.252, s. 31.

¹⁴² Eşref Edip, *Mehmed Akif-hayati, eserleri, yetmiş muharririn yazıları*-, Hazırlayan: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2010, s. 123.

ayrıca, Kastamonu Valisinin şaşırtması dolayısıyla Eşref Edip Bey'in başına gelen olaylardan ötürü üzüntüsünü dile getirir, geçmiş olsun dileklerini iletir, "Görüştüğümüze çok memnun oldum, inşallah beraber çalışırız" der. Eşref Edip Bey:

- Tabi, beraber çalışmak için geldik. Ne vakit bizim sahamızda, bizim yolumuzda, bizim yapabileceğimiz bir hizmet olursa emredersiniz, diye cevap verir.¹⁴³

Eşref edip Bey'in 472 sayılı Sebilürreşad'da (21 Mayıs 1921) yayımlanan "Anadolu'da İslam Kongresi" başlıklı, Anadolu'da İslam dünyasının ileri gelen fikir adamları ve kanaat önderlerinin toplanmasının İslam dünyası ve Milli Mücadeleye olası katkılarından bahseden yazısı Ankara'da geniş yankı bulur. Mustafa Kemal Paşa da böyle bir kongrenin toplanması için gerekli hazırlıkların başlatılmasını emir verip, bu işi Eşref Edip'in yanı sıra Akif Bey, Şer'iyye Vekili Mustafa Fehmi Efendi, Başkâtip Recep (Peker) Bey'den oluşan dört kişilik ekibin üstlenmesini ister. Tam hazırlıklara başlanmışken Eskişehir'den gelen bozgun haberi, bu kongrenin toplanmasına engel olur.¹⁴⁴

Eskişehir Bozgunu'nu takip eden günlerde Ankara adeta topun ağzına gelir. Durum ciddileşince Kayseri'ye nakiller başlar. Akif Bey "nasihat heyeti" arasında Sakarya'da tutunmaya çalışan orduya giderken, bazı arkadaşlarıyla beraber, Eşref Bey'e Kayseri'ye gitmeye karar veren ailelerin başında bulunmak görevini verir. Eşref Bey, Sebilürreşad'ın Kastamonu ve Ankara'da yayımlanan nüshalarından bir çuval kadar alarak Kayseri'ye doğru yola çıkar. Yolda, Anadolu'nun batısındaki şiddetlenen savaştan korunmak amacıyla kağınlara doluşup doğuya doğru göç eden Türk halkını görmek onu çok üzer.¹⁴⁵

¹⁴³ Hayreddin Karan, "Milli Mücadele'de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip", *Yeni Sebilürreşad*, C.11, S.254, s. 58-59.

¹⁴⁴ Hayreddin Karan, "Milli Mücadele'de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip", *Yeni Sebilürreşad*, C.11, S.255, s. 73.

¹⁴⁵ Hayreddin Karan, "Milli Mücadele'de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip", *Yeni Sebilürreşad*, C.11, S.256, s. 84.

Kayseri'ye ulaştığı zaman, resmi makamları ve halkı endişeli görür. Kayseri Mutasarrıfı Kemal Bey, Eşref Bey ve arkadaşlarını Kayseri'de görmekten çok memnun olur:

-Aman Eşref Bey, Sebilürreşad namına burada bir beyanname neşretseniz çok iyi olacak. Sebilürreşad'a karşı halkın muhabbet ve itimadı var. Burada ve civar kazalarda dağıtırız. Bugün halkı çözülmekten, dağılmaktan koruyacak İlahi sestten başka bir şey yok, der.

Eşref Bey hemen bir beyanname yazar.¹⁴⁶ Vilayet Matbaası'nda dizdirip el ile çevrilen baskı makinesinde sabaha kadar yardımlaşarak basarlar (1 Eylül 1921). Sabaha karşı süvariler matbaanın kapısına gelip basılan bildirileri civar kazalara, köylere götürüp dağıtırlar.¹⁴⁷ Ayrıca, Mutasarrıf Kemal Bey'in isteği üzerine, o hafta cuma namazından sonra halk hükümet meydanında toplanır. Orada bu beyanname okunur, zafer için topluca dua edilir. Ankara'dan gelen bazı mebuslar da tesirli birer konuşma yaparlar. Ortalık biraz ferahlar.¹⁴⁸

İlerleyen günlerde, Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, Kayseri Ulu Camii'nde halkı birliğe ve mücadeleye davet eden bir konuşma yapar. Eşref Edip Bey bu hitabeyi not eder ve Sebilürreşad'ın 490. nüshasını Kayseri'de çıkarıp bu hitabeyi o nüshada baştan sona yayımlar (24 Eylül 1921). Bu nüsha da on binlerce basılarak her tarafa dağıtılır. Sebilürreşad'ın Kayseri'deki bu neşriyatı halka büyük ümit ve cesaret verir. Mutasarrıf Kemal Bey, Sebilürreşad heyetine çok takdir ve teşekkürlerde bulunur.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s. 96.

¹⁴⁷ Eşref Edib, "Sebilürreşad'ın Ellinci Yıldönümü", *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S.276, s. 3.

¹⁴⁸ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, s. 84-85.

¹⁴⁹ Hayreddin Karan, "Milli Mücadele'de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip", *Yeni Sebilürreşad*, C.11, S.257, s. 105.

Çok geçmeden, düşmanın Sakarya Muharebesi'ni kaybederek kaçmaya mecbur kaldığı haberi gelir. Her tarafta şenlikler yapılır. Eşref Bey yine Sebilürreşad'ın bir-iki çuval koleksiyonunu yanına alıp Kayserililerle vedalaşarak Ankara'ya döner. Dergiyi Ankara'da çıkarmaya başlarlar.

Eşref Edip Bey, Millî Mücadele dönemine ait hatıratında Hint asıllı İngiliz casusu Mustafa Sagir'in yakalanıp öldürülmesinden de bahseder. Batılı devletlerin Mustafa Kemal Paşa'yı öldürtme niyetlerini gerçekleştirmeleri yolunda onlar adına çalışan bu casusun fark edilmesi Eşref Edip Bey sayesinde olmuştur. Eşref Edip'in hatıralarında bahsettiğine göre bu olay şöyle gerçekleşmiştir:

Eşref Edip Kastamonu'da bulunduğu zaman diliminde kendisini Türkiye Müslümanlarının Millî Mücadelesine destek vermek için Anadolu'ya gelmiş bir Hindistanlı gibi gösteren Mustafa Sagir ile tanışır ve görüşmeleri Ankara'da da devam eder. O dönem Hindistan Müslümanlarının Milli Mücadele'ye maddi manevi yardımlarından söz edilen Birinci Meclis'in en heyecanlı dönemleridir. Bu kimse bir gün Eşref Edip'e bir mektup verir; bu mektubun postalarda kaybolmasından korktuğunu, bu sebeple İstanbul'a elden göndermek istediğini belirtir ve bu konuda ondan yardım ister. Eşref Bey mektubu alır fakat hemen göndermez. Bu kimsenin zaten daha Kastamonu'dayken şüphe celbeden bazı tavırları olmuştur, bu mektup olayından da şüphelenir ve mektubu açar. Bu, uzunca, İngilizce yazılmış bir mektuptur. Mektubu sonradan Amerikan elçisi olacak olan Münir Bey'e içinde Mehmet Akif Bey ile Fatin (Gökmen) Hoca'nın da olduğu bir toplulukta okutur. Onlar da bunun bir casusu mektubu olacağından şüphelenirler. Mustafa Sagir, Eşref Bey'e elden göndertmesi için başka mektuplar da verir. Sagir'de mektuplarının yerine ulaştırıldığı kanaati oluşturulur ve mektupları Eşref Bey'in delaletiyle İçişleri Bakanlığı'nca incelemeye alınır. Nihayetinde bu mektuplardan Mustafa Sagir'in Ankara'ya Mustafa Kemal Paşa'yı öldürtmek üzere geldiği anlaşılır ve tutuklanıp yargılanır. Mahkemede, İngiliz casusu olduğunu ve amaçlarını itiraf etmesi üzerine

idamla cezalandırılır ve cezası infaz edilir.¹⁵⁰ Eşref Edip Bey'in dikkati ve hassasiyeti sayesinde büyük tehlikeler böylece önlenmiş olur.

Sebilürreşad'ın sahibi, sorumlusu ve yazarı sıfatlarını taşıyan Eşref Edip Bey'in Sebilürreşad'ın 234- 358. sayıları arasında Hayrettin Karan tarafından yirmi sayılık dizi halinde tefrika edilen İstiklal Savaşı yıllarına ait anıları şu ifadelerle son bulur:

“ İşte bu minval üzere ta büyük zafere kadar Ankara'da neşriyatımız devam etti. Zaferden bir müddet sonra Birinci Büyük Millet Meclisi dağılınca, biz de yine Sebilürreşad klişesini ve yarım asır evvel alıp Ankara'ya giderken götürdüğüm portatif koltuğumuzu alarak İstanbul'a döndük. Burada Sebilürreşad'ı neşre devam ettik.

İşte size Sebilürreşad'ın Milli Mücadeledeki ehemmiyetsiz hizmetini pek kısa bir özet... Ben bunlardan hiç bahsetmeyecektim, övünme olur, diye. Fakat sizin ısrarınız üzerine büyük bir mahcubiyetle değersiz hizmetlerimiz hakkında bu kadarcık izahat vermeye mecbur oldum. Ben söylemekten yorulmadım; bilmem, siz dinlemekten ve yazmaktan yoruldunuz mu?

Allah dinimize, devletimize, milletimize zeval vermesin... İstiklalden bizi mahrum etmesin... Dinimizin, devletimizin, milletimizin şanını yükseltsin...”¹⁵¹

Sebilürreşad Mecmuası'nın Milli Mücadele dönüşü İstanbul'da yayınlanan ilk sayısı, 16 Mayıs 1923 tarihli, 528 numaralı Sebilürreşad'dır.¹⁵²

¹⁵⁰ Hayreddin Karan, “Milli Mücadele’de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip”, *Yeni Sebilürreşad*, C.11, S.258, s. 123-124;

Mahir İz, *Yılların İzi*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1975, s. 134-135.

¹⁵¹ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, s. 124.

¹⁵² Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Neşre Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdag, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. XLIII.

Çalışmamızın bu kısmını, Mehmet Şevket Eygi'nin "Sebilürreşad'ın Ellinci Yıldönümü" adlı yazısından yaptığımız alıntıyla sonlandıralım:

"Koskoca imparatorluğun on sene içinde altından girip üstünden çıkan ve nihayet elim bir harbe sürükleyip sonunda ar-ı firarî irtikâpla zavallı bizleri hüsrana düşüren mahut devirden sonra Anadolu'da parlayan Milli Mücadele senelerinde Sebilürreşad'ı yine bir "nâşir cihat", bir mücahit sıfatıyla görüyoruz. Teselli, ümit ve zafer tebşir eden sahifeleri kalplerdeki yeisi, gözlerdeki hicran yaşını siliyordu. Milli Mücadele senelerindeki neşriyatı çok mübeccel hizmetlerden sayılır. Milli zafer hissesinde onun da büyük payı vardır."¹⁵³

¹⁵³ Mehmet Şevket, "Sebilürreşad'ın Ellinci Yıldönümü", *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S.278, s. 37.

İKİNCİ BÖLÜM:
EŞREF EDİP FERGAN'IN
EDEBİ VE FİKRİ YÖNÜ

I. GAZETECİ KİMLİĞİYLE EŞREF EDİP FERGAN

(Sırât-ı müstakîm ve Sebilürreşad Dergileri Ekseninde)

Eşref Edip Fergan'ın gazetecilik ve yayıncılık mesleğine henüz Mekteb-i Hukuk'ta talebe iken başladığını; gazete çıkarma, kurduğu yayınevleri bünyesinde gerek kendi yazdığı gerekse başkalarınca yazılan eserleri yayımlama faaliyetlerini seksen dokuz senelik uzun ömrünün sonuna dek sürdürdüğünü çalışmamızın Eşref Edip Fergan'ın hayatını ana hatları ile ele alan ilk bölümünde zikretmiştik.

Çalışmamızın bu bölümünde, Eşref Edip'in gazetecilik ve yayıncılık yaşamını özellikle sahibi ve uzun yıllar başyazarı olduğu Sırât-ı müstakîm ve Sebilürreşad mecmuaları ekseninde ayrıntısıyla ele alacağız. 1882'de dünyaya gelen Eşref Edip'in, ömrünün 1908-1969 yılları arasındaki yaklaşık altmış senelik periyodunu, neredeyse aralıksız olarak, gazetecilik ve yazarlık mesleğini icra ederek geçirmiştir. Bu nedenle, onun biyografisinin detaylarının büyük kısmı çalışmamızın bu bölümünde yer alacaktır.

Bu bölümü Eşref Edip'in hatıralarına dayandırarak, onun gazetecilik yaşamının temellerini attığı talebelik yıllarından başlattık. Anlatımda kronolojik bir sıra takip ettik. Konuları, mesleğinin dönüm noktalarını esas alarak ana başlıklara ayırdık.

1. Yayıncılığa Başlayışı

Eşref Edip Fergan, hafız, dini ilimler üzerine tahsil görmüş, Mekteb-i Hukuk mezunu, hatta hukuk doktorasını tamamlamış bir kimse olmakla birlikte genç yaşlarda dergi yayıncılığına ilgi duymuş ve ömrünün büyük bir kısmını yayıncılık ve yazarlık işiyle meşgul olarak geçirmiştir. Eşref Edip Fergan'ın hayatı gazetecilik veya gazetecilik onun hayat tarzıdır, dersek yanlış söylemiş olmayız. Ona göre bir gazetecinin amacı, “milletin maddi, manevi terakki ve tekâmülü yolunda elden gelen hizmeti ifa”dır.¹⁵⁴ Onun hayat felsefesini, yaşam tarzını, yetişkinlik hayatını sahibi, yazı işleri müdürü¹⁵⁵ ve yazarı olduğu Sırât-ı müstakîm ve Sebilürreşad dergilerinden takip etmek mümkündür.

Eşref Edip yayıncılık hayatına daha Mekteb-i Hukuk'taki öğrencilik yıllarında başlamıştır. O yıllardaki önemli kültürel faaliyetlerinden biri, dönemin önde gelen ulehasının vaaz ve sohbetlerini not almaktır. Bu görevi oldukça başarılı bir şekilde yerine getiren Eşref Bey, ilk olarak Hacı Adil Bey'in, bilhassa da Sadrazam Hakkı Paşa'nın “Hukuki İdare ve Hukuki Düvel Notları”nı, Büyük Haydar Efendi'nin “Usulü Fıkıh Notları”nı ve Cuma günleri Ayasofya Camii'nde vaaz eden Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin konuşmalarını kaydeder (1906-1908). Bu notlar ve tahrirler, Babıâli'de İbrahim Hilmi Kütüphanesi'nce neşredilir. Söz konusu notları daha sonra Sırat- Müstakim'in birinci cildinde de neşreder.¹⁵⁶

Eşref Edip Bey'in hızlı ve düzgün not tutabilme kabiliyeti, Mekteb-i Hukuk'ta gördükleri derslerin “muazzam ve mufassal” ders kitapları olmaması dolayısıyla gelişmiştir, diyebiliriz. Onun talebelik yıllarında düzenli tutulmuş defterler büyük bir kıymete sahiptir. Elden ele gezerek çoğaltılmaktadır. Derslerde

¹⁵⁴ Eşref Edip, “Allah'ın İzniyle Sebilürreşad'a Başlıyoruz”, *Yeni Sebilürreşad*, C.1, S.1, s.3.

¹⁵⁵ M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar II*, İFAV, İstanbul 1989, s. 272.

¹⁵⁶ Fahrettin Gün, *Eşref Edip İstiklal Mahkemelerinde –Sebilürreşad'ın Romanı–*, 2. Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 16;

hızlı, alelacele kaydedilen notlar, sonra yeniden düzgünce yazılmaktadır (tebyiz etme). Bu sebeple, Eşref Edip'in hukuk fakültesindeki öğrencilik yılları sonradan basın hayatında önemli bir yere sahip olan kitap yayıncılığının da temeli olacaktır. Zira hızlı ve düzgün not tutmaya alıştığı için ders notlarını bastırmayla başlayan yayın faaliyeti, dinlediği önemli vaazlar ve konuşmaların kayda geçirilmesiyle devam edecektir.¹⁵⁷

“Ben hukuku bitirdim, doktora imtihanını veriyorum. Cuma günleri allâme Manastırlı İsmail Hakkı Efendi hocamızın meşhur Ayasofya kürsüsündeki derslerine devam ediyorum, not tutuyorum. Senelerce mektepte not tutmakla bu hususta meleke hâsıl etmişiz. Her hafta tuttuğum notları topladığım zaman Ebülulâ ve Fâik Beylerle beraber okuyoruz, notlara çeki düzen veriyoruz. Sonra Manastırlı hocamızın Anadolu Hisarı'ndaki yalısına götürüyorum; o da okuyor, tashih ediyor. Ondan sonra birer risale halinde bastırıyorum. Babiâli'de İbrahim Hilmi Kütüphanesi tab' ve neşr ediyor. Böylece mektebi bitirmeden muharrirliğe ve eser neşrine başladım.”¹⁵⁸

Eşref Edip, Manastırlı hoca'nın altmış kadar vaazını not ettiğini, yedi dersini kitap halinde bastırıldığını,¹⁵⁹ bir kısmını da bilahare çıkardıkları Sırât-ı müstakîm Mecmuası'nda neşrettiğini, yukarıdaki ifadelerin sonuna dipnot olarak ekler.

İsmail Kara, “İslâmcıların Siyasi Görüşleri – Hilâfet ve Meşrutiyet” adlı eserinde Sultan Abdülhamit döneminde İslâmcıların “meşrutiyet” kavramına bakışlarına, vaazlara yüklenen fonksiyonlara ve Manastırlı Hoca'nın vaazlarının niteliğine dair yaptığı saptamalarda, vaazların söz konusu dönemde kamuoyu ve meşruiyet aracına dönüştürüldüğünü söyler ve bunun şu iki yolla yapıldığını belirtir:

a. Medeniyet ve Terakkinin önündeki dinî engellerin kaldırılması

¹⁵⁷ Caner Arabacı, “Eşref Edip Fergan ve Sebilürreşad Üzerine”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Editör: Yasin Aktay, 2. Baskı, İstanbul 2005, C.6, s. 97.

¹⁵⁸ Eşref Edib, “Ebülula Bey'le Nasıl Çalıştık Sırât-ı müstakîm'i Nasıl Çıkardık”, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S. 238, s. 199.

¹⁵⁹ Bkz: Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâiz*, Derleyen: Eşref Edip, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1324. (Bu eser, Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.)

- b. Meşrutiyetin meşrû bir yönetim tarzı olduğunu halka anlatmak ve muhalif düşünceleri etkisiz hale getirmek.

Kara, tespitlerine merkeze Sebilürreşad'ı alarak şöyle devam eder:

“Bu fonksiyonları yerine getirmek için hutbe ve mev'ize kitaplarında büyük artış gözlendi. Hemen bütün İslâmcı yayın organları vaazlar, hutbeler neşrettiler. Bunların önemli bir kısmı yazılı vaaz ve hutbelerdi. Fakat Manastırlı İsmail Hakkı'nın Cuma günleri yaptığı vaazların Eşref Edip tarafından tutulan notları, birinci sayısından itibaren Sırât-ı müstakîm'de neşredilmekteydi. Siyasi ve sosyal hadiselerle bunları, iktidara yakın, ilmiyeden ve Meclis-i Âyan üyesi muteber bir hocanın yorumlaması açısından çok önemli ve zengin bir kaynak durumunda olan bu “mevâiz”, muhalefete de ateş püskürtüyordu. Sebilürreşad sayılarında yayımlanan M. Âkif'in Süleymaniye, Bayezid ve Fatih Cami'lerindeki vaazları da ilgiyle takip edilmiştir.”¹⁶⁰

2. Sırât-ı müstakîm'in Doğuşu

Eşref Edip'in Mekteb-i Hukuk'u kendisinden birkaç yıl önce bitirmiş “timsal-i fazilet birisi olan Ebülulâ Mardin” ile ilerleyen samimiyet ve dostluğu, bir ömür süren basın hayatının da temellerini atar. Eşref Bey, Ebülulâ ile Direklerarası'nda beraber kaldığı oda arkadaşı aracılığıyla tanışmıştır (1906-1907). İki arkadaş her cuma Ebülulâ'nın Kırkçeşme'deki konaklarına giderek sohbetlere katılırlar.¹⁶¹ Dostlukları bu minval üzere ilerleyen Ebülulâ ve Eşref Edip, Anayasanın¹⁶² ilanından

¹⁶⁰ İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri – Hilâfet ve Meşrutiyet*, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 84-88.

¹⁶¹ “Mekteb-i Hukuk'un son sınıflarında iken Direklerarası'ndaki oda arkadaşım ve üstadım Faik Bey'in delaletiyle merhum Ebülulâ Bey'le tanıştım (1322-1323). Faik Bey bizden bir iki sınıf ilerde idi. Mücessem faziletti. Kendisi gibi bir timsal-i fazilet olan Ebülulâ Bey'le can ciğerdi. O zaman Ebülulâ Bey, Kırkçeşme'deki konaklarında ikamet ederdi.(...) Onlar bizden birkaç sene evvel hukuku ikmal etmişlerdi. Biz, Faik Bey'le beraber her cuma gecesi Ebülulâ Bey'in konaklarına gider, güzel sohbetler ederdik. Onlardan çok istifademiz oluyordu.” Bkz: Eşref Edip, “Ebülulâ Bey'le Nasıl Çalıştık Sırât-ı müstakîm'i Nasıl Çıkardık”, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S. 238, s. 199.

¹⁶² II. Abdülhamid'in 4 Recep 1326 (19 Temmuz 1908) tarihli, anayasanın tekrar yürürlüğe konulduğunu ilan eden ve başkalarının yanı sıra basın özgürlüğünü de güvence altına alan Hatt-ı Hümayunu, II. Meşrutiyet dönemini başlatmıştır. Bkz: Esther Debus, *Sebilürreşad*, Libra Yayınları, İstanbul 2009, s. 22.

hemen sonra uzun süredir kurdukları “kendilerine ait dini bir gazete hayali”ni gerçekleştirmeye karar verirler. Eşref, zaten entelektüel ulema ve edebiyatçı çevreleriyle ilişki kurmuştur; bunların arasında bazı isimler onlarla birlikte çalışmaya hazırdır.¹⁶³ Eşref Edip, yayıncılık hayatına başlayışını ve Sırât-ı müstakîm’in çıkış hikayesini “Ebülulâ Bey’le Beraber – Nasıl Tanıştık, Sırât-ı müstakîm’i Nasıl Çıkardık” adlı makalesinde şöyle anlatır:

“(…) O (Ebülulâ Bey) bizden biz ondan memnun olarak dostluğumuz ilerledikçe ilerledi. İstikbale matuf tatlı tatlı hayaller, parlak tasavvurlar, toplantılarımıza büyük neşe ve zevk veriyordu. Hürriyet hasretiyle kavruluyorduk. Bir kere o günü görecektik miydik? Neler neler yapacaktık!.. Matbuat hayatına atılacak, milli kütüphanemizi kıymetli eserlerle dolduracak, matbaalar tesis edecek; gazeteler, mecmualar, ansiklopediler çıkaracak, memleketimizde ilm ü irfanın neşrine çalışacak, İslam dünyasıyla meşgul olacak, İslam milletleri arasında feyizli bir inkişafın, samimi bir vahdetin husûlüne bezl-i mesai edecektik...

Biz bu yolda çalışırken hürriyet ilan edildi. Uzun senelerdir hasretle beklediğimiz hürriyet... 10 Temmuz 1324 (1908), memleket yerinden oynadı, sanki kıyamet koptu. Eli kalem tutan ortaya atıldı. Gazeteler, mecmualar Babîâli’yi doldurdu.”¹⁶⁴

Gazete çıkarmak için oluşan bu elverişli ortam, Eşref Edip ile Ebülulâ Zeynel Abidin’in (Mardin) Mehmet Akif Ersoy, Musa Kazım ve Mahmud Esad gibi İslamcı düşüncenin önde gelen bazı şahsiyetlerinin desteğini de alarak Sırât-ı müstakîm adıyla haftalık bir dergi çıkarmalarının önünü açmış; 23 Temmuz 1908’de (10 Temmuz 1324) kurulan dergi¹⁶⁵, 27 Ağustos 1908’de (14 Ağustos 1324) bir Perşembe günü “din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulûmden bahis haftalık gazetedir”

¹⁶³ Esther Debus, “Sebilürreşad”, Libra Yayınları, İstanbul 2009, s. 33.

¹⁶⁴ Eşref Edip, *a.g.m.*, s. 200.

¹⁶⁵ 11 Temmuz 1324 olan tesis tarihi 43. Sayıdan itibaren II. Meşrutiyetin ilan tarihi olan 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) olarak değiştirilmiştir. Bkz: Adem Efe, “Sebilürreşad”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, C.36, s. 251-253.

alt başlığı ile yayın hayatına girmiştir.¹⁶⁶ Bu alt başlık ifadesine 50. sayıdan itibaren, “Siyasiyettan ve bilhassa gerek siyasi ve gerek içtimai ve medeni ahval ve şuur-i İslamiyye’den bahseder” ifadesi eklenmiştir.¹⁶⁷ Mecmuanın, sahiplik ve yazı işleri müdürlüğü görevlerini Eşref Edip Bey ile Mardinizâde Ebülulâ paylaşmaktadırlar. Eşref Edip, mecmuanın tahrir heyeti içinde de yer alır. Mecmuanın başmuharriri ise Mehmet Âkif (Ersoy) Bey’dir.¹⁶⁸ 24 Ağustos 1908’de, anayasanın ilanından bir ay sonra, ilk sayı yayımlanır. Bu ilk sayı iyi bir satış miktarı yakalar, hatta yeni bir baskı daha yapmak zorunda kalınır.¹⁶⁹

Eşref Bey, yukarıda adı geçen meşhur makalesinin devamında, mecmuanın yayın hayatına başlaması serüvenini ayrıntısıyla anlatmayı şöyle sürdürür:

“(…) Gazeteler, mecmualar Babîlî’yi doldurdu. Biz de nice zamandır tasavvur ettiğimiz muhayyel mecmuamızı neşretmek hevesine düştük. Tahrir heyetini hazırlamaya başladık. Ben, dedim, gazetenin yarısını doldururum. Manastırlı İsmail Hakkı Efendi hocamızın Ayasofya kürsüsündeki derslerinden not tutulmuş bin sahife kadar yazı bende hazır. Ebülulâ Bey, ben de tefsir ve hadise dair makaleler yazarım, Ali Haydar Efendi’nin kıymetli usul-i fıkıh notlarını da derc ederiz dedi. Ebülulâ Bey’in ağabeyi Mardinizâde Arif Bey de dinî makaleler yazmak suretiyle yardım vaadinde bulundu. Ben, hocalarımız Musa Kâzım, Manastırlı İsmail Hakkı Efendilerle görüşüm. Manastırlı tefsire dair her hafta bir makale yazacağını vadetti. Musa Kâzım Efendi de içtimai bahisler, ilmi kelama dair yazılar yazacağını söyledi. Babanzâde Ahmed Naim’le, temyiz azasından Bereketzâde İsmail Hakkı Beylerle de

¹⁶⁶ Adem Efe, *a.g.m.*, s. 251-253;

Abdullah Ceyhan, *Sebilürreşad ve Sırât-ı müstakîm Mecmuaları Fihristi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 8;

Yazarı belirtilmemiş, “Eşref Edip Fergan”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yayınları, C.3, s.193-194.

¹⁶⁷ Âdem Efe, *a.g.m.*, s. 251-253.

¹⁶⁸ Mehmed Akif’in adı 2 Eylül 1914’teki 309. Sayıdan itibaren önce “sermuharrir” sonra “başmuharrir” ifadeleriyle Sebilürreşad’ın logosunda yer almıştır. Bkz: Âdem Efe, *a.g.m.*, s. 252.

¹⁶⁹ Eşref Edip, *a.g.m.*, s. 200.

görüştük. Naim Bey Mekteb-i Sultani’de verdiği din derslerini yazacak, Bereketzâde de “Necâib-i Kur’aniyye” ser-levhası altında tefsire dair yazılar yazacaktı.”

Eşref Edip Bey, makalesinin bu kısmından itibaren bu mecmuaya Mehmet Akif (Ersoy) Bey’in dâhil olmasını şöyle anlatır:

“Akif Bey’le de son zamanlarda direkler arasında meşhur hacının çayhanesinde tanışmıştık. Burası hususi bir çayhane idi. Müşterileri mahdut ve muayyendi. Burası bir nevi kulüptü. (...) Akif yazdığı şiirleri burada okur, biz de istinsah ederdik. (...) Akif’e gazete çıkaracağımızı müjdeleyince fevkalade sevindi. Her nüshasına bir şiir benden, dedi. Büyük İslam mütefekkir ve âlimi Şeyh Muhammed Abduh, Muhammed Ferid Vecdi’nin kıymetli eserlerinden de tercümeler yaparım, ilk nüshaya Fatih Camii’ni koyarız...

Bu suretle tahrir heyeti kurulmuş oldu. Bize de cesaret geldi. Yapar mıyız, yaparız, dedik. Kat’i karar verdik. Hazırlıklara başladık. Haydi, şimdi bir isim bulalım, dedik. Birçok isimler ileri sürüldü, beğenmedik. Bilmem nasıl oldu, benim hatırıma “Sırât-ı müstakîm” ismi geldi, söyledim. Ebülulâ Bey hemen, “çok güzel!” dedi. Artık başka bir isim aramaya hacet kalmadı. Akif Bey’le beraber diğer üstaplara arz ettik. Hepsi takdir ettiler, beğendiler; müracaat ettik. Ebülulâ Bey’le beraber müşterek bir imtiyaz aldık. “Bismillah” deyip işe başladık. Bu, yarım asırlık bir hikâye.”¹⁷⁰

Eşref Edip Bey, bir başka yazısında derginin kuruluşunu şöyle anlatır:

“ Mehmet Akifle yarım asır evvel, Fatih’te Bosnalı Ali Şevki Efendi’nin evinde tanıştık.¹⁷¹ (...) Bir ihya gecesi¹⁷² Üstad’a orada rast geldim. Ali Şevki Efendi

¹⁷⁰ Eşref Edip, *a.g.m.*, s. 200.

¹⁷¹ Akif Bey’in “Köse İmam” adlı şiirini ithaf ettiği ve pek değer verdiği ulemâdan bir şahsiyet.

¹⁷² “İhya Gecesi”, onlara has, özel anlamlar da içeren bir kavramdır. Çünkü; nadide eserler, daha basılmamış –piyasada bulunmayan- defterlerle dolu bir kütüphaneye sahip olan Ali Şevki Bey’in evi, Salı günleri toplantıya sahne olmaktadır. Kültür ve sanat dolu geceye de onun için “İhya Gecesi” demektedirler. Bkz: Caner Arabacı, *a.g.m.*, s. 99.

bizi tanıştırdı. Çok memnun oldum. Hemen kalkıp elini öptüm. Çok iltifat gösterdi.¹⁷³ (...) O zaman henüz mektepten çıkmamıştım. Hukuk doktora imtihanını veriyordum. O zaman istibdadın koyu bir devri idi. Matbuat hürriyetini düşünmek bile cürümdü. Gazete çıkarmak, Üstad’la beraber çalışmak hatıra bile gelmezdi. (...) Çok geçmeden hürriyet ilan edildi. Biz de hemen haftalık bir gazete çıkarmaya karar verdik. Adını “Sırat- ı Müstakim” koyduk. Sür’atle hazırlıklara başladık. Üstad, gazetenin başmuharriri...¹⁷⁴ Babanzade Ahmed Naim, Manastırlı İsmail Hakkı, Musa Kazım, Bereketzâde İsmail Hakkı, Mardinizâde Ebülulâ, Tâhirü’l-Mevlevî, Halim Sâbit gibi kıymetli âlimler, muharrirler de heyet-i tahririye girdiler.”¹⁷⁵

“14 Ağustos 1324’te Sırât-ı müstakîm’in ilk nüshası Babıali Caddesi’ni doldurdu. (...) On bin, yirmi bin basıyor, gazete yetiştiremiyorduk.”¹⁷⁶

“14 Ağustos 1324 (30 Şaban 1326) Perşembe günü ilk nüsha çıkınca Bâbîâlî alt üst oldu. Müvezzilerin “Sıratı Müstakim, Sıratı Müstakim” âvâzeleri caddeleri kapladı. 24 saat sürmedi, on binlerce nüshası yağma oldu, bir tane kalmadı. Tekrar bastık, yine bitti; arkasından ikinci nüsha yetiştirdi, memleketin her tarafından telgraflar yağmaya başladı. Matbaalar gece gündüz çalıştığı halde yetiştiremez oldular. Az zamanda İskodra’dan Bağdat’a ve Yemen’e kadar bütün memleket Sıratı Müstakimle doldu ve bütün İslam dünyasına taşmaya başladı. Büyük âlimlerin, kudretli üstatların kıymetli eserleriyle, kıymetli şiirleriyle Sıratı Müstakim en birinci mecmua halini aldı. Hele Akif’in şiirleri bütün memleketi öyle heyecana verdi ki...”¹⁷⁷

¹⁷³Bu ifadelerden, Eşref Edip Bey’in Mehmet Akif Bey’le ilk karşılaşmasının Direklerarası’ndaki Hacı’nın Çayhanesi’ndeki buluşmalardan daha evvel, Ali Şevki Bey’in evinde gerçekleştiği anlaşılıyor.

¹⁷⁴ Eşref Edip, Sırât-ı müstakîm’in ilk sayısından itibaren Mehmed Akif’in mecmuanın başmuharriri olduğunu belirtmektedir. 182. Sayıdan itibaren mecmuanın ismi Sebilürreşad’a dönüştürülmüştür. Fakat Akif’in başmuharrirliğine ilişkin kayıt ancak, 20 Ağustos 1330/ 2 Eylül 1914 tarihli sayıdan (Sebilürreşad, c. XII, S. 306) itibaren mecmuanın birinci sayfasının başlığının altına “Sermuharriri: Mehmed Akif” şeklinde, 312. Sayıdan sonra da “Başmuharriri: Mehmed Akif” şeklinde yer almıştır.

¹⁷⁵ Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s. 6.

¹⁷⁶ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 6-7.

¹⁷⁷ Eşref Edip, “Ebülulâ Bey’le Nasıl Çalıştık Sırât-ı müstakîm’i Nasıl Çıkardık”, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, s. 200.

Derginin kuruluş tarihi olan 11 Temmuz 1324 –Eşref Edip’le şahsen tanışmış olan- Martin Hartmann’a göre özel bir öneme sahipti: “Bu büyük günün sabahının ilerleyen saatlerinde böyle büyük bir işin gerçekleştirilmesi, ancak çok büyük bir hazırlıkla mümkün olabilirdi.”¹⁷⁸

Ali Fuat Başgil, Sırât-ı müstakîm’in yayın hayatına girişini elli yıl sonra şöyle hatırlamaktadır:

“Pek gençtim, fakat iyi hatırlıyorum: İlan-ı hürriyetin hararetli fikir hareketlerine sahne olan ilk senesi yazı idi. Küçük kasabam Çarşamba’nın Camii kebir kahvesi bahçesinde, asırlık çınarın koyu gölgesi altında, genç ve yaşlı grup grup halk toplanır, Sırât-ı müstakîm okunur, izah ve münakaşa edilirdi. (...) İslam mütefekkirlerinin yazıları adeta satır satır ezberlenirdi.”¹⁷⁹

Sırât-ı müstakîm’in yazı kadrosunda Mehmet Akif (Ersoy), Ebül’ülâ (Mardinizâde), İsmail Hakkı (Bereketzâde), İsmail Hakkı (Manastırlı), İsmail Hakkı (İzmirli), Ahmet Naim (Babanzâde), Halim Sabit (Şibay), Musâ Kâzım, Mithat Cemal (Kuntay), Mehmet Tahir (Bursalı), Ahmet Agayef (Ağaoğlu), Akçuraoğlu Yusuf, Ispartalı Hakkı, Ömer Ferit (Kam), Abdürreşid İbrahim, Tahirü’l Mevlevî (Olgun), Halil Halid (Çerkeşseyhizâde), Mehmet Şemsettin (Günaltay), Edhem Nejat, Gıyaseddin Hüsnü (Nuralizâde), Şeyhülarap, Mehmet Fahreddin, Ahmet Hilmi (Hocazâde), Ömer Fevzi (Bursa Mebusu), Ömer Lütfi (Ankara İstînaf Reisi), Şerefettin (Yaltkaya), Ahmet Hamdi (Aksekili), Osman Fahri, İbrahim Alâeddin (Gövsa), Kazanlı Ayaz (Muhammed Ayaz İshakî İdilli), Kâmil (Tepedelenlioğlu) gibi isimler bulunmaktadır. Mehmet Akif, “Safahât-ı Hayattan” başlığıyla ilk Safahat’ta yer alacak şiirleri ve “Musahabe-i Edebiyye”leri yanında M. Ferid Vecdî ve Muhammed Abduh’tan yaptığı çevirilerle Sırât-ı Müstakîm’in en devamlı yazarı

¹⁷⁸ Esther Debus, *a.g.e.*, s.33., Dipnot no: 119 aracılığıyla Martin Hartmann, *Unpolitische Briefe aus der Türkei*, Leipzig 1910, s.324, Dip. 119.

¹⁷⁹ Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S. 276, s. 14.

olmuştur.¹⁸⁰ Akif'in hemen hemen bütün şiir ve yazıları Sırât-ı müstakîm-Sebilürreşad koleksiyonlarında yayımlanmış, dergideki birkaç şiir ve yazısında "Sa'dî" müstear adını kullanmıştır; ayrıca dergide imzasız şiirleri de çıkmıştır. Derginin imzasız yazılarından bir kısmının da Âkif tarafından yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁸¹

Eşref Edip Bey'in derginin çıkarılışına ve matbuat hayatındaki yerine dair anıları okunduğunda göze çarpan en önemli şey, onun mütevazı kişiliği dolayısıyla derginin başarısını, derginin yazı işleri müdürlerinden ve yazarlarından biri olmasına rağmen, kendisine hamletmemesi, bu husustaki önemli rolünü vurgulamaması olmaktadır. Özellikle Mehmet Akif Bey'e (Ersoy) olan büyük sevgisi ve hürmeti, çıkardığı dergiler üzerinde Mehmet Akif Bey'in etki ve katkısını ön plana çıkarması sonucunu doğurmuştur.

Sırât-ı müstakîm yaklaşık 30 sayı çıkarıldıktan sonra "31 Mart Hadisesi" meydana gelmiş, derginin yayımlanması birkaç haftalığına kesintiye uğramıştır. Eşref Edip bu durumu şöyle anlatır:

"Derken 31 Mart hadisesi¹⁸² çattı. Üstad'ın¹⁸³ korktuğu fitne vukua geldi. Söz ayağa düştü. Gazetenin dizilen yazıları matbaada asiler tarafından etrafa savruldu. Hürriyet tehlikeye düştü. Bittabi Sırât-ı müstakîm de çıkamaz oldu.

Sırât-ı Müstakim devr-i meşrutiyet'le beraber doğmuş, istibdadın çizdiği eğri hatt-ı hareket içinde yürümemeye ahd ü misak etmiş bir gazete olduğu için o fitne günlerinde tatil-i neşriyat etmesi zaruri idi. Bu hadiseden Üstad çok müteessir

¹⁸⁰ Âdem Efe, *a.g.m.*, s. 251.

¹⁸¹ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, (önsöz), Hazırlayan: M. Ertuğrul Düздаğ, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. XXVI.

¹⁸² 31 Mart İsyanı (31 Mart Vakası ya da 31 Mart Ayaklanması) II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'da yönetime karşı yapılmış büyük bir ayaklanmadır. Rumî Takvim'e göre 31 Mart 1325'te (13 Nisan 1909) başladığı için bu adla anılmıştır.

¹⁸³ Mehmet Âkif Ersoy.

olmuştu. Sükûnet avdet edince sûreten dinî, hakikatte ise siyasî ve irticaî olan o hâdise-i hâile hakkında Sırât-ı müstakîm uzun bir bent neşretti.”¹⁸⁴

Yukarıdaki satırlar Eşref Edip Fergan’ın gazetecilik ve yazarlık anlayışını göstermesi bakımından da ilgi çekicidir. Ona göre bir gazete ve gazeteci her şeyden önce bağımsız olmalıdır.

Sırât-ı müstakîm, 31 Mart hadisesinde meşrutiyeti, dolayısıyla söz ve ifade hürriyetini baltalamaya çalışan dış güdümlü ve sözde şeriat isteyen isyancıların tamamen karşısında yer almıştır. “Bu devrede (1908- 1912 yılları) mecmuanın İslami rasyonalizmde ve buna bağlı olan İslamcılıkta görüş ufku hayli geniştir. Meşrutiyeti şiddetle terviç ve müdafaa etmektedir. 31 Mart hadisesinde ‘Darbe-i istibdadın Sırât-ı müstakîm’i çıkaran eklâm-ı hamiyetin tatil-i mesaisine bâdi’ olduğunu yazarak Abdülhamit’in hal’i fetvasının altında istibdadın ve ‘şeriat isteriz!’ diye şeriatı bir siper olarak kullanmak isteyenlerin aleyhine ateşli mütalaalar yürütmektedir.”¹⁸⁵

3. Sırât-ı müstakîm’den Sebilürreşad’a Geçiş

Sırât-ı müstakîm 1 Mart 1912 tarihine kadar 7 cildi tamamlayacak şekilde yayımlanır. 182. sayı Sırât-ı müstakîm’in son sayısı olmuştur. Sonra Ebülulâ kendi ortaklığını bitirir ve makale yazmaya son verir. Eşref Edip’e göre mecmuanın iki yayıncısı arasında bir görüş farkı yoktur, tek mesele zaman sorunudur. Ebülulâ’nın üniversite hocası ve milletvekili olarak sorumlulukları vardır ve bunları o zamana dek fazlasıyla zorlamıştır.¹⁸⁶ İmtiyaz sahiplerinden biri olan Ebülulâ’nın dergiden ayrılması üzerine dergi kapanır. Bunun üzerine Tahirü’l Mevlevî’nin imtiyazını alıp neşrine başlamadığı “Sebilürreşad” unvanlı mecmuanın isim hakkı, Mehmet Akif’in

¹⁸⁴ Eşref Edib, *Mehmed Âkif – hayatı, eserleri ve yetmiş muharririn yazıları-*, Hazırlayan: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2010, s. 67. (Söz konusu bent için bkz. 20 Nisan 1325/ 3 Mayıs 1909 tarih, 34 sayılı Sırât-ı müstakîm)

¹⁸⁵ Nevzat Ayazoğlu, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü –Sırât-ı müstakîm-Sebilürreşad’ın Geçirdiği Safhalar”, *Yeni Sebilürreşad*, C. 12, S. 278, s.40.

¹⁸⁶ Esther Debus, *a.g.e.*, s. 35.

Tahirü'l Mevlevî'den ricası üzerine Eşref Edip'e hediye edilir. Böylelikle 8 Mart 1912'de (24 Şubat 1327) derginin Sırât-ı müstakîm olan adı Sebilürreşad'a dönüştürülür, sahipliği ve sorumlu müdürlüğü Eşref Edip tarafından üstlenilerek yayın hayatına başlar. Sebilürreşad adıyla yayınlanan ilk sayının numarası 183'tür.¹⁸⁷ Bu durum derginin önceki çizgisini devam ettirdiğinin göstergesidir. İsim değişikliği ile ilgili 183. sayıda yer alan notta, "Aynı mesleği daha etraflı bir surette takip etmek üzere Sebilürreşad ünvanı altında intişar edecektir" açıklaması yapılmıştır.¹⁸⁸ Eşref Edip aynı zamanda derginin yazarlarından biridir. Bu durumu şöyle anlatır:

"Böylece seneler geçti. Yedi cildi ikmal ettik. Merhum Ebülulâ Bey mebus oldu, profesör oldu; mecmua ile uğraşmaya müsait vakitleri kalmadı, çekildiler. Ben yalnız başıma Sırât-ı müstakîm adını Sebilürreşad'a tahvil ederek neşriyata devam eyledim."¹⁸⁹

Eşref Edip'in yazılarında Ebülulâ Bey'le gazetecilik hayatında yollarını ayırmalarının hiçbir husumete dayanmadığını, birlikte uyum içinde çalıştıklarını, Ebülulâ Bey'in mecmuadan çekilmesinin tek sebebinin diğer işleri sebebiyle mecmuaya vakit ayıramaması olduğunu vurgulamasına karşın Tahirü'l Mevlevî bu konuda farklı bilgiler verir:

"Sırât-ı müstakîm'in sahipleri Ebülulâ ve Eşref Beylerin arası açıldığı için Ebülulâ Bey Sırât-ı müstakîm idaresinden çekilmiş, Kelime-i Tayyibe adı altında bir mecmua neşretmişti. Bu mecmua beş altı sayı intişarından sonra sahibi tarafından kapandı. Sırât-ı müstakîm'in de her nedense idaresi bozulmuş, yazarları ayrılmış, binaenaleyh o da sallanmaya başlamıştı..."

¹⁸⁷ Abdullah Ceyhan, *Sebilürreşad ve Sırât-ı müstakîm Mecmuaları Fihristi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 8.

¹⁸⁸ Âdem Efe, *a.g.m.*, s. 251.

¹⁸⁹ Eşref Edip, "Ebülulâ Bey'le Nasıl Çalıştık Sırât-ı müstakîm'i Nasıl Çıkardık", *Yeni Sebilürreşad*, C.10, s. 200.

Nihayet Sırât-ı müstakîm'in tazelenmesi lazım gelmiş. Ben evvelce Sebilürreşad ünvanlı bir mecmua imtiyazı almış fakat neşrine başlamamıştım. Mehmet Akif Bey, bunu bildiği için bu imtiyazın Eşref Bey'e hediye edilmesi teklifinde bulundu. "Peki" dedim. Sebilürreşad ünvanlı mecmuanın neşri imtiyazını Sırât-ı müstakîm sahibi Eşref Bey'e devrettiğime dair bir kâğıt yazdım ve imzalayıp Akif Bey'e verdim."¹⁹⁰

Eşref Edip Bey, Ebülulâ Bey ile aralarındaki kırgınlık vuku bulduğu ve dergicilikte yollarını bu sebeple ayırdıkları yönündeki beyandan hoşnut olmamış olmalı ki Ebülulânın vefatından sonra, Yeni Sebilürreşad'da 1957 yılında yayınladığı "Ebülulâ Bey'le Nasıl Çalıştık, Sırât-ı müstakîm'i Nasıl Çıkardık" adlı yazısında Ebülulâ Mardin ile aralarında hiçbir ihtilaf olmadığını, birbirlerine karşı daima saygı ve sevgi duyguları beslediklerini şöyle vurgulamıştır:

"İşte dört sene kadar Sırât-ı müstakîm'de, iki üç sene de Kırk Çeşme'deki konaklarında Ebülulâ Bey'le beraber çalıştığımız zamanlarda hiçbir gün hiçbir ihtilafımız olmadı. Nasıl olabilirdi ki merhum mücessem bir fazilet timsali idi. Onunla birlikte geçen zamanların hatıraları daima gönlümü zevk ve ferahla doldurur. (...) Artık bir Ebülulâ daha yetişir mi? Hiç de zannetmiyorum. O, geçen asırların muhassala-i nezaket ve terbiyesi idi."¹⁹¹

Eşref Bey, aynı yazısında, Ebülulâ Bey'in de ona karşı sevgi ve saygı ile dolu olduğunu, aralarında kırgınlığı olmadığını şöyle ortaya koyuyor:

"Son neşrettiği 'Huzur Dersleri' adlı eserinden bana ithaf ettiği nüshada şu suretle cihan değer iltifatta bulunmuştu: 'Yarım asırdan beri İslamiyet'in müstemir fedakâr hâdimi, Sebilürreşad'ın muhterem sahibi, refik-i şefikim, aziz kardeşim Eşref Edip Beyefendiye sonsuz sevgi ve şükranlarımla. Zilhicce 1375- Ebülulâ Mardin'"

¹⁹⁰ Tahirü'l Mevlevi, *Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklal Mahkemeleri*, Hazırlayan: Dr. Atilla Şentürk, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 34-35.

¹⁹¹ Eşref Edip, *a.g.m.*, s. 201.

Eşref Edip, mecmuanın adının değiştirilme sebebine ilişkin net bir açıklama yapmamakla birlikte, mecmuanın yeni adının nasıl ortaya çıktığını şöyle anlatır:

“Sebilürreşad adını merhum Prens Abbas Halim Paşa’nın Heybeliada’daki selamlık köşkünde koyduk. Mecmuanın ismini değiştirmeye karar verdikten sonra Akif Bey’le beraber Paşa’nın köşkünde konuşuyorduk. Abbas Paşa bir teklifte bulundular: Kuran’dan bir sahife açalım, ne isim çıkarsa oradan alalım, muvafık, dedik. Harem dairesinden bir Mushaf-ı Şerif getirildi.” Besmele ile Paşa bizzat bir sahife açtılar. “İttebiuni ehdiküm Sebilürreşad”¹⁹² (Bana uyun ki sizi doğru yola götüreyim) ayeti kerimesi çıktı. Hah, dedik, “Sebilürreşad” ismi pek münasip. Hem de Sıratı Müstakim manasına. Hemen karar verdik, müracaat ettik. Fakat Tahirü’l Mevlevî bizden evvel bu ismin imtiyazını almış, ona müracaat ettik. Memnuniyetle bize devretti. Sırat-ı Müstakîm bu suretle Sebilürreşad oldu.”¹⁹³

Sebilürreşad ismini alan ve Sırât-ı müstakîm’in devamı niteliğinde olan bu yeni mecmua, alt başlığında kendisini “dinî, ilmî, edebî, siyasî haftalık mecmua-ı İslamiyedir” diye tanımlıyor, başlık klişesinde Sebilürreşad ayetiyle beraber “vallahu yehdî men yeşâü ilâ sırâtın müstakîm”¹⁹⁴ ayetine yer veriliyordu.

183. sayıda yayımlanan yeniden çıkış yazısında derginin İslâm âleminin uyanması ve yükselmesi için çalışmayı en mukaddes görev kabul ettiği belirtilmiştir. Bu amaçla İslâm ülkelerinin toplumsal hayatını yakından tanımak, onların birbirleriyle tanışmalarına vesile olmak istenmiştir. Okuyucu sayısını artırmak için neşredilen beyanname büyük ilgiye mazhar olmuş, bir ay içinde birçok abone yapılmıştır. Bunun üzerine derginin yazı kadrosuna ve içeriğine yönelik çalışmalar başlatılmış, “bunu haber alan büyük bir müslüman”, derginin üzerine kol kanat germiştir. Kendilerine yardım için başvuran yazarlardan yardım sözü alınmıştır. Üç buçuk yıl süren Sırât-ı müstakîm döneminde dergi istikamet ve ciddiyetiyle bütün

¹⁹² Kur’an-ı Kerim, Sure 23, Ayet 38.

¹⁹³ Eşref Edip, *a.g.m.*, s. 200-201.

¹⁹⁴ Kur’an-ı Kerim, Sure 24, Ayet 46.

İslâm âlemine yayılmış, uyarıcı sesi Rusya, Çin Hindistan ve Japonya'ya kadar ulaşmıştır. Çıkış yazısında ayrıca İslâm maarifinin terakkisine, İslâm kardeşliğinin teyidine hizmet edecek bir cemiyet kurmak üzere program hazırlanıp Dahiliye Nezaretine başvurulduğu, Heybeliada'da "Heybeliada Sebilürreşad Mekteb-i İbtidâîsi" adıyla bir okulun kurulduğu (Sebilürreşad, S. 263, 264, 268) ve kayıtlara başlandığı bildirilmiş, yönetmelik ve müfredat programı yayımlanmıştır.¹⁹⁵

Sebilürreşad, bazen oldukça uzun zaruri aralar vermesine karşın 5 Mart 1925 (5 Mart 1341) tarihindeki 641. sayısına kadar aralıksız yayımlandı. Sebilürreşad'ın yayınlanan bu sayıların 25 cilt olarak ciltlenmiş, 641. sayısından sonra yayımlanmasına yaklaşık yirmi iki yıl ara vermek zorunda kalmıştır.¹⁹⁶ Sırât-ı müstakîm ve 1912'den 1925 tarihine kadar süren ilk Sebilürreşad, dönemin hemen bütün "İslamcı" (ittihad-ı İslam düşüncesini savunan) münevverlerin seslerini duyuran bir mahfil olmuştur. Sırât-ı müstakîm'in yazar kadrosu Sebilürreşad döneminde de büyük oranda dergide yer almış, bunlara düzenli olarak yazmaya başlayan Ömer Rıza (Doğrul), Said Halim Paşa, S. M. Tevfik, Bergamalı Ahmet Cevdet, Elmalılı Hamdi (Yazır), Eşref Edip¹⁹⁷, Hasan Hikmet, Ali Ekrem (Bolayır) gibi isimler katılmıştır.¹⁹⁸ Bu yazarlar devrin meşhur dersiâmları, ilmiye ve bürokrasinin ileri gelenleri, (Martin Hartmann'a göre liberal din âlimleri)¹⁹⁹ dir.

Sebilürreşad'da yazı yazan müelliflerden bazıları, yazılarının altına mahlaslarını ya da kısa adlarını yazmışlardır. Bunlardan bazıları şunlar olup, esas isimleri parantez içinde gösterilmiştir.

¹⁹⁵ Âdem Efe, *a.g.m.*, s. 251.

¹⁹⁶ Abdullah Ceyhan, *a.g.e.*, s. 8;
Âdem Efe, *a.g.m.*, s. 252.

¹⁹⁷ Derginin Sırât-ı müstakîm döneminde Eşref Edip'e ait yalnızca üç yazı yayımlanmıştır. Bunlar: *Gayr-i Müslime Selam* (C.1, S.16, s. 250-252.), *Anlaşmadık Halâ da Anlaşamıyoruz* (C.1, S.10, s. 159-160) ve *Kuvvet Hazırlamak* (C.3, S. 56- 59, s. 52-53/99-102) adlı yazılardır.

¹⁹⁸ Âdem Efe, *a.g.m.*, s. 253.

¹⁹⁹ Esther Debus, *a.g.e.*, s. 33, Dipnot no:119 aracılığıyla Martin Hartmann, *Unpolitische Briefe aus der Türkei*, Leipzig, 1910, s.324.

Ali Ekrem (Namık Kemâl), Âsım (Mustafa Âsım), Aynî (Mehmet Ali Aynî), Bâkî (Mehmet Bâkî), Behçet (Mehmet Behçet), Bedreddin (Mehmet Bedreddin), Cevdet (Ahmet Cevdet), Fatin (Mehmet Fatin), Hakkı (Ispartalı Hakkı), Hamdi (Mehmet Hamdi), Hilmi (Ahmet Hilmi), Hüsnü (Hüseyin Hüsnü), Nazmi (Ahmet Nazmi), Nazif (Süleyman Nazif), Nusret Kâzım (Halide Nusret Kâzım).²⁰⁰

Sırât-ı müstakîm ve Sebilürreşad Mecmualarında yayınlanan yazıların konu başlıklarını şöyle sıralayabiliriz: 1- Tesir-i Şerif, 2- Hadis-i Şerif, 3- sosyal Bahisler 4- Felsefe, 5- fıkıh ve Fetva 6- edebiyat 7- tarih, 8- Talim ve Terbiye, 9- Hutbe ve Mevâiz, 10- Siyasat, 11- İslâm kavimlerinin hayatları, 12- Mektuplar, 13- Matbuat, 14- Şuûnat... Mecmualarda her konu, belli başlıklar altında ve konularının uzmanları tarafından yazılmıştır.²⁰¹ Sırât-ı müstakîm ve sebilürreşad'da Mehmet Âkif'in dışında Bereketzâde İsmîl Hakkı tefsir; Babanzâde Ahmed Naim hadis; Ömer Ferit Kam felsefe; Mehmet Fahreddin, İzmirli İsmail Hakkı, Aksekili Ahmet Hamdi fıkıh; Tahirülmevlevi, Mithat Cemal, Edhem Nejat edebiyat; m. Şemsettin eğitim; Manastırlı İsmail Hakkı hutbe ve vaaz; Bursalı Mehmet Tahir hal tercümesi; Yusuf Akçura, Halil Halid ve Ahmet Ağaoğlu siyaset alanındaki yazılarıyla öne çıkan isimler olmuştur.²⁰²

İsmail Kara, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi” adlı eserinde, “İslamcılık, ‘ittihad-ı İslam’ adı altında 1870 yılından itibaren Osmanlı Devleti’nin hakim siyasi düşüncesi olmakla beraber, bir fikir hareketi olarak ortaya çıkışı, yaklaşık 40 sene sonra II. Meşrutiyet sonrasında Sırât-ı müstakîm’in 14 Ağustos 1908’de yayın dünyasına girişiyle başlatılmaktadır” demektedir.²⁰³ Hatta o dönemde “Türkçü ve milliyetçi” fikirleriyle ön plana çıkan Ahmed Ağaoğlu, Yusuf Akçura gibi yazarlar dahi Sırât-ı müstakîm mecmuasında yazmakta, Çarlık Rusyasında yaşayan Müslüman –Türk aydınları Abdürreşid İbrahim, İsmail Gaspiralı, Ayaz İshaki gibi

²⁰⁰ Abdullah Ceyhan, *a.g.e.*, s. 9.

²⁰¹ Abdullah Ceyhan, *a.g.e.*, s. 9.

²⁰² Âdem Efe, *a.g.e.*, s. 253.

²⁰³ İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yayınevi, İstanbul 1986, s.XXIX.

isimler seslerini Sırât-ı müstakîm aracılığıyla duyurmakta idiler.²⁰⁴ Derginin önemli özelliklerinden biri de İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinde bulundurduğu yazarlar vasıtasıyla oralarla ilgili sağlıklı haber ve yorum yazılarına yer vermesi olmuştur. Mısır, Hindistan, Balkanlar, Kuzey Afrika, Rusya, Japonya, Çin, İngiltere derginin ilgi alanı içindedir ve dergi buralarda da okunmaktadır. Özellikle Mehmet Âkif'in yazılarına gösterilen alâka derginin Rusya'ya girişinde dönem dönem bazı zorluklar yaşanmasına yol açmıştır.²⁰⁵

Sırât-ı müstakîm, düşük dereceden pek çok hoca ve imamın fanatik, aydınlanmamış tutumunun tam zıt kutbunu temsil ediyordu. Yazı kurulu, sürekli olarak, yeni, mektep eğitimi almış üyelerle güçlendiriliyordu.²⁰⁶ Bu derece etkin bir dergiyi yönetmek, bunca tanınmış ismi derginin sayfalarına taşımak, Osmanlı İmparatorluğundaki “İslam modernizminin en önemli ve tek yayın organı olan bir dergi”nin²⁰⁷ yöneticiliğini yapmak, üstelik bu dergiyi milletler arası alana taşıyabilmek, Eşref Edip Bey'in gazetecilik başarısını göstermektedir. Nitekim Eşref Bey, yıllarca sahipliğini ve yazarlığını yaptığı mecmuanın basın alanında doldurduğu boşluğu, “Sebilürreşad'ın Ellinci Yıldönümü” başlıklı yazısında şöyle dile getirir:

“Sebilürreşad'ın ilmî, dinî ve içtimaî mesaisine gelince, gerek eski harflerle, gerek yeni harflerle olan yarım asırlık Sırât-ı müstakîm - Sebilürreşad koleksiyonlarına göz gezdirilince ne muazzam bir irfan hazinesi olduğu görülür. Bu koleksiyonlar, Manastırlı İsmail Hakkılar, Musa Kazımlar, Ahmed Naimler, Bereketzadeler, Feridler, Ebul'lular, İzmirli İsmail Hakkılar, Mustafa Sabriler, Elmalılı Hamdiler... gibi yüksek İslam ulemasının ve Akif gibi yüksek İslam

²⁰⁴ Ağaoğlu Ahmed Bey anlatıyor: “O zaman Sırât-ı müstakîm bizim Azerbaycan taraflarında çok okunuyor ve alaka uyandırıyor. (...) Sırât-ı müstakîm gazetesi, Türkiye ile haricteki Müslümanlar arasında rabitalar ve münasebetler tesisi hakkındaki yazılarıyla, ciddi ve ehemmiyetli neşriyatıyla nazar-ı dikkatimizi celbetti. (...) Bu gazeteyi dikkatle okur, bazı kısımlarını iktibas ederdik. Bu suretle Sırât-ı müstakîm o taraflarda şöhret aldı.” Bkz: Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s. 9-11.

²⁰⁵ Âdem Efe, *a.g.e.*, s. 253.

²⁰⁶ Esther Debus, *a.g.e.*, s. 34.

²⁰⁷ Esther Debus, *a.g.e.*, s. 33, Dipnot 59 aracılığıyla: François Georgeon, *Aux Origines du Nationalisme Turc. Yusuf Akçura (1876-1935)*, Paris 1980, s.43.

şairlerinin, sonra Cemaledin Afganî, Şeyh Muhammed Abduh, Abdülaziz Çaviş, Ferid Vecdi gibi büyük İslam dünyası çapında mütefekkirlerin ve daha pek çok mümtaz alimlerin, muharrirlerin, kudretli yazılarıyla, kıymetli eserleriyle ve şiirleriyle doludur.”²⁰⁸

Eşref Edip’in, gazetecilik hayatının son devirlerine denk düşen bu yazısının devamında, onun bu dergi aracılığıyla yaptığı hizmetler dolayısıyla memnun ve mutmain ifadeleriyle karşılarız:

“Tefsir ve hadise dair mühim bahisler, ulum ve fünuna, tarih ve içtimaî hayatımıza ve maişetimize temas eden yüzlerce, binlerce ayat-ı celile ve ehadis-i şerife şerh ve izah edilmiş, nice mühim içtimaî ve felsefî meseleler, birçok fikhî düşünceler ve mübaheseler, suallere cevaplar, tarih ve edebiyata, talim ve terbiyeye dair bahisler, İslam milletlerinin hayatlarına dair ilmî ve fikrî hareketler bahs mevzuu olmuş, bu suretle koleksiyonlarımız muazzam bir irfan hazinesi halini almıştır.

... Bu itibarla Sırât-ı müstakîm-Sebilürreşad, memleketimizde ve bütün İslam dünyasında mümtaz bir mevki ihraz etmiş, yüksek bir otorite olmuş, çok geniş mikyasta yayılmış, hemen her Müslüman’ın hanesine girmiştir.”²⁰⁹

Muin Fevzioğlu, Sebilürreşad’ın Ellinci yılı dolayısıyla kaleme aldığı fıkrasında Sebilürreşad’ın dönemindeki önemli fonksiyonunu şu sözlerle ifade eder:

“... Akif, milli mücadelenin en karanlık günlerinde iman ve şehamet aşkını bu mecmuaların hür havası içinde bulmuştur. Çünkü oraya yazı yazanlar memleketin olduğu kadar, hatta bütün İslâm ve Türklük âleminin namlı taçdarlarından idiler. Elmalılı Hamdi, Ahmed Nâim, İsmail Hakkı İzmirli, Ebülulâ Mardin gibi benzerleri bir daha asırlar içinde bile zor yetiştirilebilecek olan güzide sanat ve fikir adamları kuvvetlerini bu mecmuada birleştirmişlerdir.”²¹⁰

²⁰⁸ Eşref Edip, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S. 276, s. 3.

²⁰⁹ Eşref Edip, *a.g.m.*, s. 4.

²¹⁰ Muin Fevzioğlu, “Sebilürreşad Elli Yaşında”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S. 278, s. 46.

4. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nda Sebilürreşad

Sırât-ı müstakîm'den Sebilürreşad başlığına geçildiği yıl, Osmanlı Devleti ile İmparatorluktan kısa bir süre önce ayrılan Balkan Devletlerince kurulan Balkan birliği arasında cereyan eden I. Balkan Savaşının yapıldığı yıldır. 1913 yılında ise II. Balkan Savaşı²¹¹ yapılacaktır. Osmanlı Devleti'nin, Arnavutluk'u, Girit Adası'nı, Kırklareli ile Edirne'yi kaybettiği bir taraftan Trablusgarp Savaşı'nın (1911-1912) devam ettiği bu zor günlerde Sebilürreşad'da işlenen konuların ağırlık noktasını tüm Müslümanların birliği çağrısı oluşturuyor, Sebilürreşad, Müslümanlar arasında meydana gelebilecek derin ihtilafların sebep olabileceği tehlikeler konusunda şiddetli uyarılar yapıyordu. Bu savaşlar esnasında düşmanların sivil Müslüman halka uyguladıkları vahşet, tanıklar yoluyla dillendirilerek bu zulümler dünya kamuoyuna duyurulmaya çalışılıyor, bu amaçla Müslüman muhacirlerin savaş anıları İslam âlemindeki tüm gazetelerin bunları yayımlaması ricasıyla mecmuanın sayfalarına taşınıyordu. Düşmanın saldırılarını “haçlı ruhuyla” yaptığı, amacın 600 yıllık Osmanlı'yı yıkmak, İslam dinini mahvetmek olduğu,²¹² Balkan Savaşları yıllarında yayımlanan Sebilürreşad Dergilerinin başlıca gündemi idi. O dönemde yayımlanan “Cenk Şarkısı”, “Düşman Hücumunu Beklerken”, “Harp ve Millet”, “Sabr u Sebat Mucib-i Zaferdir”, “Balkanlar İttihad Etmiş –Osmanlılar Siz De Meydan-ı Şehamete Koşunuz”, “Yirminci Asırda Ehl-i Salib Mezalimi” gibi yazılarla mücadele ruhunu ateşlemek, mücadelenin basın ayağını tamamlamak amaçlanıyordu.

Bir Mehmet Âkif dostu ve hayranı olan Eşref Edip, Balkan Savaşı günlerinde Sebilürreşad çevresindeki aydınların ve kendisinin duygularını Mehmed Akif Bey'in şahsında şöyle dile getirir:

²¹¹ Cevdet Küçük, “Balkan Savaşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C.5, s. 23.

²¹² “Cenk Şarkısı”, C. 9, s. 121, (18.10.1912); Resulzâde Mehmed Emin, “Düşman Hücumunu Beklerken”, C. 10, s. 104-105, (18.4.1913); Ali Rıza Seyfi, “Harp ve Millet”, C. 9, s. 107-108, (11.10.1912); Göriceci Hafız Ali, “Sabr u Sebat Mucib-i Zaferdir”, C. 9, s. 167-168, (1.1.1912); Mehmed Şemseddin, “Balkanlar İttihad Etmiş -Osmanlılar Siz de Meydan-ı Şehamete Koşunuz!”, C. 9, s. 144-146, (25.10.1912).

“İlan-ı hürriyet sanki memleketi ateşlemişti. Tefrikalar, felaketler birbirini takip ediyordu. 31 Mart Faciası, ondan sonra Arnavutluk İsyanı, diğer taraftan Trablusgarp İstilasası, arkasından en büyük facia: Balkan Harbi. Bütün bu acı ve ızdıraplı hadiseler Üstad’ın üzerinde derin tesirler icra etti. Memleketini sevmek hususunda müstesna bir fitrata sahip olan Üstad, yekdiğerini velyeden bu felaketler karşısında deli gibi olmuştu. Azgın fırtınalar bir türlü dinmiyordu. Memleketin temelleri sarsıldıkça Üstad’ın ruhu ızdıraplar içinde yanıyordu. (...) Bir taraftan ateşli şiirler yazarak feryad ederken, bir taraftan da gazetelerde makaleler neşrederek milleti felaketlerden ders almaya davet ederdi.” (Yazının devamında Eşref Edip Mehmed Akif’in 1912-1913 yıllarında Sebilürreşad’da yayımlanan makalelerinden örnekler verir.)²¹³

Eşref Edip Bey, o günlerin manevi havasını ve Sebilürreşad’ın o günlerdeki yayın politikasını aksettiren yazısına şöyle devam eder:

“Büyük şair ruhunun enînlerini gazetelerde neşretmekle kanamıyor da câmi kürsülerine çıkıyor, on binlerce cemaat huzurunda şiirlerini okuyor, yurdun kanlı manzaralarını nazarlarda tecessüm ettiriyordu. (...) Hiç unutmam bir gün Fâtih Kürsüsüne çıkmış (Âl-i İmran Suresi, ayet 26’yı) okumuş ondan sonra bu muazzam şiiri inşad etmişti: (...)”²¹⁴ Bütün câmiyi dolduran binlerce cemaat vecd içinde, haşyet içinde kalmıştı. Şimdi ne vakit o günü hatırlasam, Üstad’ın o muazzam mabedi dolduran sesini duyarım.”²¹⁵

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşlarının yol açtığı büyük yıkımın şokunu atlatamadan kendini, üstelik bir oldu-bitti sonucu, Birinci Dünya Savaşının tam ortasında bulur. Dört yıl süren ve Osmanlının da müttefiklerinden biri olduğu İttifak Devletlerinin yenilgisiyle sonuçlanan bu savaş, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılması

²¹³ Eşref Edib, Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s. 32-35.

²¹⁴ Söz konusu şiir, 9 Ocak 1913 tarihli Sebilürreşad’da yayımlanmıştır. Daha geniş bilgi için bkz: M. Akif Ersoy, *Safahat-ı Hakkın Sesleri*, Haz: M. Ertuğrul Düzdağ, Şule Yayınları, s. 175-177.

²¹⁵ Eşref Edip, *a.g.e.*, s. 35.

ve topraklarının tamamının Avrupalı devletlerce işgal edilmesiyle sonuçlanır. Bunu görebilmek için, Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'de imzalamak zorunda kaldığı Mondros Mütarekesi'nin maddelerine bakmak yeterli olacaktır.²¹⁶ Eşref Edip, bu acı günleri şöyle betimler:

“Hatırlarsanız, ne acı günlerdi o mütareke zamanları. Ondan evvel Birinci Cihan Harbi felaketleri; daha evvel Balkan faciaları... Kara günler birbirini takip etmişti. Koca koca kıtalar gitmiş, milyonlarca nüfus topraklara serilmiş, nice ocaklar sönmüş, nice şehir ve kasabalar harap olmuş; diğer taraftan azgın fitne kasırgaları cemiyetin temellerini sarsmış, ortalığı üzüntü ve keder kaplamış, başlar çökmüş, gönüller tutuşmuş, ümitler yıkılmış; dağlardan, derelerden, her taraftan inilti, çığlıklar, feryatlar fışkırıyor...

İşte Mütareke uğursuzluğu memleket ufuklarına çöktüğü zaman Sebilürreşad'ın gönlü, yüreği hep bu faciaların akisleriyle dolup taşmıştı. Şiirler, nesirler, hemen hemen bütün yazılarımız bu faciaları terennüm ediyor. Bazen coşkun hitaplar:

‘Ya Rab, bu uğursuz gecenin yok mu sabahı?

Mahşerde mi biçarelerin yoksa felahı (...)

Fakat hiçbir şey mukadderatın / alinyazısının önüne geçemiyor. Cemiyetleri dağılmaktan, parçalanmaktan; milletleri yıkılıp mahvolmaktan koruyan tabii kanunlara, ilahî düsturlara karşı gelmenin tabi neticelerini hiçbir şey durduramıyor. Felaket, felaket üstüne geliyor. Düşman devletlerin İstanbul'daki zulümleri yetmiyormuş gibi Yunan orduları da İzmir'den, kutsal vatan topraklarına saldırıyor. Asırlarca dünyaya şan veren Türk Milleti yeryüzünden kaldırılmak isteniyor.”²¹⁷

²¹⁶ Ercüment Kuran, “Birinci Dünya Savaşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C.6, s. 197-198-199.

²¹⁷ Hayreddin Karan, “Milli Mücadele’de Sebilürreşad –Mehmed Akif ve Eşref Edip”, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S. 234, s. 145.

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk haftalarında İslam birliği düşüncesinin propagandası, eskisinden daha da güçlü bir şekilde yapılır. Sebilürreşad, cihad fetvasının da yayınlandığı sayısında her bir müslümanın görevini “cihada katılmak” olarak belirler. Mecmua bu dönemde kâğıt sıkıntısına da bağlı olarak düzensiz, aralıklarla yayımlanır, bazen iki sayı arasına haftalar girer. Temmuz 1914'te 15 gün, 1915'te beş ay yayımlanamaz. 1916'da bir süre eski Sırât-ı müstakîm kapaklarının içine yeni sayıların kapağını basarak çıkar.²¹⁸ İki 308-354. sayılar arasında normal yayın periyodunun dışına çıkarak on beş günde bir yayımlanmıştır. İki sayısını birleştirdiği, bir ay, iki ay veya altı ay çıkamadığı zamanlar da olmuştur.²¹⁹

Bu sayıların içeriğinde yer alan eğilime baktığımızda Sebilürreşad'ın, dış durumun değerlendirilmesinde hükümetle aynı görüşü paylaştığını tespit edebiliriz. Söz konusu olan imparatorluğun bütünlüğünün her koşulda muhafaza edilmesidir. Ancak ideolojik olarak “İslamcılar” ile “Türkçüler” arasındaki tezat keskin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. İslam Mecmuası tarafından temsil edilen “resmi” görüşle –hukuk ve eğitim sisteminde alınan seküler önlemlerle ilişkili olarak da– yaşanan anlaşmazlıklar, genel görünümü belirlemektedir.²²⁰ Sebilürreşad'ın ellinci yıldönümü dolayısıyla yayımlanan özel sayılardaki en dikkat çekici makalelerden birini kaleme alan Nevzat Ayazoğlu, Sebilürreşad'ın yayın çizgisine kronolojik olarak baktığı yazısında bu yayın çizgisini devrelere ayırır ve Sırât-ı müstakîm'in yayın hayatına başlamasından Balkan Harplerine gelinceye kadar geçen süreyi mecmua için “birinci devre” olarak adlandırır. Bu devrede mecmuanın Türkçülük cereyanına açık destek verdiğinden şöyle bahseder:

“Aynı devrede Sırât-ı müstakîm, Türk Derneği'nin kurulduğunu ve dernek için ‘vasıta-i neşr-i efkâr’ olduğunu memnuniyetle ve iftiharla haber verir, nizamnamesini de derceder. Merhum Mithat Efendi'yle Akçoraoğlu Yusuf'un Kırım'da ‘Tercüman’ gazetesini neşreden İsmail Gasprenski'nin Türkçülüğe dair tam

²¹⁸Caner Arabacı, *a.g.m.*, s. 104.

²¹⁹ Âdem Efe, *a.g.m.*, s. 252.

²²⁰ Esther Debus, *a.g.e.*, s. 36-37.

bir Türklük gayretiyle verdikleri konferanslara, Ispartalı Hakkı'nın samimi ve açık bir Türkçülük duygusuyla, saf bir dille Türkçemize dair yazdığı makalelere yer verir. Asya-yı Vusta (Orta Asya) felaketzedeleri için iane defterleri açar.

Şimâl Türklerine karşı bir gazete tarafından yapılan tecavüze 'beyan-ı teessüf' ve bu suretle İslâmî kardeşliğin yanı başında bir de millî ve ırkî kardeşlik bulunduğunu kabul eder. 'Türk Yurdu'nun ilk sayısının çıktığını haber vererek bu mecmuayı ve yazarlarını benimsemiş gibi bir dil kullanır.'²²¹ Burada, "İslâmî kardeşliğin yanı başında bir de millî ve ırkî kardeşlik bulunduğunu kabul eder" cümlesi, "Panislamizm" ve "Pantürkizm" akımları arasında oldukça mantıklı bir orta yola işaret eden çok önemli bir cümledir.

Trablusgarp Savaşı ve ardından Balkan Savaşlarının sonuçları, milliyetçilik hareketlerinin Osmanlı için bir parçalanma vesilesi olduğunu ortaya koyar. Bu döneme kadar Türk Milliyetçiliği hareketine destek veren mecmua, özellikle Akif'in şiirlerinin diliyle başlayan bir muhalefetle kavmiyetçiliğin bölünmeyi arttırmaktan başka netice vermeyeceğini, ümmetin ve imparatorluğun kurtuluşunun ittihad-ı İslam ülküsünden geçtiğini dillendirmeye başlar. Akif'in, 29. cilt 125. sayıda yayımlanan "Süleymaniye Kürsüsü'nde" şiiri bu fikriyatı açıkça ortaya koyar. "Akif, bu manzumesinde, İslam âleminde kavmiyetçiliğin doğuracağı tehlikelerden pek endişeli görünüyor, kürsüdeki vaizin ağzından açıkça kavmiyetçilik aleyhinde bulunuyordu."²²² "Âkif'in ve dolayısıyla Sebilürreşad'ın bu devrede Müslümanlığa ve kavmiyete ait yazıları gösteriyor ki, onun bütün kaygısı, Müslüman birliğinin Osmanlı Devleti hudutları içinde inhilâla uğraması tehlikesinden doğmaktadır."²²³

1911 yılına gelinceye kadar İttihat ve Terakkiye destek veren Sebilürreşad, (yazarlarından Bereketzade İsmail Hakkı, Musa Kazım, Manastırlı İsmail Hakkı, Mustafa Sabri, Sait Halim Paşa gibi isimler İttihad ve Terakki üyesiydiler) Birinci

²²¹ Nevzat Ayazoğlu, *a.g.m.*, s. 40.

²²² Nevzat Ayazoğlu, *a.g.m.*, s. 40.

²²³ Nevzat Ayazoğlu, *a.g.m.*, s. 41.

Dünya Savaşı'nda alınan mağlubiyet sonucu, İstanbul hükümetini sertçe eleştiren yazılar yayınlar. Bunun sonucunda birçok kere İttihat ve Terakki yönetiminin gadrine uğrayarak kapatılır. Kapatılma engelini aşmak için 11-18 Haziran 1914 (29 Mayıs-5 Haziran 1330) tarihli sayılar “Sebilünnecat” adıyla neşredilir.²²⁴ Kapatılmaya 299. sayıda çıkan “Fatih Kürsüsünde”nin yirmi yedinci bölümünün sebep olduğu sanılmaktadır. Mehmet Akif Ersoy, “Fakat bu kukla herif büyük bir seciye taşır” diye başlayan altmış mısralık bölümde, “din düşmanı, ayyaş ve zamane züppelerine” ağır şekilde hakaret etmektedir.²²⁵ 302. sayıda eski adına dönen dergi, kapatılma konusunda herhangi bir açıklama yapmamıştır.²²⁶ Derginin başyazarı Mehmet Akif Bey dahi bir dönem ‘cemiyetin yalnız emr-i ma’rufuna biat etmek’ kaydıyla İttihat ve Terakki Cemiyetine kaydolmuştur. İttihatçı yönetim, kendilerine muhalif yazıları sebebiyle Akif’i edebiyat fakültesindeki hocalığından çıkardıkları gibi dergiye yaptıkları kâğıt yardımını keserler. Zira devrin hâkim anlayışına göre üniversite hocalığı devlet memurluğudur, öyleyse memuriyete uygun yayın yapılmalıdır.²²⁷

Eşref Edip, Sebilürreşad yönetimi ile İttihatçılar arasındaki görüş ayrılığının nedeninin İttihat ve Terakki yönetimi içinde yükselen din aleyhtarlığı olduğunu ifade etmektedir.

“... Hürriyet ilânından biraz geçer geçmez, Tanzimat denilen İslâm’dan uzaklaşma hareketine yeni bir hız verildi. İttihat ve Terakki’nin farmason liderleri iktidarı yed-i inhisarlarına geçirince ihtilâf ve tefrika baş gösterdi, dine karşı cephe alındı. Müslümanlığa taarruz hareketleri şiddetlendi. Sırât-ı müstakîm- Sebilürreşad yıllarca bu taarruzlara karşı mücadelede bulundu. Merkez-i umûmîdeki (İttihat ve

²²⁴ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, s. 252.

²²⁵ M. Ertuğrul Düздаğ, *Mehmet Akif Ersoy*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s.51.

²²⁶ Aslı Kahraman, *1912–1925 Yılları Arasında Sebilürreşad Dergisi’nde Yayınlanan Hristiyanlıkla ilgili Makaleler ve Tahlilleri*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Adana 2009, s. 5.

²²⁷ M. Ertuğrul Düздаğ, *Mehmed Akif Ersoy*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 20; Caner Arabacı, *a.g.m.*, s 121.

Terakki yönetimindeki) bazı müfritler bu din aleyhtarı cereyanları idare ediyordu. Ortaya attıkları meselelerin hiçbirisinin ilmî esasa istinat etmediğini, tamamıyla uydurma ve dini tahriften ibaret olduğunu Sebilürreşad meydana koyunca acze düştüler (...)" ²²⁸

Sebilürreşad ekibinin muhalif tavrı nedeniyle, derginin yayını 1916-1918 arasında İttihatçı yönetim tarafından yirmi ay süreyle tamamen durdurulur. (28 Zilhicce 1334 tarihli 360. sayı ile 25 Ramazan 1336 tarihli 361. sayı arası) Bu ara Sadrazam Talat Paşa, Akif ve Eşref Edip'i görüşmeye davet eder. Talat Paşa üstü kapalı olarak onlardan İttihatçılar içindeki dinde reformcu, '20. Asırda dinden bahis olunamayacağı' görüşündeki grupla uzlaşma yoluna gitmelerini talep eder. Akif, bu teklifi hiç ahlaki bulmaz ve sertçe reddeder. Bu kadar sert davranma, kapatmanın çok sürmesinin önemli bir sebebi olmalıdır. Bu yüzden kapatma işi, İttihatçı yönetimin iktidarını kaybetmesine kadar sürer.²²⁹ Bu yirmi ayın sonunda, Sebilürreşad, Sultan Vahdettin'in cülûsu sebebiyle yasakların kaldırılması dolayısıyla, 4 Temmuz 1918 tarihli 361. sayısı ile neşriyatına yeniden başlar.²³⁰

Talât Paşa ile Mehmet Akif arasındaki bu görüşmeye Eşref Edip bizzat tanıklık eder. Bu görüşme esnasında Akif Bey'in Merkez-i Umumî'nin dine karşı yaptığı taarruz hareketlerini heyecanla izah ettiğini, Talât Paşa'nın Akif'i samimiyetle dinleyip, "Akif Bey, ben sizin memleket ve millet sevginizi, Sebilürreşad'ın çok samimi olan yüksek idealini ve hizmetlerini bilirim ve takdir ederim. Arkadaşların da yanlış gidişlerini anlıyorum. Fakat Akifçiğim, sizin gibi yalnız Allah rızası için hareket eden kaç arkadaş bulabilirim? Ben bunlarla idare etmek mecburiyetindeyim, ne yapalım!" dediğini, Akif'in bu sözlere cevaben:

"İyi amma bizim de onların çılgınlıklarına, şımarıklıklarına, dine karşı taarruzlarına tahammül edecek kudretimiz kalmadı" şeklinde karşılık verdiğini, Talât

²²⁸ Eşref Edip, "Sebilürreşad'ın Ellinci Yıldönümü", *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S.276, s. 4.

²²⁹ Caner Arabacı, *a.g.m.*, s. 103.

²³⁰ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, Hazırlayan: M. Ertuğrul Düздаğ, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. XXXIV.

Paşa'nın ise gözleri dolarak onları sabra ve tahammüle davet ettiğini Eşref Edip'ten öğreniyoruz.²³¹

Eşref Edip'e göre, İttihatçıların tamamı İslâm karşıtı kimseler değildi, ancak içlerindeki bir grup mason azınlık, parti yönetiminin tamamını yanlış yönlendirmekteydi. Talât Paşa da kötü niyetli olmayan ancak eli kolu adeta bağlanmış İttihatçılardan biriydi:

“Talât Paşa zaten masonluğun ne Yahudi dolabı olduğunu anlamıştı. İtalyanların Trablusgarp'a hücumları esnasında öteden beri İtalyan farmasonlarının İttihat ve Terakki farmasonlarına müzahir olduğunu ileri sürüp duran bu suretle Türkleri oyalayıp aldatan Amanuel Karasso'nun yüzüne tükürmüştü. O Siyonist Yahudi Karasso ki Sultan Abdülhamid'e hâll fetvasını tebliğ eden heyetin başındaydı. Bu hadise, Profesör Kâmil Miras'ın huzurunda olduğunu merhum bize söylemiş ve o zaman Sebilürreşad'da da yazmıştık.”²³²

Birinci Dünya Savaşı sonrasında alınan mağlubiyet karşısında Sebilürreşad, önce hayal kırıklığı içerisinde teselli arar ve durumu mazur göstermeye çalışır fakat kısa bir süre sonra İngiliz işgâl kuvvetlerine şiddetle saldırmaya başlar. Bu dönemin ciltlerinde (15 ila 17. ciltleri arasında) büyük sansür boşluklarına ve çıkartılan ifadeler rastlanır. “Sebilürreşad derin keder ve ızdırap içinde feryat etmiş; fakat sesi sansürcüler tarafından boğulmuştur.”²³³ Yani, dergi yalnızca İttihatçıların gadrine uğramakla kalmamıştır. En büyük sansüre uğrayan yerler şüun, icmâl-i hadisat gibi başlıklardaki günlük siyasi yorumlar, özellikle de İngiliz siyasetinin ve İstanbul hükümetinin tutumunun sert bir şekilde eleştirildiği yazılar olmuştur. Hangi yazıların sansürlendiği genellikle sadece başlıklardan anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra mecmua, ulusal birliği tehlikeye düşürdüğü gerekçesiyle, “Batıcı”ların “İslamcı”

²³¹ Eşref Edip, *a.g.m.*, s. 4.

²³² Eşref Edip, *a.g.m.*, s. 4.

²³³ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, C.10, S.235, s. 152.

düşünceye açık muhalefetlerini şiddetle mahkûm etmekte ve savaş vurguncularını, fuhşu, kamu ahlakının çöküşünü sert bir şekilde eleştirmektedir.²³⁴

Sebilürreşad, milli mücadele yıllarına gelinceye değin, ne ittihatçıların ne de bir başka siyasi grubun sözcülüğünü asla yapmamış, millet ve memleket hesabına kim yanlış yaparsa onun karşısına dikilmekten ve bu uğurda bedeller ödemekten geri durmamıştır. Senüyiddin Başak'ın ifadeleri de bu gerçeği dile getirmektedir:

“... 31 Mart Vakası esnasında mecmuamız kemâl-i metanetle asilere karşı durmuş ve çok güzel nasihatlerde bulunmuştur. Bunun ne kadar büyük bir cesaret ve vatanperverlik olduğunu o günkü vekayi' ve fecayii görmüş olanlar takdir edebilir. Balkan Harbi sırasında ve daha evvel İtalya Harbi esnasında da mecmuanız vatanperver cephesinde yer almış, Mübeccel vazifesini ifadan geri durmamıştır.

Bu keşmekeşler arasında Sebilürreşad, muhtelif husumetlerle de karşılaşmıştır. Bir taraftan İttihat ve Terakki ricali mecmuanızı, Müslümanlığı takviye eden mahiyette gördüklerinden dolayı bir irtica eseri gibi görmek istiyorlardı. Diğer taraftan İtilafçılar bu mecmuanızı, dini baltalamak için İttihatçılar tarafından meydana getirilmiş gibi telâkki ediyor ve o suretle göstermek istiyorlardı. Bu sebeple Sebilürreşad, daima İttihatçıların takibine maruz kaldığı gibi İtilafçıların da tenkit ve tarizlerinden kurtulamıyordu. Hakikat-i halde ise Sebilürreşad, ne onların dediği gibi idi ne de bunların. O, hakikati söylemekten hiç perva etmez kemal-i bî-tarafî ile neşriyatına devam ediyordu.”²³⁵

5. Milli Mücadele Yıllarında Sebilürreşad

(Eşref Edip Fergan'ın, Gerek Sebilürreşad vasıtasıyla gerek başka vesile ve vasıtalarla milli mücadeleye katkıları çalışmamızda ayrı bir başlık altında ele

²³⁴ Esther Debus, *a.g.e.*, s. 38.

²³⁵ Senüyiddin Başak, “Elli Senelik Bir Mücadele”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S.276, s. 15.

alındığından, çalışmamızın bu kısmında, gazetecilik hayatının milli mücadele yıllarına rastlayan periyoduna Sebilürreşad ekseninde değinmekle yetineceğiz.)

Mondros Mütarekesi sonucu oluşan ortamın bütün olumsuzluklarına rağmen Sebilürreşad, yeniden toparlanma, mücadele ederek kaybedilenleri geri kazanma umutlarını kaybetmez. Mecmua yazarları, topyekûn, birlik, beraberlik ve mücadeleye devam çağrıları niteliği taşıyan yazılar yazarlar.²³⁶ Bu yazılar işgal güçlerini rahatsız eder ve Sebilürreşad sansüre uğrar. “Mütareke devresinde Sebilürreşad, bütün millet gibi muzdariptir. Bir taraftan yine doğru bulduğu düşüncelerini ileriye sürmekte ve müdafaa etmektedir. Daha evvel İttihatçı yönetimin sansürlerine maruz kalan dergi bu sefer işgal kuvvetlerinin sansürüne uğrar; birçok nüshalarında sansürce çizilmiş yazıların açık sütunları görülür.”²³⁷ (Nisan 1919, S. 403)

Mondros Mütarekesi sonucu işgal kuvvetlerince paylaşılmış Osmanlı toprakları üzerinde, yabancı bayrakların gölgesi altında yaşamak, Sebilürreşad kadrosunca büyük bir talihsizlik olarak algılanırken bir grup Türk aydını güçlü Avrupa devletlerinin veya Amerika’nın himayesine girmeyi savunmaktan çekinmiyorlardı. Padişah ve ekibi ise işgal altındaki İstanbul’da eli kolu bağlı bekliyordu. Bu durum Türk Milleti için felaket üzerine felaket demekti. Yüzlerce insanını Birinci Dünya Savaşı cephelerinde kaybetmiş Anadolu insanı yokluğun pençesinde kıvranıyordu. Hiçbir vatansever bu durum karşısında hareketsiz kalamazdı. Bu durumda, Sebilürreşad ekibi işgale karşı Anadolu’da başlayan direniş hareketlerini var gücüyle destekler. Başta Mehmet Akif ve Eşref Edip olmak üzere bütün yazarlar, Anadolu ve İslam coğrafyasındaki bütün Müslümanları bir an evvel toplanıp var güçleriyle direnmeye, düştükleri yerden kalkmaya davet eden coşkulu yazılar yazarlar. Eşref Edip’in 4 Haziran 1921 tarihli Sebilürreşad’da yayımlanan

²³⁶ Sebilürreşad koleksiyonundan bkz: Ömer Rıza Doğrul, “Buhran”, C.16, s. 44-46, (28.2.1919); “Ne Yapacağız?”, C.16, s. 56-68, (7.3.1919); “Mukadderat-ı İslamiyeyi Tezvil Etmeyelim”, C.16, s. 74-76, (13.9.1919); “İstiklalimiz”, C. 17, s. 24-26, (5.6.1919).

²³⁷ Nevzat Ayazoğlu, *a.g.m.*, s. 41.

“Allah Müslümanları Hazırlanmaya Davet Ediyor”²³⁸ başlıklı makalesi, bu anlamda çok önemli ve dikkat çekicidir:

“Bugün dört yüz küsur milyon İslam âleminin mukadderatı buradaki ordu-yu İslam’ın göstereceği kudret ve zafere bağlıdır. Anadolu Müslümanları dünyanın ne kadar bahtiyar insanlarıdır. Cenâb-ı Hak, Kur’an’ı yaşatmak vazife-i âliyesini (yüce görevini) onların omuzlarına tahmil etmiştir (yüklemiştir).”²³⁹

“Mütareke zamanında Sebilürreşad bir taraftan mandacılarla, bozguncu yerli soysuzlarla uğraşırken, diğer taraftan işgal ordularının memlekete getirdikleri ahlak sükûtu ile mücadeleye başladı. Nihayet Anadolu’daki Millî Mücadele’ye, İstiklal Savaşı hareketine iştirak etti. Oradaki hizmetleri de ayrı bir fasıldır.”²⁴⁰

“ Harp hitam buldu. Düşman istilasını bütün acılığıyla memleket üzerine çöktü. Bu kara günler Üstad’ı²⁴¹ ne kadar inletti!

Bir aralık ‘manda’ modası çıktı. Belli başlı muharrirler mandaya taraftarlık ediyordu. Bu zillet, Üstad’ı çıldırtacak derecelere getirmişti. Sebilürreşad:

‘Türklerin yirmi beş asırdan beri istiklallerini muhafaza etmiş bir millet oldukları tarihen müsbet bir hakikattir. Türkler istiklalsiz yaşayamaz.’ diye bağırıyordu.

Bütün fikirler hercümerc olmuştu. Türlü türlü cereyanlar ortalığı kaplamış, hele İzmir’in işgali (14 Mayıs 1335/ 1919) büsbütün yeisi artırmıştı.”²⁴²

²³⁸Bkz: Sebilürreşad, C.19, s. 161-164.

²³⁹ Eşref Edip, “Allah Müslümanları Hazırlanmaya Davet Ediyor”, *Sebilürreşad*, C.19, S. 483, s. 161.

²⁴⁰ Eşref Edip Fergan, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S. 276, s. 14.

²⁴¹ Mehmet Akif Ersoy

²⁴² Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s.51.

6. Sebilürreşad Balıkesir’de

Vicdan sahibi aydınların, memleketin içinde bulunduğu bu durum karşısında harekete geçmemeleri mümkün değildi.²⁴³ Hele İzmir’in işgalinden sonra, Mehmet Akif ve Eşref Edip’e İstanbul’da durmak yoktur. Mehmet Akif, milli mücadelenin başladığı yer olan Balıkesir’e gitmeye, orada, askere yakın durarak milli mücadeleye destek vermeye karar verir. Yakın dostu Serezli Hafız Eşref Edip’i de yanına alarak... Eşref Edip çok büyük sevgi ve hürmet beslediği Mehmet Akif’e, vatan’ı ilgilendiren böyle önemli bir mevzu da söz konusu olunca hemen tâbî olur. O da bu yolculuğa hazırdır. Eşref Edip Bey, bu durumu şöyle ifade eder:

“Bütün ümitsizlikler içinde Üstad bir an fütûra düşmedi. O, bu milletin istiklalsiz kalacağını hatırına bile getirmiyordu. Ayvalık’ta, Karesi’de başlayan Harekât-ı Milliye’nin mutlaka büyüyeceğine, bütün memlekete yayılacağına imanı vardı. (...) Bir gün baktım, idarehaneye çok heyecanlı geldi:

- Haydi hazırlan, gidiyoruz, dedi.
- Nereye?
- Harekât-ı Milliye’nin başladığı cepheye. Artık burada duramıyorum.

Ferdası hareket ettik. Balıkesir’e gelip de oradaki milli müdafaayı görünce Üstad çok heyecana geldi:

-Zafer yolu budur, dedi.²⁴⁴

Mehmet Akif ve Eşref Edip, 23 Ocak 1920’de Balıkesir’dedirler. Akif Bey burada “İzmir’e Doğru gazetesini çıkaran Mustafa Necati ve Vasıf Çınar’ın isteği üzerine Zağnos Paşa Camii’nde kalabalık bir topluluğa hitap eder. Bir saat kadar süren bu hitabeyi Eşref Edip Bey not eder. Bu hitabe önce İzmir’e Doğru gazetesinin 1 Şubat 1920 tarihli 24. sayısında, akabinde ise 12 Şubat 1920 tarihli Sebilürreşad’da

²⁴³ Bkz: Ömer Rıza, “İzmir’in İşgali ve Âlem-i İslam”, *Sebilürreşad*, C.16, s.239-240.

²⁴⁴ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 51-52.

yayımlanır.²⁴⁵ İki arkadaş Balıkesir’de birkaç gün kaldıktan sonra İstanbul’a dönerler.²⁴⁶

“Yunanlıların İzmir’imizi işgalini müteakip Balıkesir’de başlayan milli hareketlerde de Akif’i yanımızda bulduk. O zaman Akif, İstanbul hükümetinin Darulhikme azasından idi. O, milli hareketi duyar duymaz Balıkesir’e koşmuş, (Zağnos Mehmed) Paşa Camii’nin kürsüsünde verdiği celadetli hitabesinde ‘Ey Balıkesirliler, güzel yurdunuzu çiğnetmeyiniz, müdafaanız meşrudur, sebat ediniz, yürüyünüz...’ demiştir. Bu hitabenin memlekette yaptığı tesir pek büyüktür. O zaman –hatırımda kaldığına göre İzmir’e Doğru gazetesinde intişar eden hitabe yüzünden- Akif İstanbul hükümetince memuriyetinden azledilmişti.”²⁴⁷

Eşref Edip ve Mehmet Akif Balıkesir’den döndükten sonra bir müddet daha İstanbul’da kalırlar. Bu müddet zarfında Sebilürreşad idarehanesi Anadolu’daki Millî Mücadelenin İstanbul’daki haberleşme merkezi vazifesini de görür. Ankara’da kurulan Büyük Millet Meclisi’nin hususî postası, mektuplar ve gazeteler özel kurye ile Sebilürreşad idarehanesine gelir, İstanbul’dan Anadolu’ya geçenlerin mektupları ailelerine buradan dağıtılır, Ankara’nın neşriyatı, gazeteleri lazım gelen yerlere buradan verilir.²⁴⁸

Eşref Edip Bey, Balıkesir dönüşü, Hindistan’daki İslam mütefekkirlerinden Şeyh Müşir Hüseyin Kıdvay’ın, başta İngilizler olmak üzere, bütün işgalci devletlere ateş püsküren, Türkleri müdafa eden “İslam’a Çekilen Kılıç” adlı eserini İngilizceden Türkçeye tercüme ettirir ve her türlü tehlikeyi göze alıp on binlerce nüsha bastırarak Anadolu’ya gizlice sevk ettirir.²⁴⁹

²⁴⁵ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, C.10, S.235, s. 152.

²⁴⁶ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, C.10, S.236, s. 173.

²⁴⁷ Hasan Basri Çantay, *Âkıfname*, Ahmed Sait Matbaası, Naşiri: Mürşid Çantay, İstanbul 1966, s. 23.

²⁴⁸ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 54-55.

²⁴⁹ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, C.10, S.237/238, s. 184/ 201-202;

Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 54;

Eşref Edip Fergan, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S.276, s. 3.

7. M. Kemal Paşa'nın Sebilürreşad'ın Ankara'da Yayımlanmasını Talep Edişı

1920 senesinin ilkbaharında, Mustafa Kemal Paşa, Mehmet Akif ve Eşref Edip Beyleri Sebilürreşad'ı Ankara'da neşretmek üzere Ankara'ya davet eder. Mustafa Kemal, Sebilürreşad'ın Ankara'da neşredilmesinin Millî Hareketin manevi cephesini kuvvetlendireceğı kanaatindedir. Bu, zorlu bir yolculuk olacaktır. Önce Mehmet Akif Bey'in yola çıkmasına, Eşref Edip Bey'in İstanbul'daki işleri yoluna koymak üzere bir müddet daha İstanbul'da kalmasına karar verirler. 10 Nisan 1920'de İstanbul'dan Ankara'ya doğru yanında Ali Şükrü Bey olmak üzere yola çıkan Akif Bey'in bu gidişinden yalnızca Eşref Edip, Akif'in damadı Ömer Rıza ve Akif'in ev halkı haberdardır.

8. Sebilürreşad Kastamonu'da

Akif'in Anadolu'ya geçtiğı anlaşılnca Sebilürreşad'a baskılar artar. Akif'ten Ankara'ya olan hareketini çabuklaştırması için ihtar alan Eşref Edip, İstanbul'daki işlerini mümkün mertebe tasfiye ettikten sonra ailesini de yanına alarak İnebolu üzerinden Kastamonu'ya varır. Niyeti, ailesini, Kastamonu'da hâkimlik yapan kayınpederine emanet ettikten sonra Ankara'ya doğru yoluna devam etmektir. Fakat ayrıntılarını çalışmamızın “Eşref Edip Fergan'ın Milli Mücadeledeki Rolü” başlığı altında anlattığımız bazı gelişmeler nedeniyle Eşref Edip Bey bir müddet Kastamonu'da kalır, Ankara'ya gidişı gecikir. Mehmet Akif Bey de Ankara'dan Kastamonu'ya geçer (20 Ekim 1920).²⁵⁰ Burada buluşan iki arkadaş Sebilürreşad'ın derhal Kastamonu'da yayımlanmasına karar verirler. 464 numaralı Sebilürreşad nüshası 15 Teşrinisani 1336/25 Kasım 1920'de Kastamonu Matbaası'nda bastırılır.²⁵¹

²⁵⁰ M. Ertuğrul Düздаğ, *Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar II*, İFAV –Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 76. (*Kastamonu Basınında Milli Mücadele'nin Yankıları* adlı eserde Mehmet Âkif Ersoy'un Kastamonu'ya varış tarihi 19 Ekim 1920, Kastamonu'dan ayrılış tarihi 24 Aralık 1920 olarak gösterilmiştir. Bkz: Mustafa Eski, *Kastamonu Basınında Milli Mücadele'nin Yankıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 10-11.

²⁵¹ Sebilürreşad Kastamonu'da intişara başlamazdan iki gün evvel, 22 Teşrinisani 1336 tarihli nüshasında, Açıkşöz Gazetesi şunları yazmıştı: “Sebilürreşad ceride-i İslamiyyesi Kastamonu'muzun şerefine ilk nüshasını şehrimizde neşredecektir. Bütün İslam âleminde pek büyük bir tesir-i dinîsi olan muhterem risale Başmuharriri Mehmet Akif ve Müdürü Eşref Edip Beylerin şehrimizde kaldıkları müddetçe mücahedelerine devam edeceklerini memnuniyetle haber aldık. Büyük ve her müslümanca

Anadolu’da dağıtılmak üzere bütün vilayet, sancak ve kazalardaki valilere, mutasarrıf ve kaymakam ve müftülere gönderilen bu mühim nüshada Üstad Mehmet Akif’in Kastamonu’da Nasrullah Camii’nde Sevr antlaşması aleyhinde irad ettiği meşhur hitabesi yayımlanmıştır. Mecmuanın on bir sayfasını kaplamış olan bu hitabenin her taraftaki Müslümanlarca işitilmesi için Anadolu’nun bütün camilerinde, bütün içtimagâhlarında İslam cemaatleri huzurunda yüksek sesli kişilere okutturulmasının, Anadolu’da yayınlanan gazeteler tarafından naklolunmasının dinî bir görev olduğu mecmuanın bu sayısında ayrıca belirtilmiştir.²⁵²

Mecmuanın 464. nüshası Anadolu’da derin tesirler meydana getirmiş, her taraftan gelen yüzlerce telgraf ve mektuplarla bu nüshadan daha fazla gönderilmesi istenmiştir.²⁵³ Bunun üzerine Ankara’da bu nüshanın iki baskısı daha yapılmış, her tarafa gönderilmiştir.²⁵⁴

Kastamonu’da Nasrullah Camii’ndeki meşhur vaazdan sonra Eşref Edip ve Akif Bey birlikte Kastamonu’nun kazalarına da giderler. Akif, oralardaki camilerde de önemli vaazlar verir. Eşref Edip bu vaazları not ederek Sebilürreşad’ın Kastamonu’da yayınlanan nüshalarında neşreder.²⁵⁵ Mehmet Akif bu vaazlarda bilhassa ümitsizlik ve bezginliğe düşmemek hususu üzerinde durur. Sevr Antlaşmasının ‘öldürücü maddelerini’ herkesin anlayabileceği şekilde izah eder. Mehmet Akif Bey, bu minval üzere, bir aydan fazla Kastamonu’da kalır. Kastamonu’da 25 Kasım 1920-13 Aralık 1920 tarihleri arasında Sebilürreşad’ın 464-

muhterem olan risalenin temâdi-i neşrini temenni ederiz.” Bkz: Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s.58.

²⁵² Hayreddin Karan, *a.g.m.*, C.10, S.252, s. 31.

²⁵³ Mektup ve telgraflar için bkz: Sebilürreşad, C.18, S.648, s. 304-315. (Ankara, 17 Şubat 1921)

²⁵⁴ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, C.10, S.252, s. 31.

²⁵⁵ Âkif’in Kastamonu Nasrullah Camii’nde ve Kastamonu havalisinde yaptığı konuşmalar Sebilürreşad’ın Kastamonu’da yayımlanan 464, 465, 466. nüshalarının yanı sıra Ankara’da basılan 467. sayıda yayımlanmıştır. Bu konuşmaların başlıkları şöyledir: “Nasrullah Kürsüsü’nde”, “Müslümanların Terakkileri İslam’a Sarılmalarına Bağlıdır”, “Tam Müslüman Olmadıkça Felah Yoktur”, “Ye’se Düşenler Müslüman Değildir”. Daha geniş bilgi için bkz: Mustafa Eski, *Kastamonu Basınında Millî Mücadele’nin Yankıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 10-11.

465-466. nüshaları neşredilmiş olur.²⁵⁶ Bu nüshalar, Kastamonu Vilayet Matbaası'nda basılmıştır.²⁵⁷

9. Sebilürreşad Ekibi Ankara'da

Mehmed Akif ve Eşref Edip 25 Kanunuevvel 1336/25 Aralık 1920 günü birlikte Ankara'ya doğru hareket ederler. Eşref Edip, bu yolculuğu ve sonrasını şöyle anlatır:

“Birkaç nüsha Kastamonu'da neşrettikten sonra “Sebilürreşad” klişesini yanımıza alarak Üstad'la birlikte Ankara'ya hareket ettik (25 Kanunuevvel 1336/25 Aralık 1920). Kış, Ilgaz Dağlarını kar kaplamış, güçlkle postalar işliyor. Arabamız bin müşkülâtla Ilgaz'ı geçebildi. Üstad, Ilgaz'ın tepesine kadar arabanın arkasında yürüyerek çıktı. Ilgaz'ın azametli, haşmetli manzarası onu teshir etmişti.

O kışta kıyamette Ankara'ya vasıl olduk. Üstad'ın Kastamonu ve havalisindeki hitabelerinin Ankara'da çok hüsn-i tesir ettiğini anladık. Nasrullah kürsüsünde Sevr Muahedesi'nin öldürücü mahiyetini anlatan o mühim hitabeyi muhtevi nüshalar tekrar basılarak külliyetli surette garp cephesine de sevk olundu.

Ankara'ya gelince doğru Tâceddin Dergâhı'na indik. O zaman Ankara'da mesken buhranı olduğu için herkes bir tarafa sığınmıştı. Tâceddin Şeyhi bir hürmet-i mahsusa olmak üzere dergâhı Üstad'a tahsis etmişti.”²⁵⁸

İki yoldaşın Ankara'ya geldiklerini haber alan Mustafa Kemal Paşa, Eşref Edip Bey ile görüşmek ister. Zira Eşref Edip Bey, Kastamonu'da kaldığı süre zarfında o şehir ve havalisinde milli kuvvetlerin teşkili uğrunda büyük çaba

²⁵⁶ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 117-120.

²⁵⁷ Mustafa Eski, *Kastamonu Basınında Millî Mücadele'nin Yankıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 10.

²⁵⁸ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 69.

göstermiş, birçok güçlüğe katlanarak bu amaca ulaşmıştı. Paşa, bir gün Eşref Edip'i Akif Bey ile beraber istasyondaki küçük bir odada kabul eder. Onları güler yüzle karşılar. Oda o kadar küçüktür ki adeta diz dize otururlar. Mustafa Kemal, Sebilürreşad'ın milli mücadeledeki rolünü ortaya koyacak şu sözleri söyler:

“Kastamonu’da vatanseverliğe yakışır yoldaki çalışmalarınızdan çok memnun oldum. Sevr Antlaşması’nın memleket için ne feci bir idam hükmü olduğunu Sebilürreşad kadar hiçbir gazete neşredemedi. Manevi cephemizin kuvvetlenmesinde Sebilürreşad’ın büyük hizmeti oldu. Her ikinize de bilhassa teşekkür ederim.”²⁵⁹ Böylece, Sebilürreşad, ilk olarak 27 Kasım-15 Aralık 1920 tarihleri arasında Kastamonu’da, sonra da 3 Şubat 1921’den itibaren Ankara’da “kurtuluş savaşının tek mecmuası” olarak yayınlanır. Ankara’da yayımlanan ilk sayı, 467. sayıdır. Bu dönem, tüm dış güçlüklerle rağmen mecmuanın en etkili ve parlak olduğu dönemdir.²⁶⁰ Nitekim 3 Şubat 1921 tarihli, Sebilürreşad’da yayımlanan “Teşekkür, Rica ve İhtar” başlıklı yazıda, yazı kurulu şöyle demektedir:

“ Sebilürreşad’ın Anadolu’da intişara başlaması memleketin her tarafında büyük tesir husule getirdiği, bütün ihvan-ı dinimizce (din kardeşlerimizce) azim meserretlerde (büyük sevinçlerle) telakki edildiği her taraftan gelen yüzlerce telgraflar ve mektuplardan anlaşılmıştır. Müslüman kardeşlerimizin ibzâl buyurdukları (esirgemedikleri) iltifat ve teveccühlere teşekkürler ederiz.”²⁶¹ Aynı yazının devamında, derginin yayınlanmasındaki teknik zorluklara ilişkin olarak da şöyle deniliyordu: “Sebilürreşad’ın Ankara’da intişarı bazı mevânî-i zaruriye hasebiyle (gerekli zorluklardan dolayı) biraz tehir ettiği cihetle muhterem kârilerimizin (okurlarımızın) mazur görmeleri rica olunur. (...) Ankara matbaalarında hurufat az, makineler küçük olmak hasebiyle Sebilürreşad nüshalarını ayrı ayrı dörder sayfalık üç nüsha olarak basmak mecburiyeti hâsıl olmuştur. Düşüp

²⁵⁹ Hayreddin Karan, a.g.m., C.11, S.254, s. 58-59.

²⁶⁰ Esther Debus, a.g.e., s. 38.

²⁶¹ Sebilürreşad, C.18, s. 304.

zayi olmamak için iç içe konulan üç formanın sayfa numaralarına dikkat olunarak yan yana getirilmesi lüzumu arz olunur.”

Sebilürreşad’ın Ankara’daki nüshalarında, Anadolu’da, Müslüman milletlerin aydın-ulema sınıfından temsilcilerin bir araya gelerek İslâm dünyasının meselelerini tartışacakları bir İslâm kongresinin toplanmasının lüzumunu dile getiren yazılar Eşref Edip imzasıyla yayımlanır.²⁶² Bu yazılar, aynı zamanda, İmparatorluğun yıkılmasından sonra İslam Dünyası’na öncülük etmeye yetkili merciin Büyük Millet Meclisi olduğunun ilanıdır. Mustafa Kemal Paşa da, Anadolu’da böyle bir kongrenin toplanmasının lüzumuna inanır ve kongrenin planlanması ve tertip edilmesi vazifesini Eşref Edip, Mehmet Akif, Başkâtip Recep (Peker) Beyler ile Şer’i ye Vekili Mustafa Fehmi Efendi’den oluşan dört kişilik gruba havale eder (Mart 1921). Kongrenin hazırlıklarına büyük bir ümit ve heyecan ile başlanılmışken Eskişehir Bozgunluğu’nun meydana gelmesi dolayısıyla (Temmuz 1921) bu güzel teşebbüs akamete uğrar.²⁶³

10. Sebilürreşad Kayseri’de

Eskişehir Bozgunundan sonra düşman Batı cephesindeki taarruzunu artırır, Türk ordusunun cephe karargâhı Polatlıya kadar çekilmiştir. Bu düşman askerinin neredeyse Ankara’ya dayanması demektir. Vaziyet böylesine ciddileşince Ankara’dan Kayseri’ye nakiller başlar. Akif Bey “nasihat heyeti” arasında, Sakarya’da tutunmaya çalışan orduya giderken, bazı arkadaşlarıyla beraber Eşref Edip’e Kayseri’ye gitmelerine karar verilen ailelerin başında bulunma görevi verir. Bu ailelerin içinde Mehmet Akif’in kendi ailesi de vardır. Eşref Bey, 1921 Ağustos’unda Kayseri’ye varır.²⁶⁴

²⁶² Bkz: “Âlemde Saha-yı Terakkiye Atılan Her Hatve İslam’a Takribtir”, C.18, S. 466, s. 284; “Şark İlleri Kurultayı Murahhaslarıyla Mülâkat”, C.18, S.464, s. 261-264; “Anadolu’da İslam Kongresi”, C.19, S.483, s. 161-164.

²⁶³ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, C.10, S.255, s. 73.

²⁶⁴ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, C.10, S.256, s. 84.

Kayseri'ye ulaşan Eşref Edip, Kayseri Mutasarrıfı Kemal (Gedeleş) Bey'in ricası üzerine, Sebilürreşad adına, halkı mücadeleye davet eden, onlara hürriyetlerini kazanmak noktasında ümit veren, kendisinin kaleme aldığı bir beyanname neşreder (1 Eylül 1921). Bu beyanname, Cuma namazını müteakip hükümet meydanına toplanan halka okunmasının yanı sıra civar kasaba ve köylere dağıtılır. Eşref Edip Kayseri'de, bu beyannamenin yanı sıra Sebilürreşad'ın 24 Eylül 1921 tarihli 490. sayısını da neşreder. Bu sayıda, Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey'in Kayseri Ulu Camii'nde yaptığı mühim hitabe Eşref Edip Bey tarafından yazıya geçirilerek yayımlanır. Kayseri'de oldukça zor şartlar altında neşredilen bu Sebilürreşad nüshaları, on binlerce basılarak her tarafa dağıtılır, halka ümit ve cesaret vermeye çok yardımcı olur.²⁶⁵

11. Sebilürreşad Yeniden Ankara'da

22 Ağustos - 13 Eylül 1921 tarihleri arasında devam eden Sakarya Meydan Muharebesi'nin zaferle sonuçlanmasının ardından, Eşref Edip Sebilürreşad'ın klişesini yanına alarak Ankara'ya döner, yayınına burada devam eder. Sebilürreşad burada bir devlet matbaası olan Matbuat ve İstihbarat Matbaası'nda basılır. İlk sıralar idarehane adresi olarak "Ankara Taceddin Dergahı" gösterilir. Derginin bir sonraki idarehane adresi "Ankara'da Hürriyet Oteli karşısındaki sokak" olarak verilir. "Millî Mücadele döneminde kurulan bir devlet matbaasında basıldığı halde yayın politikasında baştan bu yana süre gelen çizgisinde bir farklılık görülmez. (...) Zaferden sonra şu başlıkların yayınlanış sebebi açıktır: *Kanun-ı Muhammediye'ye Sarılmak ve Tefrikadan Sakınmak, Sâbıkîn-i İslâm ve Keyfiyet-i İntişâr-ı Din, Umde-i İslâmiyet, Mısır'da İngiltere'nin Uyuşturma Siyaseti.*²⁶⁶ Bir sonraki sayıda da bu tür yazılar devam eder: *İslâm'da 'Emaneti Ehline Tevdî Düsturu, Âlem-i İslâm ve Bolşevikler.* Dergi Ankara'dayken de bütün dünyayı ilgi alanı içinde tutmaya, İslâm

²⁶⁵ Hayreddin Karan, *a.g.m.*, C.10, S.257/258, s. 105-106/123-124. Ayrıca bkz: Eşref Edib, *Mehmed Âkif – hayatı, eserleri ve yetmiş muharririn yazıları-*, Hazırlayan: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2010, s.150.

²⁶⁶ *Sebilürreşad*, C.20, 21.

dininin öğrenilmesi, yönetimle ilgili öngörülerinin bilinmesi doğrultusunda yazılar yayımlamaya devam etmiştir.”²⁶⁷

Anadolu bir İslam Kongresi toplanmasının lüzumu, mecmuanın Ankara’daki ikinci dönem yayınlarında da gündeme getirilir.²⁶⁸ Ancak hükümetin gündemi yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Sebilürreşad’ın bu çağrılarını yankısını bulamaz.

Sebilürreşad, sahibi ve mesul müdürü Eşref Edip, Başyazarı Mehmet Akif olmak üzere Ankara’da, Kurtuluş savaşı günlerinin mütevazı şartlarında büyük bir heyecanla yayın hayatına devam ettirirken, 18 Eylül 1922 tarihi itibarıyla Anadolu’nun tamamı düşman işgalinden kurtarılacak “Büyük Zafer” elde edilir. Zaferden sonra, Lozan Antlaşması için yapılan görüşmeler bitmeden Millî Mücadele’yi kazanan meclis kendini feshederek seçime gider. Derginin başyazarı Mehmet Akif Bey, meclisin birinci döneminde Burdur milletvekilidir ancak ikinci mecliste yoktur. Zaferden sonra, dergi ekibini Ankara’ya bağlayacak bir gelişme de görülmez. Bunu üzerine Akif ve Eşref Edip, Sebilürreşad klişesini alarak İstanbul’a dönerler (Mayıs 1923).²⁶⁹ Bu gelişmeyi Eşref Edip şöyle ifade eder:

“En kara günlerde Üstad’ın yakında doğacağını söylediği o mesut gün bir sabah ansızın doğdu. Düşmanın yüz binlerce kişilik ordusu tarumar oldu. Kahraman ordumuz Marmara ve Akdeniz sahillerine vasil oldu. Bunca zaman çekilen meşakkatlerin mükâfatını Allah ihsan etti. Büyük zaferin tahakkukundan bir müddet sonra yine Sebilürreşad klişesini alarak Üstad ile birlikte İstanbul’a avdet ettik.”²⁷⁰

Ankara’da, 15 Ocak 1923’te Şükrü Hoca’nın (Çelikay) imzasıyla “Hilâfet-i İslâmiyye ve Büyük Millet Meclisi” isimli bir broşür yayımlanır. Bu broşürde,

²⁶⁷ Caner Arabacı, *a.g.m.*, s. 114.

²⁶⁸ “İslami Bir Kongrenin Lüzumu”, C.20, s. 209-210; “Dünkü ve Bugünkü İslam Âlemi”, C.20, s. 222-224, 254-258;

Eşref Edip, “Başmakale”, C.21, s. 7-8.

²⁶⁹ Caner Arabacı, *a.g.m.*, s. 114.

²⁷⁰ Eşref Edip, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s.98.

TBMM'nin hilafeti siyasetten tefrik ederek onu siyasî iktidardan mahrum ve sırf lafzî bir müessese haline getirilemeyeceği ileri sürülmüştür. Tarihçi-yazar Kadir Mısıroğlu “Osmanoğulları'nın Dramı” adlı eserinde, bu broşürle ilgili şu bilgiyi aktarır: “Rahmetli Eşref Edip Bey'in bize şahsen anlattığına nazaran bu broşür Şükrü Çelikalay tarafından değil kendisi tarafından yazılmış, fakat üzerine mebus olması sebebiyle onun ismi konulmuştur.”²⁷¹

12- Mecmua, Büyük Zafer Sonrası Yeniden İstanbul'da

Derginin yayınlanmasına İstanbul'da devam edilir. Mecmuanın Milli Mücadele dönüşü İstanbul'da yayınlanan ilk sayısı, 16 Mayıs 1923 tarihli, 528 numaralı Sebilürreşad'dır.²⁷² Buradaki neşriyat iki yıla yakın sürer. Milli Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla sonuçlanması ve 1923 yılında Türkiye Cumhuriyetinin ilan edilişi, mecmuanın yazarları için Batı'nın gücünün nihayet kırılmış olduğunun ve İslam âleminin kendi gücüyle yeniden ayağa kalkmaya başladığının bir kanıtıdır.²⁷³ Kazanılmış olan bağımsızlığın İslamî bir devlet sisteminin kurulmasına hizmet etmediğinin, aksine tüm işaretlerin “Batılılaşmanın” devam edeceğini göstermesinin anlaşılması üzerine dergide buna karşı şiddetli polemikler yayınlanır fakat bu yazılarda Mustafa Kemal'in ismi kesinlikle zikredilmez.²⁷⁴ Garplılaşma çabaları doğrultusunda İslamiyet'in temel müesseselerine yapılan saldırılara karşı muhalefetini artan bir şiddetle sürdüren Eşref Edip'in yazıları zaman zaman sansüre uğrar. Bu olumsuzluklara karşın “İslamcılık” düşüncesi doğrultusunda bütün olumsuzlukları göğüsleyerek Sebilürreşad'ı yayınlamayı sürdürür. Lozan Antlaşması sonrasında İslamcı kesimin Meclisten ve etkin odaklardan tasfiye edilme

²⁷¹ Kadir Mısıroğlu, *Osmanoğulları'nın Dramı*, Sebil Yayınları, İstanbul 1992, s. 108.

²⁷² Mehmet Akif Ersoy, Safahat, Neşre Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. XLIII.

²⁷³ Esther Debus, *a.g.e.*, s. 92.

Ayrıca bkz: Ahmed Fuat, “Şarkın İntibahı ve Garbın Tedennisi”, *Sebilürreşad*, C. 23, s. 13-15.

²⁷⁴ Esther Debus, *a.g.e.*, s. 39.

teşebbüslerinden Sebilürreşad da büyük ölçüde etkilenir.²⁷⁵ Derginin başyazarı Mehmet Akif Bey, bu gelişmelerin etkisiyle, İstanbul'a döndükten beş altı ay kadar sonra Mısır'a gider (Teşrinievvel 1339/1923). O kışı Mısır'da geçirip baharda İstanbul'a döner. İki kışı bu şekilde Mısırdaki geçirdikten sonra, 1925'ten sonra Mısır'a yerleşir.²⁷⁶ 22 Ocak 1925 tarihli Sebilürreşad'da yayımlanan "Vahdet", Mehmet Akif'in Sebilürreşad'da yayımlanan son eseri olmuştur.²⁷⁷ Mehmet Akif'in Mısır'a gidişinin keyfi bir durum değil neredeyse bir zorunluluk olduğu hususunda onun hayatını kaleme alan bütün yazarlar hemfikirdir.

13- Takrir-İ Sükûn Kanununun Çıkışı, Sebilürreşad'ın Kapatılması, Eşref Edip'in İstiklal Mahkemelerinde Yargılanması

Sebilürreşad, Doğu Anadolu'da 13-14 Şubat 1925 tarihlerinde başlayan Şeyh Sait İsyanı'na bağlı olarak 4 Mart 1925 tarihinde kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlüğe girmesine kadar İstanbul'da yayınlanmaya devam ederse de kanunun yürürlüğe girmesini müteakiben, başka gazete ve mecmualarla birlikte, 6 Mart 1925 tarihinde kapatılır. (Böylece İstanbul'da 16 Mayıs 1923 - 5 Mart 1925 tarihleri arasında 528'den 641'e kadar olan sayılar çıkar.) Mehmet Akif'in Mısır'a temelli yerleşmesi de bu olayların akabinde gerçekleşir. Olaylar derginin kapanmasıyla da bitmez, Eşref Edip'in hükümetin bazı uygulamalarını eleştiren yazılarının, irtica yanlılarının yaptıkları zararlı eylemlere dayanak teşkil ettiği, hatta bu yazıların Doğudaki halk isyanının amillerinden biri olduğu gerekçesiyle Ankara ve Şark İstiklâl Mahkemelerinde yargılanır.²⁷⁸ Özellikle Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve tekkelerin kapatılması ile ilgili birkaç makalesi bu yargılanmanın sebebi olarak gösterilir.

²⁷⁵ Eşref Edip, *İstiklal Mahkemelerinde –Sebilürreşad'ın Romanı–*, Hazırlayan: Fahrettin Gün, 2. Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 18.

²⁷⁶ Eşref Edip, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s.99.

²⁷⁷ Bkz: Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Neşre Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. XLIV.

²⁷⁸ M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar II*, İFAV Yayınları, İstanbul 1989, s. 50.

Sebilürreşad'ın kapatılması ve Eşref Edip ile birlikte birçok İstanbul gazetecisinin İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanması, oldukça sıkıntılı ve uzun bir süreçtir. Eşref Edip (Fergan) bu süreci, yıllar sonra, Sebilürreşad'ın 1958-59 ve 1960 yıllarına denk düşen 282-348 sayıları arasında (12-13. cilt), 42 sayılı bir yazı dizisi halinde, “Sebilürreşad'ın Romanı –Sebilürreşad İstiklal Mahkemeleri'nde” başlığı altında tefrika ederek ayrıntılı bir şekilde yazacaktır.²⁷⁹ 5 Mart 1925 tarihinde başlayıp 13 Eylül 1925 tarihine kadar süren ve tarihe “II. Matbuat Davası” olarak geçen dava, İstanbul gazetecilerinin İstiklal Mahkemelerinde idam talebiyle yargılanması sürecidir. Bu davada Sebilürreşad'ın sahibi sıfatıyla yargılanan Eşref Edip'in dava sonucu idam cezasına çarptırılma ihtimalinin hiç de düşük olmadığını hem Eşref Bey'in hatıratından hem de o süreci anlatan diğer hatıratlar ile yıllar içinde İstiklal Mahkemeleri üzerine yapılmış birçok araştırma-inceleme çalışmasından öğreniyoruz.²⁸⁰

Cumhuriyetin ilanından sonra merkezi Ankara'da bulunan genç Türkiye Cumhuriyeti hükümeti, muhalifleri tarafından Lozan müzakerelerinde yanlış hareket ettiği, Misak-ı Milli'ye uymadığı, Musul'u elden kaçırdığı ve daha başka ithamlarla şiddetle eleştirilmektedir. Bu ortamda hükümetin basından beklediği “Cumhuriyetin etrafında çelikten bir kale, bir fikir, bir zihniyet kalesi” oluşturmaktır. Bunun anlamı, “basının cumhuriyetten sonra yapılan uygulamaları benimsemesi ve onları savunmasıdır.” Bu amaçla Mustafa Kemal 16-17 Ocak 1923'te İzmit'e gazetecilerle görüşmeye gitmiş, Mustafa Kemal'in dört meclis kâtibinin yanı sıra altı tanınmış gazetecinin de bulunduğu bu görüşmeyi Kemal Paşa annesinin vefat haberini almasına rağmen ertelememiş, cenazeye yetişememe pahasına görüşmeyi devam ettirmiştir. 4-5 Şubat 1924'teki İzmir görüşmeleri de aynı mahiyettedir. Her ikisinde de basına özel ilgi gösterilmiştir. Fakat bu görüşmelere rağmen İstanbul basınında

²⁷⁹ Bu yazı dizisi, Fahrettin Gün tarafından, İstiklal Mahkemelerinde 1. ve 2. Gazeteciler Davaları hakkında bilgiler de eklenerek hiçbir eksiltmeye gidilmeden bir araya getirilmiş, Beyan Yayınları tarafından 2. Baskısı Ocak 2005'te olmak üzere İstanbul'da yayınlanmıştır.

²⁸⁰ Bkz: Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İstanbul 1970; Mazhar Müfid Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Ankara 1988; Kılıç Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, İstanbul 1955; Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, İstanbul 1964; Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, 2. Baskı, İzmir 1988.

cumhuriyet dönemi uygulamalarından bazılarını eleştiren sesler yükselmeye devam etmiştir.²⁸¹

Basını hizaya çekebilmek için ilk gözdağı İstanbul İstiklal Mahkemesi kanalıyla verilmiştir. 5 Aralık 1923'te gerçekleşen bu ilk gazeteciler davasında Hint Müslümanlarının temsilcilerinden Ağa Han ve Emir Ali'nin devrin başvekili İsmet Paşa'ya gönderdikleri mektubun Ankara'ya ulaşmadan İstanbul matbuatında "Tanin" ve "İkdam" gazetelerinde yayınlanması üzerine gerçekleşir. İçerik itibarıyla mektupta Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden hilafet müessesesinin kaldırılmaması rica edilmekteydi. Bu olay üzerine aralarında cumhuriyetçi laik özelliği de bilinen Hüseyin Cahit'in de bulunduğu bir grup gazeteci yargılanıp sorguya çekilir. Gerekli mesajı alan gazeteciler sonuçta serbest bırakılır. Ne var ki bu gözdağı pek de etkili olmuş görünmemekte, cumhuriyetin kimi uygulamaları İstanbul'daki bazı gazete ve dergilerce eleştirilmeye devam edilmektedir.

13 Şubat 1923'te başlayan Şeyh Sait isyanı muhalif sesleri susturmak için bir fırsat olarak görülür. 4 Mart 1925'te 1924 Anayasası ile tanınan kişi haklarının askıya alınmasını öngören ve meclisi bir denetim mekanizması olarak tamamen devre dışı bırakan Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarılır. Hükümet bu kanuna dayanarak, reisi cumhurun onayını almak şartıyla, irticaya, isyana, ülkenin sosyal düzenini, istikrarını, emniyetini tehdit etmeye yönelik her türlü örgütlenme, kışkırtma, özendirme ve bu gayelere hizmet eder mahiyetteki yayını önlemek amacıyla zanlıları İstiklal Mahkemeleri'ne sevk edebilecekti. Kanunun metni dikkatlice incelendiğinde görülecektir ki Takrir-i Sükûn Kanunu ile baskı altına alınan tek kurum basındır. Kanunun bütün Türkiye'de uygulanacak derecede geniş tutulması da dikkat çekicidir.²⁸²

Takrir-i Sükûn Kanunu, suç kavramlarının tariflerini, sınırlarını belirlemediği için istenildiği gibi yorumlanmaya çok açıktır. İstenilen kişinin suçlu ilan edilip biri

²⁸¹ Caner Arabacı, *a.g.m.*, s. 115.

²⁸² A. Turan Alkan, *İstiklal Mahkemeleri*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 66-67.

suç mahallinde diğeri Ankara’da olmak üzere kurulan iki adet istiklal mahkemesine sevki kolaydır. Yönü hükümete dönük ve siyasi olan, üstelik fevkalade yetkilerle donatılan mahkeme “devrim mahkemeleri” olarak görev yapacaktır.²⁸³

Takrir-i Sükûnun yürürlüğe girişinden bir gün sonra, 5 Mart 1925 tarihinde, cumhurbaşkanı başkanlığında yapılan toplantıda beş gazete ve üç derginin kapatılması kararı alınır. Ardından alınan kararlarla kapatılan gazetelere yenileri eklenir. Kapatılan dergi ve gazeteler arasında 641. sayısıyla, hükümetin bir kısım icraatlarını hem de İslamcı bir bakış açısıyla eleştiren bir yayın organı olarak susturulmayı çoktan hak etmiş olan Sebilürreşad da bulunmaktadır (6 Mart 1341/1925). Gazete ve dergilerin kapatılmasıyla yetinilmez; Şark İstiklal Mahkemesi, Şeyh Sait İsyanı ile bağlantıları bulunduğu gerekçesiyle, kapatılan gazetelerin sahipleri ve başyazarları sıfatıyla Eşref Edip, Velid Ebüzziya, Sabri Etem ve Fevzi Lütü’nin tutuklanarak yargılanmak üzere Elazığ’da bulunan Şark İstiklal Mahkemesine sevk edilmesine karar verir.²⁸⁴

Eşref Edip’in yargılanma süreci 1925 yılı Mayıs ayında İstanbul’da tutuklanıp Ankara’ya sevk edilmesiyle başlar.²⁸⁵ Tutuklanma sürecinin başında evinde Sebilürreşad idarehanesinde suç teşkil edecek bir evrak bulabilmek için arama yapılır. Ankara’da önce Cebeci Tevkifhanesi’ndeki çırpıplak bir jandarma odasında tecrit hapsine mahkûm edilir. Oradan karanlık, bir mezarlık alanı üzerine aceleyle inşa edildiği için toprak zemininin orasından burasından iskelet parçaları çıkan tek kişilik bir hücreye aktarılır. Burada güneşe hasret haftalar geçiren Eşref Edip, artık unutulduğu zannına kapılmışken Ankara İstiklal Mahkemesine çıkarılıp sorgulanır. Mahkeme heyeti Afyon Milletvekili Ali (Çetinkaya), Gaziantep Milletvekili Kılıç Ali, Rize Milletvekili Bakkal Ali (Zırh) ve Denizli Milletvekili Necip Ali’den

²⁸³ Caner Arabacı, *a.g.m.*, s. 116’da verilen bilgiye dayanılarak: Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri C.1-2 /1920-27*, İleri Kitabevi Yayını, İzmir 1995.

²⁸⁴ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri, 1920-1927*, 2. Baskı, İzmir 1988, s. 331/ 337, 339.

²⁸⁵ Eşref Edip hatıratında tutuklanma tarihini 1925 Mayıs’ı olarak verir. Muhakemenin son günü olan 13 Şubat 1925’te, Elazığ’da Şark İstiklal Mahkemesi’nde Savcı Avni Doğan’ın okuduğu iddianamede, Eşref Edip ve Ahmet Emin Beylerin muhakemelerinin, o gün itibarıyla, seksen yedi günden beri devam ettiği belirtilmiştir. Bkz: Eşref Edip, *Sebilürreşad İstiklal Mahkemelerinde –Sebilürreşad’ın Romanı–*, Yeni Sebilürreşad, C.14, S. 348, s. 362.

(Küçüka) oluşmaktadır. Burada özellikle hilafet konusundaki fikirleri sorgulanır. Mahkeme reisi Ali (Çetinkaya) Eşref Bey'den Milli Mücadele yıllarındaki hizmetlerini anlatmasını ister. Eşref Edip, Milli Mücadele yıllarında Sebilürreşad vasıtasıyla yaptıkları hizmetleri ana hatlarıyla özetler. Millet adına yapılan hizmetlerin dile getirilmesinin çok uygun olmadığını düşünerek mahcup olur. Bunu fark eden Reis, sıkılmadan rahat rahat konuşmasını ister. Eşref Edip, mahkeme reisinin bütün bunları bilmesine rağmen anlattırmasını mahkemenin diğer üyelerini bu konuda bilgilendirmek istemesine yorar. Muhakeme sonunda Eşref Bey'in "Tarikat-ı Salahiye Teşkilatı ile bir münasebetinin bulunmadığının anlaşılması" gerekçesiyle beraatına; Şark İstiklal Mahkemesi'nin talebi doğrultusunda yargılanmak üzere şarka gönderilmesine karar verir. Sebilürreşad'ın Milli Mücadeledeki hizmetlerini duyan mahkeme heyeti, mahkeme sonrasında Eşref Bey'e çok samimi iltifatlarda bulunurlar.

Eşref Bey, Ankara İstiklal Mahkemesi'ndeki beraat kararıyla memnun bir biçimde Elazığ'da bulunan Şark İstiklal Mahkemesinde yargılanmak üzere jandarmalar nezaretinde yola çıkarılır. Eşref Bey, Ankara'dan Şark İstiklâl Mahkemesi'ne doğru yola çıkışını samimî ifadelerle şöyle anlatır:

"Ankara'dan uzaklaşıyorum. Arkada bıraktığım Ankara ne kadar güzel görünüyordu! Ben zaten Ankara'yı çok seviyorum. Ben senelerce orada oturduğum için Ankara'nın acı tatlı pek çok hatıratı vardır. Bilhassa Milli Mücadele zamanında geçen samimi mücadele günleri... Vatani ve istiklalimizi kurtarmak için herkesin canla başla uğraştığı kutsî zamanlarda, o tarihi günlerde orada yaşamak ne büyük bir saadetti!

Gerçi şimdi birkaç ay mezarlıklar üzerine kurulan Cebeci Zindanı'nın tek kişilik hücrelerinde zahmetler, meşakkatler çekmiştim. Fakat ne ehemmiyeti var? Milli Mücadele zamanında da az mı sıkıntı çekmiştik? Tâceddin Dergâhı civarında bir evin zemin katında ucuz olsun diye aile ile birlikte oturmuş, bu rutubetli yer, yetişmiş bir erkek çocuğumuzun hayatına mâl olmuştu. Sonra Eskişehir Bozgunu'nda Kayseri'ye göçler, han köşelerinde, eşkıya arasında seyahatler, eşkıya

ile çatışmalar, hastalıklar, yoksulluklar... Sonra her dakika vatanın geçirdiği tehlikeler, felaketler, her taraftan gelen acı haberler, heyecanlar, endişeler... Hâsılı, saymakla tükenmeyen şahsî ve umumî ıstıraplar... Bunların yanında bu kadarcık zahmet ve meşakkatin ne hükmü olabilirdi?”²⁸⁶

Eşref Edip Elazığ’a doğru yol alırken Eskişehir, Adana üzerinden Antep’e gönderilir. Antep’te kendisini karşılayan komiser, Eşref Bey’i gıyaben tanıyan, Sebilürreşad okuyucularından biri çıkar. Eşref Edip orada kaldığı birkaç gün boyunca bir misafir gibi ağırlanır, sevenleri Antep’te bulunduğunu haber alıp ziyaretine gelirler. Ziyaretçilerinden biri, Sebilürreşad’ın Kastamonu Nasrullah Camii kürsüsünde Sevr Muahedesi aleyhinde neşrettiği kitap şeklinde basılmış meşhur nüshalarından biri elinde olduğu halde çıkagelir, “Vaktiyle, Millî Harekât zamanında bu kitap, bütün bu havalide on binlerce basılarak dağıtılmış, bütün camilerde, bütün toplantılarda okunmuş, kamuoyunu aydınlatma hususunda çok işe yaramıştı. Millî Harekâta sizin çok hizmetleriniz var. İstiklal Mahkemesi’nin bunu bildiğini ümit ederiz” der. Ayrıca, “Size birkaç senelik Sebilürreşad koleksiyonu da tedarik edelim. Müdafaa için herhalde icap edecektir” diyerek mecmuanın iki-üç senelik koleksiyonunu tedarik ederler. Bu ilgi ve alaka Eşref Bey’e büyük moral desteği verir. Hatta Anteplilerden biri Eşref Bey’e eğer arzu ederse kendisini ülke sınırları dışına çıkarmak için bir yol bulabileceklerini, böylelikle onu yargılanmaktan kurtarabileceklerini söyler fakat o, bu teklifi kesin bir dille reddeder.

Antep’ten Urfa Hapishanesi’ne nakledilen Eşref Edip, burada Diyarbakır’dan batıya sürgün edilen mahkûmlarla karşılaşır. Yargılanma sürecinde Şeyh Sait ile birlikte olan bu mahkûmlardan gazetecilerin doğuda yargılanmalarının sebebi ile ilgili çok önemli bilgiler edinir. Mahkûmların verdikleri bilgilere göre, Şark İstiklal Mahkemesi üyesi Ali Saib isimli şahıs, asılmasından önce Şeyh Sait’le görüşerek onu “gazeteleri okuya okuya çılgın bir hale gelip isyan çıkardığı” yönünde beyanat vermeye ikna etmiştir. Gazetecilerin Doğuya götürülüp orada yargılanmalarındaki amaç, Şeyh Sait’le yüzleştirilmektir. Şeyh Sait’in İstanbul matbuatını suçlayıcı beyanat vermesi sağlanarak, tutuklanan gazetecilerin Şeyh Sait İsyanı ile bir

²⁸⁶ Eşref Edip, “Sebilürreşad İstiklal Mahkemelerinde 3”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S. 290, s. 239.

bağlantıları olduğu savı ortaya atılıp güçlendirilecek, böylece yargılanan gazetecilerin idam edilmesinin yolu açılacaktır. Şeyh Sait'e bu iddiayı dile getirerek gazetecileri işe karıştırmayı karşılığında idamdan kurtulacağı, cezasının Edirne'ye sürgüne gönderilmekle sınırlı kalacağı vaat edilir. Yargılanacak gazetecilerin doğuya intikallerinin gecikmesi bu planın bozulmasına neden olur. Siyâsî vaziyetin daha fazla beklemeye müsaade etmemesi nedeniyle Şeyh Sait ve arkadaşları, haklarındaki son hükümler verilerek infaz edilirler.

Eşref Edip'in Urfa hapishanesindeki mahkûmlardan öğrendiği ve hatıratında açıkça yazdığı bu bilgileri, söz konusu mahkemenin üyesi olan Savcı Avni Doğan, 1959 yılında Vatan Gazetesi'nde tefrika edilen hatıratında ima yoluyla belirtir. Tutuklanan gazeteciler arasında olan Ahmet Emin'in (Yalman) hatıratındaki görüşler de Eşref Edip ile Avni Doğan'ın bu konuda verdikleri bilgileri destekler mahiyettedir.²⁸⁷

Aylarca hapishane köşelerinde dolaşmaktan yorgun olan Eşref Bey, mahkûmlardan aldığı bu haberler üzerine tedirgin olur. Hapishanelerde konaklayarak geçen yolculuğu sırasında idam kararları kesinleşmiş mahkûmların acı feryatlarına dahi şahit olmuştur. Urfa'da, mahkeme heyetinden Lütfi Müfit ve Mazhar Müfit (Kansu) Beylerle görüşür. Her ikisi de Milli Mücadele yıllarında Eşref Edip Bey'in Sebilürreşad aracılığıyla yaptığı hizmetleri yakinen bilen kimselerdir. Bu kimselerin yumuşak muamelesi Eşref Bey'i çok ferahlatır.²⁸⁸ Hâkim heyetiyle birlikte Urfa'dan Diyarbakır'a geçerler. Hâkim heyeti verdikleri idam kararlarının intikamları korkusuyla hayli endişeli bir yolculuk geçirir; Diyarbakır'a sağ salim ulaşınca rahat bir nefes alırlar.

Yargılanacak olan gazetecilerin bir kısmı Diyarbakır'da bir araya gelir. Burada bir hafta kadar kaldıktan sonra mahkeme heyetiyle birlikte Elazığ'a geçerler. Yargılanacak gazetecilerden Ahmet Emin, Suphi Nuri ile İsmail Müştak'ın da

²⁸⁷ Eşref Edip, *İstiklal Mahkemelerinde – Sebilürreşad'ın Romanı*, Hazırlayan: Fahrettin Gün, 2. Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 29.

²⁸⁸ Eşref Edip, "Sebilürreşad İstiklal Mahkemelerinde 11", *Yeni Sebilürreşad*, C. 12, S.295, s. 325.

İstanbul'dan Elazığ'a ulaşmasıyla zanlılar ekibi tamamlanmış olur. Asıl yargılama başlamak üzeredir. Eşref Edip'in yakın arkadaşlarından ve yargılanacak gazetecilerden olan Velid Ebüzziya oldukça endişeli ve neşesiz görünmektedir. Kendisini teselliye çalışan Eşref Bey'e: "İyi ama Eşref, Ali Saib'in senin hakkında söylediklerini sen işitmedin. Bilhassa sana karşı onun hiç iyi niyeti yok" der. Velid Ebüzziya'nın bu sözleri boş değildir. Şark İstiklal Mahkemesi üyesi Ali Saip, Eşref Edip'in aleyhine meclis konuşması yapmış bir milletvekilidir. Ankara'da bir defasında bir parti toplantısında mühim bir meselenin müzakeresi esnasında, "Ankara'yı karıştıran iki kişi var: Biri Müfid Hoca, diğeri Eşref Edip" dediğini, bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın Müfit hoca aleyhine bir saat kadar şiddetli beyanatta bulunmasına karşın Eşref Bey'e ilişkin bir şey söylemediğini, yine bu şahsın Velid Ebüzziya'ya, hususi bir görüşmesinde, "üç kişiyi muhakkak surette asacağız: Eşref Edip, Fevzi Lütfi, Ali Kemali" dediğini Eşref Bey'in hatıratından öğreniyoruz.²⁸⁹ . İşin vahim boyutu, Eşref Edip'i daha önceden yakinen tanıyan Mazhar Müfit, Şark İstiklal Mahkemesi'nin görünen başkanıdır. Gerçekte "mahkemenin diktatörü Ali Saip"tir. Üstelik bu durumu mahkeme heyeti, kâtipler, gazeteciler, hatta halk bilmektedir. Ankara ile şahsına mahsus şifre ile görüşmekte, mahkemenin iç yüzünü temsil etmektedir.²⁹⁰ Bu şahıs, yargılanmaya giden süreçte, "Eşref Edip'le Fevzi Lütfi'nin ipleri yağlanıyor" tarzında moral bozucu haberler göndermekten çekinmeyecek derecede pervasızdır.²⁹¹

Ali Saip'in özellikle Eşref Edip ile ilgili bu menfî tutumunun aksine, savcı görevindeki Avni (Doğan), yargılanmak üzere toplanmış gazetecilerin suçsuzluğuna canı gönülden inanmaktadır. Onların haksızlığa uğramalarına gönlü razı olmadığı için ortaya bir fikir atar. Bu fikre göre, İstanbul basınından yargılanması gereken gazeteciler yargılanan birkaç kişiden ibaret değildir. Bir takım gazeteciler vardır ki daha kuvvetli muhalif yayın yaptıkları halde İstanbul'da ellerini kollarını sallaya

²⁸⁹ Eşref Edib, "Sebilürreşad İstiklal Mahkemelerinde 38", *Yeni Sebilürreşad*, C.14, S.343, s. 282.

²⁹⁰ Eşref Edib, "Sebilürreşad İstiklal Mahkemelerinde 21", *Yeni Sebilürreşad*, C.13, S.305, s. 71.

²⁹¹ Eşref Edib, "Komünistleri Sofralarına Alan Şefler/Artık Şef Zulümleri Bir Daha Bu Memlekette Yürüyemez", *Yeni Sebilürreşad*, C.4, S.86, s. 173-174.

sallaya dolaşmaktadırlar. Bu dava bir bütündür, ayrılamaz; o gazetecileri de yargılanmak üzere Elazığ'a getirtmek gereklidir.

Savcı Avni Bey, bu talebi ile vakit kazanmayı amaçlamaktaydı. Bu yolla ortamın şiddeti azalacak, mesuliyet birkaç kişinin üzerinden kalkıp genişleyecek, mesele münferit bir mesele olmaktan çıkıp bir matbuat meselesi halini alacaktı. Böylece Elazığ'a getirtilmiş birkaç suçsuz gazetecinin adaletsizce yargılanmaları ve ağır hükümler yemeleri önlenmiş olacaktı. Avni Bey'in bu talebi üzerine İstanbul emniyetine bir şifre çekilir: İsmail Müştak, Ahmet Emin (Yalman), Suphi Nuri isimli gazeteciler Elazığ'a getirtilir. Böylece, yargılanacak gazeteci sayısı 10'u bulur.²⁹²

Şark İstiklal Mahkemesinin gazeteciler davası nihayet başlar. Dinleyici sayısı binden fazladır. Salon münevver tabaka, halk, bilhassa subaylarla doludur. Kadınlara tahsis edilmiş odaya birçok kadın dinleyici de gelmiştir. Eşref Bey'in hatıratında verdiği bu bilgilerden kamuoyunun bu davayı dikkatle takip ettiği anlaşılmaktadır. Hâkim heyeti; Mazhar Müfid (Kansu), Ali Saib (Ursavaş) ve Lütfi Müfid'den oluşmaktadır. Başsavcı Avni (Doğan) Bey'dir. Yargılanan hiç kimsenin beraat beklemediği bu davada Eşref Edip, Fevzi Lütfi ve Ali Kemali, haklarında idam kararı çıkması beklenen kişilerdir. Hâkim heyetinden Ali Saib bu üç kişi hakkında böyle bir kararın önceden verildiğini gizlemeye bile gerek görmemektedir. Şeyh Sait'ten kendisini isyana sevk eden hadiseleri Sebilürreşad'da okuduğu yönünde bir ifade çoktan alınmıştır. Diğer gazeteciler, şuraya buraya sürgüne gönderilmekle bu işten sıyrılacakları kanaatindedirler.

Sabri Ethem, Abdülkadir Kemali, Velid Ebüzziya'nın muhakemesinden sonra yargılanma sırası o esnada ateşli bir hastalık geçirmekte olan Eşref Edip'e gelir, sorgulanması saatlerce sürer. Beş altı saat süren muhakemede, diğer gazetecilere sorulan sorular ile onların bu sorulara cevap vermesi üçer beşer dakikayı alırken onunki saatler sürer. Muhakemenin bütün ağırlığı Eşref Bey'in üzerindedir.²⁹³

²⁹² Eşref Edib, "Sebilürreşad İstiklal Mahkemelerinde 15", *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S.298, s. 368.

²⁹³ Eşref Edib, "Sebilürreşad İstiklal Mahkemelerinde 37", *Yeni Sebilürreşad*, C.14, S.342, s. 200.

Bu süre zarfında mahkeme azaları, bilhassa Ali Saib tarafından, Sebilürreşad'ın yayınları ile Şeyh Sait İsyanı arasında bağ kurulmaya çalışılır. Eşref Edip güçlü hitabetiyle bu iddiaları çürütmeyi başarır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ilgili çıkan yazılardan Türk Milleti'nde görülen ahlak bunalımlarına değinenine kadar Sebilürreşad'da çıkan birçok yazı, Sebilürreşad Mecmuasının hükümet karşıtı olduğu; halkı hükümete, meclise isyana sevk ettiği iddiasına bir delil olarak ileri sürülür. Eşref Edip, Sebilürreşad'da yayımlanmış hiçbir yazının hükümete, meclise bir tenkit mahiyetinde yazılmamış olduğunu, bilakis, yayınlanan yazılarda fırsat düştükçe Büyük Millet Meclisi ve Hükümetin medh ü sena edildiğini vurgular. “Cumhuriyet Hükümetinin her şeyden evvel istiklali kurtarması, dine karşı yapılan hizmetlerin en büyüğüdür” der. Mahkeme, Eşref Edip'e, Milli Mücadele'ye onca katkısı her yolla ispatlanabilir durumdaki Sebilürreşad'ın bu mücadeleye karşı kayıtsız olduğunu ima edecek tarzda sorular yöneltir. Bu ima, mahkemeyi zor duruma düşürür; zira Sebilürreşad'ın Milli Mücadele yıllarında çıkmış nüshalarına bakan herkes, onun bu davaya hizmetinin büyüklüğünü görür. Eşref Bey, daha önce kendisine Urfa'da tedarik edilmiş Sebilürreşad koleksiyonunun da yardımıyla Sebilürreşad'a ve kendisine yöneltilen bütün iddiaları çürütür, mahkeme heyetini yumuşatmayı başarır.

Mahkemenin bitmesinden birkaç gün sonra şifre memurlarından bir haber sızar: Yargılanan gazetecilere karşı muhakemeleri bittikten sonra Ankara'da esen hava oldukça yumuşaktır. Ayrıca, Ankara'daki havayı daha da yumuşatmak için zanlılardan Ankara'ya bir telgraf çekerek af ve müsamaha talebinde bulunmaları istenir. Bu talep, Velid Ebüzziya'nın “biz suçlu muyuz ki af ve müsamaha talep edelim” şeklindeki itirazına karşın yerine getirilir. Bu talebe karşılık Ankara'dan Mustafa Kemal imzasıyla gönderilen telgrafın cevabı olumludur. Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafı üzerine savcı, zaman aşımına uğradığını ileri sürerek davanın nihayete erdirilmesini talep eder, mahkeme üyeleri de savcının bu talebine uyarak gazeteciler hakkında beraat ve takipsizlik kararı verir. İçlerinden yalnızca Tok Söz Gazetesi'nin sahibi Abdulkadir Kemali, “sözle vatana ihanet fiili” suçundan yargılanmak üzere Ankara İstiklal Mahkemesi'ne sevk edilir. Daha sonra o da beraat edecektir. Savcı Avni Doğan, 13 Eylül 1925 tarihli mahkemede okuduğu

iddianamesinde, Ahmet Emin ve Eşref Edip Beylerin neşrettikleri makalelerle isyanın çıkmasını kolaylaştırdıklarının muhakemeler süresince ispatlandığını, ancak bu makalelerin Doğuda meydana gelen isyanın çıkması için kasıtlı olarak yazılmadığını belirtmiştir.²⁹⁴ Mahkeme kararında da, bu gazetecilerin yazılarının çevrede kötü etki bırakmadığı belirtilmiştir.²⁹⁵

Senüyiddin Başak, “Elli Senelik Bir Mücadele” adıyla Sebilürreşad’a hitaben yazdığı yazısında Sebilürreşad’ı İstiklal Mahkemelerinde yargılayanları İttihat ve Terakki’nin kalıntıları olarak niteleyerek şöyle der: “Nihayet İttihat ve Terakki bekayasının teşebbüsüyle İstiklâl Mahkemesine verildi. Sebilürreşad mahkemede kendisini o kadar güzel müdafaa etti ki orada yalnız beraat etmekle kalmadı; takdirlere, tahsinlere de mazhar oldu.”²⁹⁶

14- Sebilürreşad’ın Kapatılmasını Müteakip Yıllarda Eşref Edip’in Gazetecilik ve Yayıncılık Faaliyetleri

Takrir-i Sükûn Kanunu’nun çıkarılmasının ardından (1925) Sebilürreşad Mecmuası kapatılmış, Eşref Edip çok çetin bir mahkeme sürecinden geçerek beraat kararı almıştır. Ülkede ardı ardına inkılâpların yapıldığı, hükümetin bu inkılâpların planlandığı üzere gerçekleşmesi için büyük ihtimam gösterdiği, icraatlarına ilişkin en ufak bir muhalefete müsamaha göstermediği bir zamandır. Eşref Bey’in yargılandığı mahkemenin karar tutanağında belirtilmemiş olsa da yargılanan gazeteciler yayın faaliyetlerine devam etmemek şartıyla serbest bırakılmışlardır. İstiklal Mahkemelerinin bütün hızıyla faaliyet gösterdiği, Şapka İnkılâbına muhalefetten idam edilen İskilipli Atıf Hoca gibi pek çok örneğin göz önünde olduğu bu dönemlerde Eşref Edip Bey, dergi yayıncılığı faaliyetine, mecburen, ara vermiş olsa da 1926 yılında “Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyat”ını kurmuş, bu yayınevi

²⁹⁴ Eşref Edip, *İstiklal Mahkemelerinde – Sebilürreşad’ın Romanı*, Hazırlayan: Fahrettin Gün, 2. Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 200-202.

²⁹⁵ 14 Eylül 1925 tarihli Hâkimiyet-i Milliye’de yayınlanan gerekçeli karar için bkz: *Tarih ve Toplum* S. 20/1985, s. 22-23.

²⁹⁶ Senüyiddin Başak, *a.g.m.*, s. 15.

bünyesinde yayıncılık faaliyetlerine devam etmiştir. Yargılanma ve beraat sürecinin hemen ardından İslami içerikli kitaplar yayınlamak yoluyla İslam’a ve Müslümanlara hizmet etmek amaçlı bir yayınevi kurmak, Eşref Edip’in her hal ve vaziyette, şartların müsaade ettiği son noktaya kadar gitmeyi göze almış bir “misyon” adamı olduğunu göstermektedir. “Asar-ı İlmiye Kütüphanesi”,²⁹⁷ bünyesinde neşredilen te’lif ve tercüme eserlerle, Türk kültür hayatına önemli katkılarda bulunmuş önemli bir yayınevi olmuştur.

Eşref Edip, Sırât-ı müstakîm’in ilk dönemlerinde “Sırât-ı müstakîm”, daha sonra ise “Sebilürreşad Kütüphanesi” adı altında eserler yayımlamıştır. Bu iki neşriyat arasında Mehmet Akif Ersoy, Arapkirli Hüseyin Avni, Halim Sabit, İsmail Hakkı İzmirli, Ömer Ferid Kam, Manastırlı İsmail Hakkı, Mehmet Şemseddin Günaltay, Ahmet Hamdi Akseki, Said Halim Paşa, Babanzade Ahmed Naim gibi yazarların eserleri bulunmaktadır. Bu iki dönemde tercüme eserler de yayımlanmıştır. Bunlar arasında Paul Imbert, Hüseyin b. Muhammed b. Mustafa el-Hanefi Hüseyin el-Cisr, Muhammed Abduh Reşid Rıza, Ebul Kelam Azad, Mevlana Muhammed El-Lahori, Emile Boirac, Arnold Tomas...gibi doğulu ve Batlı yazarların eserleri yer almaktadır. Bu minvalde yayınlanan elli kadar eserin bazıları şunlardır:

Safahat’ın ikinci kitabı olan *Süleymaniye Kürsüsü’nde*, İst. 1330; Safahat’ın üçüncü kitabı olan *Hakk’ın Sesleri*, İst. 1331; *Yâd-ı Mâzî*, Bereketzade İsmail Hakkı, İst. 1332; *İslam’da Dava-yı Kavmiyyet*, Babanzade Ahmed Naim, İst. 1332; *Mezahibin Telfiki ve İslam’ın Bir Noktaya Cem’i*, Reşid Rıza’dan çeviren Ahmed Hamdi (Akseki), İst 1332.

Eşref Edip’in sahibi olduğu Asar-ı İlmiye Kütüphanesi bünyesinde 1926 yılında John Davenport’un “Hz. Muhammed (s.a.v) ve Kur’an-ı Kerim” isimli eseri Ömer Rıza (Doğrul)un tercümesiyle yayınlanır. Aynı yayınevi 1928 yılında Mehmet Akif’in “Safahat” isimli eserinin yanı sıra Mevlana Şiblî en-Nu’mânî’nin “İslam

²⁹⁷ Bürosu, İstanbul’da Ankara Caddesi’nde idi. Bkz: Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları II*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1939, s.195.

Tarihi- Asr-ı Saadet- Sîretü'n Nebî"²⁹⁸ isimli dokuz ciltlik eserini Ömer Rıza (Doğrul) tercümesiyle neşreder.²⁹⁹ Bu neşir faaliyetlerine rağmen, 1925 öncesi faaliyetleri ile kıyasladığımız zaman, Eşref Edip Bey, Sebilürreşad'ın kapatılması ve kendisinin İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmasının ardından zorunlu bir kabuğuna çekilme dönemi yaşamıştır diyebiliriz, zira 1925-38 yılları arasında Eşref Bey yazarlık mesleğine ara vermiş; kendisinin kaleme aldığı herhangi bir eser veya makale yayımlamamıştır.

15- Eşref Edip'in Mehmet Akif'in Misafiri Olarak Mısır'da Bulunması ve Bunu Takip Eden Yıllardaki Faaliyetleri

Eşref Edip, 1932 yılında, 1925 yılından beri Mısır'da ikamet etmekte olan dostu milli şair Mehmet Akif Bey'i ziyaret etmek üzere Mısır'a gider. Bu ziyaret öncesinde de iki dost arasındaki bağ mektuplaşmalar yoluyla canlı tutulmuş, Asar-ı İlmiye bünyesinde yayınladıkları eserler hakkında fikir alışverişi yapmayı sürdürmüşlerdir. Sebilürreşad'ın kapatılmasına rağmen, mecmuanın çekirdek kadrosu birbirleriyle olan irtibatlarını canlı tutmayı başarmışlardır. Eşref Edip'in, Akif'in Hilvan'daki evine misafir olarak gerçekleştirdiği bu ziyaret, Mehmet Akif'in hayatını konu edinen eserlerin hemen hepsinde yer almıştır ve önemini Mehmet Akif Bey'in hazırlamakta olduğu Kur'an meali meselesinden almaktadır.³⁰⁰ Bu mesele şöyle gelişmiştir: Mehmet Akif Bey, Eşref Edip'in ricası ve teşvikleri üzerine Sebilürreşad sayfalarında yayımlanmak üzere Kuran-ı Kerim tefsiri mahiyetinde yazılar yazmaya başlamıştı. Bunda usulü şöyle idi: "Her hafta birkaç ayet tercüme

²⁹⁸ Bu eser Yusuf Karaca tarafından sadeleştirilerek 2003 yılında İz Yayıncılık bünyesinde yeniden basılmıştır.

²⁹⁹ Mehmet Akif, bu eser kendisine takdim edilince çok mutlu olmuş, eserin çevirmeni olan Ömer Rıza Doğrul'a Mısır'dan 20 Mart 1929'da gönderdiği mektupta, Eşref Edip'in bu eseri yayınlaması hakkında şöyle demiştir: "Eşref'in himmeti de doğrusu her türlü sitayişin fevkinde. Aferin Serezli! Dokuz cilt eserin birden matbu şekle girdiğini gördüğü saatte kim bilir ne geniş bir oh çekmiştir!" Bkz: Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s. 24.

³⁰⁰ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz: Düccane Cündioğlu, *Bir Kur'an Şairi*, Kapı Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2010.

ediyor ve bu ayetlerin ilham ettiği hakikatleri yazıyordu.”³⁰¹ Hem Arap hem Türk edebiyatlarına hem de dinî ilimlere son derece hâkim olan Mehmet Akif’in bu konudaki başarısı dikkatleri çekti. Diyanet İşleri Riyaseti, Türkiye’de Kuran-ı Kerim’in etraflı bir Türkçe tefsirine ihtiyacı olduğunu tespit etti ve bu görevi Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin isteği üzerine, bu işe en ehliyetli kimseler oldukları gerekçesiyle, Elmalılı Muhammet Hamdi ve Mehmet Akif Beylere verdi (Ekim 1925). Bu görev kendisine verildiği zaman Mehmet Akif, Mısır’a üçüncü kez gitmek üzereydi ve bu yolculuğa Mısır’a yerleşmek gayesiyle çıkıyordu.

Mehmet Akif Bey, Kur’an’ın nazil olduğu dilden başka bir dile tam tercümesinin mümkün olmadığı, bu nedenle Kur’an’ı tercüme etmeye kalkışmanın büyük bir vebal olacağı gerekçesiyle bu görevi üstlenmekten kaçınır. Bu görevi ancak dostlarının ısrarlı ricaları üzerine, “tercüme” değil “meâl” olarak adlandırılması şartıyla kabul eder. Zira “meal” kelimesi, tam çevrimi değil anlama en yakın çevrimi ifade ediyordu. Söz konusu tefsirin meal kısmını Mehmet Akif Bey, ayetlerin açıklanması kısmını Elmalılı Hamdi Bey üstlenmek üzere mukavele imzalanır ve Mehmet Akif Mısır’a hareket eder (21 Ekim 1925).

Mehmet Akif, Kuranı Kerim’i tercümeyle başlar fakat tercüme ettiği kısımları, dönüp tekrar tekrar kontrol etmek itiyadı sebebiyle Diyanet İşleri Reisliğinin talep ettiği zamanlara yetiştiremez; dolayısıyla kendisinin de talebiyle mukavele feshedilir. O, bu iş karşılığında Diyanet İşleri tarafından kendisine ödenen ücreti iade eder.³⁰²

Mehmet Akif Bey, hiçbir kuruma karşı bir yükümlülük taşımadan, başladığı tercümeyle devam ettirir ve yaklaşık yedi senede tamamlar; fakat Kuran-ı Kerim’e olan büyük saygısından dolayı, kendisini yaptığı işin tekemmül ettiğine bir türlü inandıramaz. Oysa üzerinde bunca titizlikle çalışılan bu tercümenin, hele, Akif gibi Kur’an’ın ruhuna, Arapçaya ve Türkçeye son derece vâkif, hafız, eli kalem tutan bir insanın elinden çıkıp da ortalamanın üstünde olmaması imkânsızdır. Öyle ki, bütün

³⁰¹ Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s. 27-28.

³⁰² Eşref Edib, *a.g.e.*, s.104.

dostları, bu işi Akif'ten daha iyi yapabilecek birini tanımadıkları mahiyetinde sözler söylemektedirler. Bütün bunlara rağmen Mehmet Akif, tercüme üzerinde çok titizlenmekte, yaptığı işi kendi kendine beğendiremediği için insanların istifadesine sunmaktan imtina etmektedir.³⁰³

Eşref Edip 1932 yılındaki Mısır ziyaretinde³⁰⁴ bu tercümeyi baştan sona okur. Günümüze ulaşamayan bu tercümeden bazı ayetlerin meâllerini not ederek birinci cildi 1938 yılında çıkan “Mehmed Akif” isimli eserinde yayımlar. Bu notlar, yıllarca üzerinde çok konuşulan, akıbeti hala tartışılan mealden elimize ulaşan yegâne parçalar olması dolayısıyla çok önemlidir ve kamuoyunun beklediği gibi, Kuran'ın belagatine yaraşır tarzda tercüme edilmişlerdir. Eşref Edip Bey bu ziyaretinde Mehmet Akif Bey'i tercümenin artık tamam olduğuna, bir an evvel yayınlanarak Müslümanların istifadesine sunulması gerektiğine ikna etmek için çok çaba gösterir. Bu ziyaretin başlıca amacının söz konusu Kur'an tercümesini beraberinde İstanbul'a getirip yayınlamak olduğu bile söylenebilir.³⁰⁵ Fakat yaptığı tercüme üzerinde biraz daha çalışmak isteyen Mehmet Akif'i buna ikna edemeden İstanbul'a döner.³⁰⁶ Mehmet Akif Bey kendisini ziyarete gelen dostu Eşref Edip'e “büyük bir i'zaz olmak üzere” Kahire'nin büyük camilerini, ehramlarını, müze, darülfünun, Ezher, hayvanat bahçesi gibi görülmeye değer yerlerini gezdirir. Eşref Edip çok sevdiği dostuyla geçirdiği bu günlerden hatıralarında bahseder.³⁰⁷ Yazarımız; Mehmet Akif Ersoy'un Kur'an tercümesine nasıl başladığını, bu meşguliyetinin nasıl sonuçlandığını,

³⁰³ Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 104.

³⁰⁴ Dücan Cündioğlu, bu ziyaretin tarihi konusunda şu tespiti yapar: “Eşref Edip'in mezkur Mısır ziyareti, 16 Temmuz 1932 tarihinden sonra gerçekleşmiş olmalıdır, zira Âkif'in Fuad Şemsi'ye yazdığı aynı tarihli mektuptan, kendisinin mukavelenin feshedilip edilmediğinden haberi olmadığını öğreniyoruz. Eşref Edip bu tarihten daha önce gelmiş olsaydı hiç kuşkusuz ki Âkif'i de bu konuda bilgilendirmiş olurdu.” Bkz: Dücan Cündioğlu, *Bir Kur'an Şairi*, Kapı Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2010, s. 182.

³⁰⁶ Mehmed Akif Bey, 1936 yılında hastalığı nedeniyle Türkiye'ye dönerken, hazırlamış olduğu Kuran tercümesini Mısır'daki yakın dostlarından biri olan Yozgatlı Şeyh İhsan Efendi'ye emanet eder. İhsan Efendi'den Mısır'a dönemeden vefat etmesi durumunda bu tercümeyi imha etmesini ister. Bkz: Eşref Edip, *a.g.e.*, s. 113; Dücan Cündioğlu, *a.g.e.*, s. 160 v.d.

³⁰⁷ Eşref Edib, *a.g.e.*, s.116.

“Mehmed Akif” isimli eserinin yanı sıra, 1959’da Sebilürreşad’ın 12. cildinde beş sayıda tamamlanan bir yazı dizisinde anlatır.³⁰⁸

Mehmet Âkif’in, hazırladığı Kur’an tercümesini ortaya çıkarmamasının sebebi yalnızca çalışmasını tekemmül ettirme endişesine dayanmaz. İbadet dilinin Arapçadan Türkçeye döndürülmesi, o dönem hükümetinin önemli gündem maddelerinden biridir; Âkif’in çalışmasının da bu politik açılıma alet edilmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu ihtimâl Mehmet Âkif’i çok rahatsız eder.³⁰⁹ Sonuç olarak Âkif, tercümeyi yayımlatmaya ikna edilemeden vefat eder. Âkif’in hazırladığı Kur’an mealinin akıbeti adeta bir sır olarak ilgi çekmeye devam etmiş, bu konu ile ilgili bütün araştırmalar, Eşref Edip’in konu üzerinde yazdıklarını hareket noktası kabul etmişlerdir. Âkif’in Kur’an meali çalışması ile ilgili yazılmış tek müstakil eser ve en kapsamlı çalışma özelliğini koruyan “Bir Kur’an Şairi” isimli incelemesinde Düccane Cündioğlu, Eşref Edip’in konuyla ilgili yazdıklarına farklı bir bakış açısı getirir. Cündioğlu’na göre, “Âkif’i ikna etmekte başarılı olamayanlar, onun vefatından sonra da ısrarlarından vazgeçmemişler, belki bu sefer tercümeyi onun emanet bıraktığı zattan alabiliriz, diye düşünmüşlerdir. Bu bakımdan Mehmed Âkif vefat ettiğinde herkesin zihninde aynı suâl vardır: Bu zat kimdi?”³¹⁰ Bu merak, gözleri bu konuyla bizzat ilgilenmiş bir kişi olarak Eşref Edip’in üzerine çevirir. “Âkif’in yakın arkadaşlarından olan Eşref Edip, İhsan Efendi’nin adını bilhassa vermekten kaçınacak ve ‘Tercümeyi Mısır’da bir zata bırakmış...’, ‘İstanbul’a dönerken müsveddelerini Mısır’da itimat ettiği bir zata tevdi etti’ ve ‘Mısır’da bıraktığı tercüme hakkındaki vasiyeti...’ gibi ifadeler kullanmak suretiyle yıllarca bu ketumluğunu muhafaza edecektir. Eşref Edip, Âkif’in vasiyetini dahi mevcut siyasi

³⁰⁸ Eşref Edib Fergan, “Akif’in Kur’an Tercümesi Nasıl Başladı? Sonra Nasıl Yakıldı?”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S. 291, 295.

Düccane Cündioğlu, “Eşref Edip’in bu makalede ‘yakıldı’ kelimesini kullanması kasıtlıdır. Bu tercümeyi politik amaçlarına alet etmek isteyenlerin tercümeden ümitlerini tamamen kesmelerini sağlamak amacıyla böyle kesin bir ifade kullanmıştır” der. Bkz: Düccane Cündioğlu, *Bir Kur’an Şairi*, Kapı Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2010.

³⁰⁹ Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s. 100.

³¹⁰ Düccane Cündioğlu, *Bir Kur’an Şairi*, Kapı Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2010, s. 192.

şartlar gereği 1938’de şu şekilde aktarmayı tercih eder: ‘Şayet ölür de gelemesem bu eser sende kalsın...’³¹¹

Eşref Edip’in Âkîf’in hassasiyetlerini bu denli paylaşması hatta sahiplenmesi ilgi çekicidir ki bunun en bariz örneğini Kur’an tercümesi meselesinde göstermiştir.

Eşref Edip Mısır dönüşünde yayıncılık faaliyetlerine devam eder. Asar-ı İlmiye Kütüphanesi, 1933’te Seyit Emir Ali, Bernard Shaw, Mevlana Muhammed Ali ve Ömer Rıza (Doğrul)’nın yazılarından mürekkep “İslamiyetin Asriliği ve Avrupa’nın İslamlaşması” adlı eseri; 1933 senesinde “Yeryüzünde Din (geriliyor mu ilerliyor mu?)” adlı eseri, 1934’te J. H. Kramers’in “İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret” adlı eseri (Ö Rıza çevirisiyle); 1935’te M. Mayerhof’un “İslam Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp” adlı eseri (Ö. Rıza çevirisiyle) neşreder. Yayınlanan bu kitapların, “İslam dininin gelişmeyi ve ilerlemeyi (terakki) gerektiren ve destekleyen bir din olduğu, İslam dünyasının içinden veya dışından bazı kalem sahiplerinin iddia ettiği gibi ‘geriliğe sebep olan ya da gerici’ bir zihniyeti desteklemediği” tezini İslam medeniyeti tarihinden örnekler vererek ortaya koyan eserler olduğu dikkat çekmektedir. Bir başka dikkat çekici husus, bu tezi Batılı aydınların kalemiyle ortaya koyan eserlerin özellikle seçilmiş olmasıdır. Bu tutumla, resmi ideolojinin ve hâkim güçlerin zihinsel olarak tamamen Batıya yöneldikleri ve İslam kültürünün birikimini reddettikleri bir ortamda onlara Batılı aydınların diliyle cevap verilmiş olmaktadır.

Şer’iye Vekili Mustafa Fehmi Efendi tarafından kaleme alınan manzum “Hilye-i Fahr-i Âlem” (1944) adlı eserin yanı sıra, Ömer Rıza Doğrul’un “İslam Tarihi - Sadri İslam (İlk İhtilaf ve İhtilaller)” (1936) adlı eseri, “Cennet Fedaileri (İslam Tarihinde Gizli ve Yıkıcı Teşekküller)” (1947) adlı romanı ile Hz. Osman’ın şehit edilmesi olayını anlatan “Kanlı Gömlek” (1944), isimli eseri de Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatınca yayınlanmış eserlerdendir.

³¹¹ Dücan Cündioğlu, *a.g.e.*, s. 192-193.

Tahirü'l Mevlevî'nin (Olgun) “Edebiyat Lügati” adlı eseri de 1936 yılında Asar-ı İlmiye Kütüphanesi’nce neşredilir.

Serezli Eşref Edip Bey, 21 Haziran 1934’te yürürlüğe giren Soyadı Kanunu üzerine “Fergan” soyadını alır.

1936 senesinde, Eşref Bey’in yakın dostu, “Üstad” kabul ettiği, yıllarca birlikte çalıştığı, acı tatlı birçok hatırayı paylaştığı arkadaşı, milli şairimiz Mehmet Akif (Ersoy), on iki seneye yakın bir süre ikâmet ettiği Mısır’dan İstanbul’a çok hasta olarak döner; 27 Aralık 1936 Pazar günü İstanbul’da vefat eder.³¹² Bu durum, Akif’in bütün yakınları için olduğu gibi Eşref Bey için de çok üzüntü verici bir hadisedir.

Eşref Edip, 1937 yılında tekrar Mısır’a giderek Mehmet Akif’in hazırladığı Kur’an-ı Kerim mealinin akıbetini araştırır. Bu amaçla, Akif’in Mısır’daki yakın dostu Yozgatlı İhsan Efendi’yi bulur. Akif, rahatsızlığının ilerlemesi üzerine hem tedavi olmak hem de on iki yıllık bir ayrılığın üzerine özlem gidermek üzere İstanbul’a giderken, üzerinde çalıştığı Kur’an mealini bu şahsa emanet etmiş, herhangi bir sebeple Mısır’a dönememesi durumunda ondan bu emaneti yok etmesini rica etmiştir. Eşref Bey, İhsan Efendi’nin bu konu hakkında konuşmaya isteksiz olması nedeniyle, söz konusu mealin akıbeti hakkında kesin bir bilgi alamaz. İhsan Efendi bu tavrı göstermekte bir bakıma haklıdır. Devrin siyasi eğilimi, bu mealin kamuoyunun istifadesine sunulmasını mahzurlu kılmakta, Akif’in söz konusu talebinin de bu mahzurlara dayandığı tahmin edilmektedir. Akif’in yedi yılını vererek hazırladığı, çok kıymetli bir çalışma olduğu tartışma götürmeyen bu Kur’an mealinin akıbeti bugün bile bir tam anlamıyla açıklığa kavuşmuş değildir.³¹³

³¹² Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 297-332;
Hasan Basri Çantay, *a.g.e.*, s. 21.

³¹³ Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Hazırlayan Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, s. 176-181.

Eşref Bey, yakın bir dostu, hatta birlikteki bütün mesailerinden daha kıymetli olmak üzere, Milli Mücadelede yıllarındaki dava arkadaşı Mehmet Akif Ersoy'un vefatından sonra, şairi yakından tanıyan bir kimse olarak onu anlatan bir eser kaleme almayı kendisi için bir görev addeder. Böylelikle çağdaşları ve gelecek nesilleri Mehmet Akif'i döneminin tanıklığıyla tanıyacak, onunla ilgili bilgiler bir takım dağınık rivayetlerden ibaret olmayacaktır. Bu, Akif'i tarihe doğru ve iyi kaydettirme çabasıdır. Eşref Bey'in 1937 yılındaki ikinci Mısır seyahati, Akif'in Mısır'daki dostlarıyla görüşüp Mısır'daki hayatı ve oradaki dostlarıyla ilgili pek çok hatıratı derlemesine yardım eder. Derlediği bu hatıraları da ihtiva eden "Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri, Yetmiş Muharririn Yazıları" isimli 720 sayfalık eserini 1938 yılında Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı bünyesinde yayınlar. Bir yıl sonra -1939'da- aynı esere ek olmak üzere "Mehmed Akif: Hayatı, Eserleri, Yetmiş Muharririn Yazıları II" adlı 322 sayfalık bir eser daha neşreder.³¹⁴

Sebilürreşad'ın kapatıldığı 1925'ten Mehmet Akif'i anlatan eserini kaleme aldığı 1938'e kadar yayıncılıkla ilgisi bir yayınevi sahibi ve editörü olmak mesabesinde kalan Eşref Edip Fergan, bu eserden sonra bu alana müellif olarak da girer ve yayıncılık faaliyetlerine hız verir. 1940-43 yılları arasında yazdığı ilk üç eser, millî-manevî değerlere saldırı niteliği taşıyan eser ya da kişilere cevap mahiyetinde, "eleştiri" türü kapsamında değerlendirilecek eserlerdir. Bu bağlamda, 1940'ta "İnkılâp Karşısında Akif-Fikret, Gençlik-Tancılar (Kurtuluş Harbi'nin Kaynağı İstiklal Marşı mı Tarih-i Kadim mi?)" adlı eserini, 1941'de "İslam Ansiklopedisi'nin İlmî Mahiyeti" adıyla kaleme aldığı bir risaleyi, 1943'te "Pembe Kitap (Tevfik Fikret'i Beş Cepheden 40 Muharririn Tenkitleri)" adlı eserini, Asar-ı İlmiye bünyesinde neşreder. Bu eserleri takiben "Çocuklarımıza Din Kitabı" başlığı altında dört kitaplık bir seri neşreder. Bu serinin birinci kitabı "İnanç Dersleri" 1944'te, ikinci kitabı "İbadet Dersleri" 1945'te, üçüncü kitabı "Ahlak Dersleri"

³¹⁴ Bu eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: *Eşref Edib, Mehmed Âkif – hayatı, eserleri ve yetmiş muharririn yazıları*- eserinin Beyan Yayınları'nca 2010 yılında yapılan tenkitli neşrine eseri hazırlayan Fahrettin Gün'ün yazdığı önsöz.

1947’de, dördüncü kitabı “Sevgili Peygamberimiz” 1949’da, yine, Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı bünyesinde yayınlanır.³¹⁵

16- İslâm - Türk Ansiklopedisi’nin Yayınlanması

Eşref Edip Fergan’ın 1941’de kaleme aldığı “Misyoner ve Müsteşriklerin Yazdıkları İslam Ansiklopedisinin İlmî Mahiyeti”³¹⁶ isimli eser; hristiyan din adamı, misyoner ve doğu bilimcilerden oluşan bir grup tarafından üç Batı dilinde Hollanda’da yayınlanan, Hasan Âli Yücel’in Millî Eğitim Bakanlığı yaptığı dönemde Türkçeye tercümesine başlanan “İslam Ansiklopedisi”nin³¹⁷ sayısız hatalarla dolu olduğunu ortaya koymak için kaleme alınmıştır. Eşref Edip, bu risale ile bu ansiklopedinin “koyu İslam düşmanı misyoner papazlar ve müsteşrikler tarafından” “misyonerlere direktif veren bir eser olmak üzere” hazırlandığını, “İslamiyet’e karşı kasd-i mahsusla yapılan iftira ve isnatlarla” ve “İslamiyet aleyhindeki sonsuz ve sayısız tecavüzkâr maddelerle”³¹⁸ dolu olduğunu ortaya koymak gayesindedir. Eşref Edip 1946 yılında bu konuya ilişkin “İslam Ansiklopedisinin İlmi Mahiyeti” isimli bir başka eser daha yayınlar.³¹⁹ 1955 yılında yayımladığı, “İslâm’ın Karşılaştığı Tehlikeler: İlim Maskesi Altında Bozgunculuk” adlı makalesinde oryantalistlerin hazırladığı İslâm Ansiklopedi’sinin iyi niyetle yapılmış bir çalışma olmadığını M.

³¹⁵ Eşref Edip Fergan tarafından *Çocuklarımıza Din Dersleri* başlığı altında kaleme alınan dört kitap, Fahrettin Gün ve Mine Alpay Gün tarafından yayına hazırlanmış, Temmuz 2005’te Beyan Yayınları bünyesinde yayınlanmıştır. Bu seri, aynı yayınevi tarafından, 2009 yılında *Çocuklarımıza Din Dersleri* adı altında karton kapaklı tek kitap olarak yeniden basılmıştır.

³¹⁶ Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı’nca 1941 yılında İstanbul’da yayımlanmıştır.

³¹⁷ İlk fasikülü 1940’ta yayımlanan İslam Ansiklopedisi ancak 1987’de tamamlanabilmiştir. *The Encyclopaedia of Islam*’ın Leiden baskısı esas alınarak Türkçe’de yayımlanan bu ansiklopedinin en belirgin özelliği kendi dönemine kadar ulaşmış oryantalist yaklaşımların toplam niyetini akademik dile dönüştürmeyi başarmış olmasıdır. Bkz: Necdet Subaşı, “1960 Öncesi İslami Neşriyat: Sindirilme Tahayyül Tefekkür”, *Modern Türkiyede Siyasi Düşünce*, 2. baskı, İstanbul 2005, C.6, s 233.

³¹⁸ Eşref Edib, “İlmî İfşaat ve İtirafat –İslam Ansiklopedisi’nin Sayısız Hatalarla Dolu Oluşu”, *Yeni Sebilürreşad*, C.14, S.329, s. 56-57.

³¹⁹ Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1946.

Fuat Köprülü'nün "İslam Medeniyeti Tarihi" adlı eserinden yaptığı alıntılarla destekleyerek ortaya koymaya çalışır.³²⁰

İslam ansiklopedinin tahrir heyeti (yazı kurulu) içinde yer alan Prof. Ahmet Ateş de, ansiklopedinin idare ve tahrir heyetinden –herhangi bir sebeple- ayrıldıktan sonra, bu ansiklopedi aleyhine bir broşür yayımlar. Yayımladığı broşürde, bu eserin “bir ilim faciası olduğunu, Üniversite namına, ilim namına hicap duyduğunu” söyler; eserin hatalarla dolu olduğunu, imlâların bozuk, tercümelerin tahrif edilmiş olduğunu örneklerle ortaya koyar. Ansiklopedi aleyhine yapılan bu tenkit yazısı, Eşref Edip'i tatmin etmez. Bu yazıyı, içeriğinde yer alan tenkitlerin hemen hepsinin tercümedeki hatalara ilişkin olduğu, misyoner ve müsteşriklerin İslamiyet'e karşı iftira ve isnatlarına hiç temas etmediği gerekçesiyle eleştirir ve bu konudaki düşüncelerini bir makale ile ortaya koyar.³²¹ Eşref Edip bu makalesinde, 1941'de bu ansiklopedi aleyhine yayımladığı eserinde olduğu gibi, İslam Ansiklopedisinde yer alan ve içeriği itibariyle İslam'ın inanç esaslarına iftira niteliği taşıyan en belirgin maddeleri, bir dergi makalesi sınırları içinde ele alıp çürütür.

İslam dininin İncil'den muktebes oluşundan tutun da (İncil maddesi), Hz. Peygamber'in –hâşâ- yalancı peygamber olduğunu iddia eden (Bahira maddesi) bir ansiklopedinin hem de devrin Maarif Vekâleti tarafından dilimize çevrilmesinin, Eşref Edip gibi bütün meslek hayatını, İslam'ı en doğru şekliyle anlatmaya ve mukaddesata hizmet etmeye adanmış bir aydını nasıl yaraladığını tahmin etmek zor değildir. O ve arkadaşları, İslam'a açıkça iftira eden böyle bir eseri eleştirmekle yetinecek yapıda değildirler. Bu durumda onlara düşen alternatif üretmektir. Bu amaçla, 1940 yılında “İslam-Türk Ansiklopedisi”ni yayınlamaya başlarlar.

Eşref Edip'in editörlüğünde çıkarılmaya başlanan İslâm Türk Ansiklopedisi, İsmail Hakkı İzmirli, Kâmil Miras ve Ö.Rıza Doğrul'dan oluşan bir yazı heyetinin idaresi altında Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi'nin yayını olarak neşre başlamıştır.

³²⁰ Eşref Edib, “İslâm'ın Karşılaştığı Tehlikeler: İlim Maskesi Altında Bozgunculuk”, *Sebilürreşad*, C.8, S.192, s. 260-262.

³²¹ Eşref Edip Fergan, *a.g.m.*, s. 262.

“Muhîtü’l maârifî’l- İslâmiyyeti’t-Türkiyye” alt başlığı ve “Türk İslâm mütehasşis âlimlerden mürekkep bir heyet tarafından telif olunmuştur” kaydıyla yayımlanan ansiklopedinin ilk forması 25 Teşrinievvel 1940 tarihini taşır. On altışar sayfalık formalar halinde *İslam Türk Ansiklopedisi Mecmuası*’nın içinde dergiyle beraber çıkan ansiklopedinin elli formada tamamlanan 798 sayfa hacmindeki ilk cildinde(1941), Â (uzun A) ile başlayan bütün maddeler tamamlanmıştır. 74. Formada 384 sayfa olarak yarım kalan II. Cilt ise normal “A” ile başlayan 370 maddeyi ihtiva eder.

Ansiklopedinin içinde yer aldığı derginin 1-77. Sayıları on beş günlük, daha sonrakiler haftalık olmakla beraber çıkış tarihlerinde atlamalar ve düzensizlikler bulunmaktadır. Asıl ansiklopedi formasının iki yapraklı kapağı görünümünde olan dergi, ellinci sayıya kadar hemen sürekli olarak koruduğu bu sayfalarda, daha çok ansiklopediyi ve yazarlarını tanıtan, o formadaki maddenin önemini belirten, abone ve bayilere hitap eden, zaman zaman da ansiklopedi hakkında basında çıkan yazıları iktibas ederek onlara cevap veren bir tanıtım dergisi niteliğindedir. 51-66. sayıları arasında sekiz, daha sonra on altı sayfa olarak çıkan dergide konular yine dini çerçevede olmakla beraber zenginleşmiş, dünya milletlerinde dinin yeri, İslâm tarihinden parçalar, Batı’da din öğretimi, “Türkiye’de İslam cemaati teşkilatı” hakkında anket gibi değişik meseleler yer almıştır. Derginin yüzüncü ve son sayısı Nisan 1948 tarihini taşımaktadır. Bu sayıda ansiklopedinin ve mecmuanın devam edeceği belirtilmişse de ansiklopedi sadece dört forma daha ve eskisi gibi iki yapraklık dergi sayfası içinde verilmekle kalmıştır. Dergi, “Mühîtü’l maarif Mecmuası” olarak da bilinir.³²²

1940’larda İslam-Türk Ansiklopedisi’nin yayımlanması, 20 yüzyılın 1. yarısının sonlarına doğru ortaya çıkan, marjinal siyasi tutumlardan uzak, “İslamî” ve “millî” kavramlarının bütünleşmesiyle oluşan ve bilinçli bir şekilde modernleşerek

³²² Ayhan Aykut, “İslam-Türk Ansiklopedisi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, C.23, s. 57-58.

Ayrıca bkz: Necdet Subaşı, “1960 Öncesi İslami Neşriyat: Sindirilme Tahayyül Tefekkür”, *Modern Türkiyede Siyasi Düşünce*, 2. baskı, İstanbul 2005, C.6, s 233.

devam eden “İslamî Türk Edebiyatı”na kaynak teşkil edecek şekilde İslami bilgilerin güncelleşmesi yolunda altı çizilmesi gereken ilk önemli faaliyettir.³²³ Aslında bu ansiklopedi girişimini entelektüel anlamda ilk ciddi muhalefet olarak görmek de mümkündür.³²⁴ İslam-Türk Ansiklopedisi yayımlanmaya başladığında, Necip Fazıl Kısakürek “Ağaç”ı³²⁵ çıkarıyor, Lozan sonrasının siyasi şartları dolayısıyla kuraklaşmış olan İslamcı Neşriyat arazisi, içine edebiyatın dilini de alarak yeşermeye başlıyordu. Ağaç’ı “Hareket” (1939), Büyük Doğu (1943), Türk Düşüncesi (1953-60), Diriliş (1960), Edebiyat (1969) ve “Mavera” gibi Türk Edebiyatının İslami düşünceden beslenen dergileri takip edecektir.³²⁶

“İlk cildi, İsmail Hakkı İzmirli, Kâmil Miras, Ömer Rıza Doğrul ve Eşref Edip’ten oluşan yayın kurulunun çabası ve Ahmed Hamdi Akseki, Ali Nihat Tarlan, Burhan Toprak, Fahrettin Kerim Gökay, Mahmut Kemal İnal, Elmalılı Mahmud Yazır, Mazhar Osman, Necmettin Okyay, Refik Ahmet Sevengil, Ömer Nasuhi Bilmen, Sıddık Sami Onar, Süheyl Ünver, Nüzhet Ergun, Şemsettin Günaltay, Tahir Olgun gibi isimlerin de aralarında yer aldığı devrin önemli ilim adamlarının katkılarıyla oluşan İslam-Türk Ansiklopedisi kadar, onun kaynaklık ettiği Muhîtü’l Maarif mecmuası da büyük önem taşımaktadır. Çünkü Muhîtü’l Maarif, Eşref Edip’in Ebu’l Ulâ Mardin ve Mehmet Akif’le 27 Ağustos 1909 tarihinde yayımlamaya başladıkları Sırât-ı müstakîm (182. sayıdan itibaren Sebilürreşad) mecmuasının misyonunu taşıyor ve yine Eşref Edip’in Sırât-ı müstakîm ve Asar-ı İlmiye Kütüphanesi’ndeki kitap yayıncılığından edindiği engin tecrübeye yaslanıyordu.”³²⁷ Sonuçta ilmi-kültürel bir yayın olsa bile bu çalışma da Edib’in fikri-siyasi kaygılarının bir sonucu olarak görülmelidir. Nitekim Bernard Levis’in bu

³²³ Ömer Lekesiz, “İslamî Türk Edebiyatı”nın Değişen Yüzü”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 2. Baskı, İstanbul 2005, C.6, s. 963.

³²⁴ Fahrettin Gün, *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslamcılara Göre Din-Siyaset-Laiklik* (1948-1954), Beyan Yayınları, İstanbul 2001, s. 80.

³²⁵ 14 Mart 1936- 29 Ağustos 1936 tarihleri arasında 17 sayı yayımlanmıştır. Bkz: Abdullah Uçman, “Necip Fazıl ve Ağaç Dergisi”, *Mavera Dergisi*, S.80-82, İstanbul 1983.

³²⁶ Ömer Lekesiz, *a.g.m.*, s. 963.

³²⁷ Ömer Lekesiz, *a.g.m.*, s. 963.-964.

yayını ‘Tek parti dönemine karşı ilk ciddi muhalefet hareketi’ olarak değerlendirmesi³²⁸ de bunu göstermektedir. Onun bu faaliyetleri de son derece önemlidir. Cemal Kutay onun bu hizmetini şöyle değerlendirir: ³²⁹ “Bir hakikattir ki, eğer üstad Eşref Edip’in o yorulmak bilmez, fütur getirmez azmi olmasaydı, medeni cesareti, manevi hayatımızı bergüzar eserlerle değerlendirmek cehdi olmasaydı, bugün maneviyatımızı inşa edecek eserler bakımından daha fakir olurduk, hatta birçoklarından ebediyen mahrum kalırdık.” ³³⁰

İslam-Türk Ansiklopedisi’ni hazırlama gayreti, İkinci Dünya Savaşı’nın Türkiye’ye de yansımış olan maddi buhran ortamında, sonuca ulaşmış bir çalışma olamaz. Böyle bir çalışmanın devletten maddi veya manevi hiçbir destek görmediğini göz önüne alırsak bu sonuç kaçınılmazdır. Muin Fevzioğlu, “Sebilürreşad 50 Yaşında” başlıklı yazısında: “...İslam-Türk Ansiklopedisi adıyla intişara başlayan bu eser ne yazık ki, çok kıymetli yazı heyetinin varlığına rağmen birçok sebeplerden dolayı çıkamamış, o zamanki idarenin yanlış anlayışına kurban giderek kısa A’yı bile tamamlayamadan tarihe intikal etmiştir. Bu ansiklopedideki ilim ve edebiyat uğruna olduğu kadar, millî bilgi kaynaklarımıza karşı da girilmiş savaşlar bugün bir zafer hüviyeti ile karşımıza çıkmaktadır” der.³³¹

II. Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru ve savaş sonrasında tüm dünyada özellikle de Avrupa’da esmeye başlayan özgürlük ve demokrasi rüzgârları Türkiye’yi de etkilemiş, ülkede daha çok özgürlük ve demokrasi isteyen güçlü bir muhalefet hareketi ortaya çıkmıştı. Cumhurbaşkanı İnönü’nün hoşgörülü tutumu da bu hareketi yüreklendiriyordu. Şartların olgunlaşmasıyla, 7 Ocak 1946’da Demokrat Parti kuruldu. Yeni bir partinin kuruluşu tek partinin baskıcı yönetiminden bıkmış olan toplumda büyük sevinç ve ilgi uyandırdı. Demokrasinin ve liberal bir ekonomi

³²⁸ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, New York, 1961. (Türkçesi: Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1988.)

³²⁹ “Cemal Kuntay’a Göre Mehmet Âkif”, *Zaman Gazetesi*, 27.12.1999.

³³⁰ Bkz: Mustafa Özçelik, “Sırât-ı müstakîm ve Sebilürreşad Dergileri Bağlamında Mehmet Âkif – Eşref Edip Dostluğu”, *Mehmet Âkif –Edebiyat ve Düşünce*, Yayınlayan: D. Mehmet Doğan, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara 2010, s. 46.

³³¹ Muin Fevzioğlu, “Sebilürreşad 50 Yaşında”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S. 278, s. 46.

anlayışının sözcülüğünü yapan DP, kısa sürede hızla büyüdü. 1946 seçimlerinde Meclis'e girmeyi, 14 Mayıs 1950 seçimlerinde ise tek başına iktidara gelmeyi başardı. Böylece Türkiye'de tek parti dönemi sona ermiş, ilk kez halkın oyu ile iktidar değişikliği gerçekleşmiş oldu.

17- Sebilürreşad'ın Yeniden Yayın Hayatına Başlaması

Demokrat Parti'nin kurulmasıyla başlayan demokratikleşme rüzgârlarının oluşturduğu ılımlı hava, Eşref Edip ve arkadaşlarına Sebilürreşad'ı yeniden çıkarmak cesaretini verir. Zaten, “memleketin muhtelif yerlerinden, uzak mahallelerinden aynı ses gelmektedir: Sebilürreşad çıkmaya başlasın!”. Şartların olgunlaşması ve potansiyel okuyucudan gelen bu talep üzerine Sebilürreşad 22 yıl aradan sonra, Mayıs 1948'de “Siyasî, Dinî, İlmî, Edebî, Ahlakî Haftalık Mecmua” tanımlamasıyla yeniden çıkmaya başlar.³³² “Sahibi ve yazı işlerini fiilen idare eden: Eşref Edib”, idarehanesi, İstanbul'da Asar-ı İlmiye Kütüphanesidir. Abone şartlarında 50 sayıdan ibaret seneliği 12.5 lira, altı aylığı 625 kuruş olarak belirtilmiştir.

Yeni Sebilürreşad da önceki gibi yine din ve siyaset eksenli bir dergidir İlk döneminde” 1. Tefsir-i Şerif; 2. Hadis-i Şerif; 3. Sosyal Bahisler; 4. Felsefe; 5. Fıkıh ve Fetva; 6. Edebiyat; 7. Tarih; 8. Talim ve Terbiye; 9. Hutbe ve Mevaiz; 10. Siyaset; 11. İslâm Kavimlerinin Hayatları; 12. Mektuplar; 13. Matbuat; 14. Şuunat...” gibi konu başlıklarıyla çıkan dergi, bu yeni döneminde de bu çerçeveye büyük ölçüde riayet etmiş ve İslâmi ilimler, Fıkhi meseleler, İslâm tarihi, İslâm dünyasından haberler gibi konulara yer vermiş, dolayısıyla logosunda belirtildiği gibi “Siyasi, dini, ilmi, edebîve ahlaki” bir dergi olma vasfını korumuştur.

Sebilürreşad'ın bu yeni döneminde sayfalarında, başta Eşref Edip olmak üzere Ömer Rıza Doğrul, Ömer Nasuhî Bilmen, Kâmil Miras, Kâzım Nâmi Duru, Cevat Rifat Atilhan, Tahirü'l Mevlevî (Tahir Olgun), Ali Fuat Başgil, M.Raif Ogan, Hasan

³³² M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar*, İFAV Yayınları, İstanbul 1989, C.2, s. 55.

Basri Çantay'ın yazılarına yer verildiği görülmektedir. Eşref Edip imzalı yazılar, mecmuanın bu döneminde 1908-25 arası dönemine kıyasla oldukça çoktur.

Dergide ayrıca; Bediüzzaman Said Nursi, Nezihe Araz, Nihat Sami Banarlı, Bekir Berk, M. Said Çekmegil, İsmail Hami Danışmend, M. Şevket Eygi, Ali Ulvi Kurucu, Mithat Cemal Kuntay, Cemal Oğuz Öcal, Peyami Safa, A. Nihat Tarlan, Nuettin Topçu, Mümtaz Turhan, A. Süheyl Ünver gibi Türk fikir ve sanat hayatında isimleri günümüze kadar etkisini sürdürmüş kalemler de zaman zaman yazılar yazmışlardır.³³³

Sebilürreşad, kapatılmasından önceki dönemde 641 sayıya 25 cilde ulaşmışken yeni yayın dönemindeki ilk sayısına “1” numarası verilir. Eşref Edip buna gerekçe olarak, önceki dönemin tamam koleksiyonları kalmamasını ve tekrar basılmasına imkân olmamasını gösterir.³³⁴ Derginin iki yayın döneminin arasına 17 yılın girmesi de bu uygulamayı daha akla yatkın kılmaktadır.

Sebilürreşad'ın ikinci döneminin bu ilk sayısı, Eşref Edip'in “Allah'ın İnayeti İle Sebilürreşad'a Başlıyoruz” başlıklı, ülkenin ve milletin geleceğine dair ümit dolu yazısıyla başlar. Tek Parti iktidarının sona ermesini yeni ve güzel bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirdiği, “Artık korku yoktur. Bütün maneviyat düşmanlarının taarruzları kırılmış, millet din hürriyetine, vicdan hürriyetine kavuşmuştur” dediği bu yazısında Sebilürreşad'ı “din hürriyetinin sembolü” olarak tanımlar ve şöyle devam eder: “Mademki millet, imanlı ve faziletli asil Müslüman Türk Milleti onun çıkmasını istiyor, ondan hizmet bekliyor; biz de bu umumi arzuya uyarak, Allah'ın inayet ve tevfikine güvenerek, bugünden itibaren Sebilürreşad'ı yeniden neşre başlıyoruz. Bu bir ba's ba'delmevttir (öldükten sonra yeniden dirilmedir). Milletin manevi varlığını hançerleyenler, artık Sebilürreşad bir daha dirilemez, demişlerdi. Fakat Allah'ın inayetiyle dirildi işte!”

³³³ Mustafa Özçelik, *a.g.m., Mehmet Akif – Edebiyat ve Düşünce*, TYB Yayınları, Ankara 2010, s. 47.

³³⁴ Eşref Edib, “Allah'ın İzniyle Sebilürreşad'a Başlıyoruz”, *Yeni Sebilürreşad*, C.1, S.1, s. 4.

Eşref Edip edebî ifadeler ve güzel tasvirlerle süslediği bu yazısında, Sebilürreşad'ın kapatılmasından o güne dek geçen yılları, her milletin hayatında olabilen dalalet ve azgınlık devri olarak niteler. Ona göre bu, müminlerle münafıkları ayırt edecek bir imtihan dönemidir. Bu dönemler, milletin manevi bünyesini kemiren kurtları açığa çıkararak onları silkip atmaya imkân tanıyan içtimaî tasfiye zamanlarıdır. Bu kurtlar milletin manevi bünyesinden bir atıldı mı millî ruh birdenbire canlanır, ilkbahar gibi taze hayat fışkırmaya başlar.³³⁵ Kendi ifadesiyle, “yirmi iki yıllık dalalet ve azgınlık devri”nde yaşananları ise şöyle özetler:

“Sebilürreşad kapanalı tam yirmi iki sene oldu. Bu müddet içinde nice hadiseler cereyan etti. Dine karşı o günden itibaren başlayan baskı hareketi zaman oldu ki en şiddetli dereceyi buldu. Farmasonluğun dine ve din ehline karşı açtığı harp, manevi sahayı bir harabezâra çevirdi. Bütün din müesseselerinin kapılarına zincirler vuruldu. Bütün mekteplerden din dersleri kaldırıldı. Bütün Halkevlerine din kitapları girmesi men edildi. İntikam ateşiyle ruhları yanan, gözleri kıpkızıl bir hale gelen farmasonluk, azgınlığını o dereceye getirdi ki din kitaplarından ayetleri kaldırdı, camilerde hıfzı Kur'anla meşgul olanları cürmü meşhutla suçlandırdı. Laiklik nikabına bürünerek komünizmin temellerini kurmaya kalkıştı. Dalâlet rüzgarı bir semmi katil gibi ortalığı kastı kavurdu. Eğer Atatürk'ün himmetiyle farmasonluk lağvedilmemiş olsaydı kim bilir daha neler yapacak; yaptıracaklardı.”

Yeni dönemin ilk sayısı din hürriyeti ve demokrasi talepleriyle açılır. Eşref Edip, Sebilürreşad'ın manifestosu sayılabilecek söz konusu yazısında, Sebilürreşad ekibi olarak beklentilerinin din ve vicdan hürriyetine, demokrasiye ve laikliğe aykırı ne kadar kanun varsa, hepsinin düzeltilmesi olduğunu dile getirir. Sebilürreşad'ın yeniden çıkmaya başladığı dönemde, tek parti hükümetinin aldığı karara istinaden, yaklaşık son on altı senedir ülke sathında ezanlar Türkçe okunmakta, bu konudaki herhangi bir karşı tutum şiddetle cezalandırılmaktaydı. Üstelik bu uygulama halk iradesine dayanmamakta, siyasi gerekçelerle halka dayatılmaktaydı.³³⁶ Bunu din hürriyetine indirilmiş bir darbe olarak gören Eşref Edip, Sebilürreşad ekibi ve millet

³³⁵ Eşref Edib, *a.g.m.*, s. 3.

³³⁶ Bkz: Dücan Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999.

adına konuşarak, memlekette yaşayan Hristiyan ve Yahudilerin sahip olduğu “istediği dilde ibadet edebilme hürriyeti”ne Müslüman Türklerin de sahip olmasını talep etmektedir. Kapılarına zincir vurulan din müesseselerinin açılması, İslam dininin ve hakikatlerinin öğretilceği müesseseler açılması, çok partili yeni siyasi dönemin beraberinde getirmesini umduğu yenilikler arasındadır.³³⁷

Eşref Edip’in Sebilürreşad’ın yeni dönemindeki amaçlarından biri de yıllardır meşgul oldukları yayıncılık işini daha profesyonel bir noktaya taşımak gayesiyle kurumsallaşmaktır. Bu yolda, hayırseverlerin himmetleri ve dergiden elde edilen gelirle İslam-Türk Anonim Şirketi adıyla ticari bir kurum oluşturmak ve bu kurumun çatısı altında matbaa, kütüphane tesis etmek, bunlardan da öte “günlük siyasî gazete” çıkarmak niyetindedir. Yeni dönem Sebilürreşad’daki ilk yazısında bu temennisini dile getirir; bu amaca ulaşmak için okuyucudan dergiye abone olmak ve derginin tanıtımını yapmak suretiyle kendilerine yardımcı olmasını ısrarla ister. Ona göre, misyonerlerin muazzam cemiyetlerle, milyon sermayeli şirketlerle, şayan-ı hayret himmet ve fedakârlıklarla ta memleketimize kadar gelerek dinlerini neşretmelerine mukabil kendilerinin (milliyetçi-muhafazakâr kesimin), şimdiye kadar böyle ufacık bir şirket teşkil edemeyişi acınacak bir hâldir. Eşref Edip Bey, özellikle Sebilürreşad’ın yeni döneminden sonra günlük gazete neşretme emelini yazılarında sık sık dile getirmesine rağmen gazetecilik yaşamını bu amacına ulaşmadan tamamlayacaktır.

“... Ancak bu hususta lâzım gelen irşadlarda bulunmak için on beşte yahut ayda bir çıkan İslâmî mecmualar kâfi değildir. Bizim gibi hiçbir partiye mensup olmayan, parti ihtirasından masun bulunan, tamamıyla partiler üstü bir siyaset takip eden yevmî neşriyata da ihtiyaç vardır. Bir değil birkaç taneye... Nefislerini parti ihtiraslarından koruyabilen, yalnız millet ve memleketin, yalnız Müslümanlığın yüksek menfaatlerini düşünen Müslümanlar için bu, farızaların en mühimidir.”³³⁸

³³⁷ Eşref Edib, *a.g.m.*, s. 3.

³³⁸ Eşref Edib, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü”, *Sebilürreşad*, C.12, S.276, s. 6.

1940'lı yılların ikinci yarısı, özellikle de Sebilürreşad'ın yeniden yayımlanmaya başladığı 1948 sonrası dönem İslamcılarının siyasal alanla ilgili olarak yeniden fikir beyanlarına sahne olmaya başlar. Bilhassa Sebilürreşad ve onun Eşref Edip, Ahmed Hamdi Akseki, Kamil Miras, Yusuf Ziya Kösemen, İslam Demokrat Partisi'ni de kuran Cevat Rifat Atilhan gibi yazarları, özellikle İslam-demokrasi konusundaki yazılarıyla dikkat çekerler. Bu yazılarda ana tema; demokrasi ile din hürriyetleri arasında kurulan doğrudan ilişkidir. Demokrasinin en önemli anlam alanı olarak dinî hürriyetlerin tanınması ortaya konulur.³³⁹ (...) Tıpkı Yeni Osmanlı aydınının İslam-demokrasi uyumu türü tezler benzeri argümanlar Sebilürreşad yazarlarında da dikkati çeker. İslam tarihinden örneklerle; İslam'ın demokrasiyi mündemiç olduğu, en iyi demokrasinin İslam olduğu fikirleri vurgulanır.³⁴⁰ Demokrasinin, İslâmî yönetim anlayışının bir gereği olduğu vurgusu, İslâmcı aydın sınıfın takip eden yıllarda da en çok sarıldığı, ötekileştirilmekten kurtulmak, sistemde kendine yer bulmak için çıkış noktası olarak gördüğü bir söylem olacaktır. Sırât-ı müstakîm-Sebilürreşad ekolünün ısrarla vurguladığı bu fikir, MNP ile başlayıp AKP'ye uzanan müslüman-muhafazakâr partiler çizgisinin teorik ve pratik alandaki dayanak noktalarındandır. Prof. Dr. Necmettin Erbakan tarafından 1970 yılında kurulan Millî Nizam Partisi'nin 8 Şubat 1970'te Ankara Büyük Sinema'da yapılan ilk büyük kongresine Eşref Edip Fergan'ın da katıldığı, o kongrede Necip Fazıl Kısakürek'in ardından Fergan'ın da kısa bir konuşma yaptığı bilgisi çeşitli kaynaklarda yer almaktadır.³⁴¹

Sebilürreşad hiçbir partiye angaje değildir; ancak, kendi temsil ettiği dünya görüşüne yakın duran siyasi oluşumları desteklemekten geri durmaz. Nitekim, Fevzi Çakmak'ın kurduğu kısa ömürlü Millet Partisi ile derginin yazar kadrosundan Cevat Rifat Atilhan'ın kurduğu İslam Demokrat Partisi'ne destek vermiştir.³⁴²

³³⁹ Yusuf Tekin-Birol Akgün, "İslamcılar-Demokrasi İlişkisinin Tarihi Seyri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, C.6, s. 656.

³⁴⁰ Yusuf Tekin-Birol Akgün, *a.g.m.*, s. 657.

³⁴¹ Bkz: Mustafa Armağan, "Erbakan Sultan Abdülhamit'i Partisinin Kurucusu İlan Etmişti", *Zaman Gazetesi*, 6 Mart 2011.

³⁴² Bkz: Eşref Edib, "İslam Demokratlar Cephesi", *Yeni Sebilürreşad*, C.4, S.83, s. 117-118.

Sebilürreşad'ın siyasî partilere karşı tutumunu Eşref Edip'in şu cümleleri oldukça sarıh bir şekilde ortaya koyar: “İşte bütün partilerin efradı böyle olmalıdır. Dinlerini partilerinin üstünde tutmalıdırlar. Hiçbir imanlı Müslüman hiçbir zaman bu düsturu unutmayacak, her şeyde, her hadisede daima şu düstura tevfikî hareket edecektir: Din her şeyden üstündür. Kırk senedir Sebilürreşad hep bu düstura göre hareket etmiş, hiçbir zaman bu düsturdan ayrılmamıştır. Meşrutiyet devrinde ve onu takip eden devirlerde hep partilerin üstünde kalmıştır. (...) Herhangi parti olursa olsun dine karşı geldi mi, mutlaka karşısında Sebilürreşad'ı bulur.”³⁴³

“Hangi partiye mensup olursa olsun, kalbinde iman taşıyan her müslümanın şiarı bu olmalıdır. Dinini partiye satmamalı, parti taassubunu dinin üstüne çıkartmamalı, dinini partinin hizmetkârı yapmamalıdır. (...) Malumdur ki Sebilürreşad, iktidar partisine olduğu kadar bütün muhalif partilere karşı da bî-taraftır, hiçbir parti ile alakası yoktur. Hiçbir partiye karşı, parti olarak, ne garazı vardır ne minneti. (...) Sebilürreşad yalnız hak ve hakikatin taraftarıdır. Millet ve memleketin selâmet ve saadeti, İslam'ın izzet ve şerefi en mukaddes davasıdır. Bu gayeye hizmet eden bir hareket, hangi partiden sadır olursa olsun, Sebilürreşad'ın tenkidinden kurtulamaz.”³⁴⁴

“Bir lâzıme-i siyaset icabı olarak Sebilürreşad maneviyatı siyasete alet etmemek hususunda daima son derece dikkat ve itina göstermiş ve bu umde-i siyasiyeyi bütün partilerin, bütün müesseselerin, bütün ricâl ve şahsiyetlerin samimi surette kabul ve tatbik etmelerini temenni etmiştir.”³⁴⁵

Nuray Mert'in *Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik Ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu* adlı makalesinde Sebilürreşad'ın siyasi partilerle ilişkisi ve laiklik kavramına bakışına ilişkin yaptığı şu değerlendirme ilgi çekicidir:

³⁴³ Eşref Edib, “Din Her şeyden Üstündür”, *Yeni Sebilürreşad*, C.2, S.46, s. 329-333.

³⁴⁴ Yazarı belirtilmemiş, “Mahut Hadiseyi Çıkaranlar Kimlerdir?”, *Yeni Sebilürreşad*, C.2, s. 265-269.

³⁴⁵ Eşref Edib, “Sebilürreşad'ın Ellinci Yıldönümü”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S. 276, s. 9.

“Cumhuriyetin ilk kuruluş yıllarında ‘inkılâplara’ tepkilerin sindirilmesi ve modern, Batıcı laik cumhuriyet programının, tek partili rejimle hayata geçirilmesinin ardından, laiklik ilkesi çerçevesindeki uygulamalara karşı ilk yasal ve demokratik muhalefet, 1945’te çok partili hayata geçişle birlikte boy göstermeye başladı. O dönemde yayımlanmaya başlayan benzerleri gibi, yeniden yayımlanmaya başlayan Sebilürreşad’da da Cumhuriyet’in laiklik anlayışına ilk, üstü kapalı eleştirilere rastlamak mümkündür.”³⁴⁶

Ancak Cumhuriyet Türkiye’sinde, laiklik konusunda, Meşrutiyet döneminin İslamcı tezlerinden söz etmek imkânsızdır. Söylenebilenler; artık, ‘demokrasi’ ve ‘din hürriyeti’ çerçevesine taşınmak durumundadır. Eşref Edip, Sebilürreşad’da CHP’nin din siyasetinden “demokrasiye muhalif zihniyet”, laiklik anlayışından “din hürriyetini tahdit” olarak bahseder. DP ile inişli çıkışlı bir ilişki kuran dergi, CHP ile aynı, hatta daha ‘sert’ bir laiklik anlayışına sahip olduğu için, başlangıçta, DP’nin din siyasetinden genelde şikâyetçidir. DP’nin laiklik tanımı daha serttir, zira CHP programında laiklik ‘kanunların muasır medeniyete, ilim ve fenlerin temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılması’ şeklinde tanımlanmasına karşın, DP’nin tanımı ‘hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması’³⁴⁷ şeklindedir.”³⁴⁸

Eşref Edip 1950’de Bediüzzaman Said Nursî’yi anlatmak, müdafaa etmek amacıyla kaleme aldığı eserlerden ilki olan “Risale-i Nur Müellifi Bediüzzaman Said Nur: Hayatı, Mesleği, Eserleri” adlı kitabını yayımlar.

³⁴⁶ Nuray Mert, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Laiklik Ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, C.2, s. 207.

³⁴⁷ Eşref Edip, “Partilerin Din Siyaseti”, *Yeni Sebilürreşad*, Nisan 1950, zikreden: Fahrettin Gün, *Sebilürreşad Dergisi’nde Din, Siyaset ve Laiklik*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, 1998, zikreden: Nuray Mert, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, C.2, s. 207.

³⁴⁸ Nuray Mert, *a.g.e.*, s. 207.

Eşref Edip, bir taraftan Sebilürreşad'ın ikinci dönem yayınını devam ettirir, bir taraftan kitaplar te'lif eder, diğer taraftan sahibi olduğu yayınevinde editörlük faaliyetlerini yürütürken, gazeteci Ahmet Emin Yalman³⁴⁹ ile Sebilürreşad sayfalarından yaptığı polemikler onun "Malatya Suikastı" olarak da bilinen "Gazeteci Ahmet Emin Yalman Suikastı" dolayı mağdur olmasına sebep olur. Malatya'da teşekkül olma vasfını dahi kazanamamış bir grup, Gazeteci Ahmet Emin Yalman'a 22 Kasım 1952 günü, Başbakan Adnan Menderes'in bir Malatya gezisine gazeteci olarak eşlik ettiği esnada suikast düzenlerler. Yalman, bu suikasttan yaralı olarak kurtulur. Suikastın tetikçisi olan Hüseyin Üzmez adlı Malatyalı genç, yapılan sorgulamalarda Yalman'ın İslamcı kalemlerle yaptığı polemikleri okumak suretiyle onun İslâm düşmanı bir kimse olduğuna karar verip onu öldürmeye karar verdiğini beyan eder. Bu beyanlar üzerine, milliyetçi-muhafazakâr basından Necip Fazıl Kısakürek, Osman Yüksel Serdengeçti, M. Said Çekmegil gibi Yalman'la yazıları aracılığı ile polemiğe girmiş isimlerin yanı sıra Said Nursî ve birçok Nur talebesi tutuklanır. Tutuklananlar arasında Eşref Edip de vardır; iki ay süresince tutuklu yargılanır ve beraat eder (1953). Bu olaydan az bir zaman sonra dergi bürosunda polisin yaptığı bir aramada Said-i Nursî'yle alakalı bir mektubun bulunması üzerine "Nurcu" olduğu iddiasıyla bir kez daha tutuklanıp 3-4 ay cezaevinde kalır. Daha sonra kefaletle serbest bırakılır.³⁵⁰

³⁴⁹ Ahmet Emin Yalman, 1888 yılında Selanik'ta doğdu. Aslen, II Bayezid döneminde İspanya'dan göçerek Selanik'e yerleşip ihtida eden "dönme" bir aileye mensuptur. Selanik'te askeri rüştiyeden mezun olduktan sonra (1901) İstanbul'da Alman Mektebi ve Hukuk Mektebi'ni bitirdi (1907-1910). Amerika'ya giderek Colombia Üniversitesi'nde felsefe doktorası yaptı. Doktorasını tamamladıktan sonra Amerika'dan dönen yazar, Darulfünun'da sosyoloji hocalığı (1914-1916), Mekteb-i Mülkiye'de istatistik profesörlüğü (1916-1920) yaptı. Yine bu yıllarda Tanin Gazetesi'nde savaş muhabiri, Sabah ve Vakit Gazetelerinde başyazar olarak çalıştı. Mütareke yıllarında İngilizlerce Kütahya ve Malta'ya sürgün edilen Ahmet Emin, dönüşünde (1922) Vatan Gazetesi'ni çıkarmaya başladı (1923). 1936 yılında "Kaynak", 1940'ta "Vatan" gazetesinde yazarlığa devam etti. 1949-50'de ünlü komünist şair Nazım Hikmet'in affı için kampanya açtı. Bu sıralarda yaptığı bir Malatya gezisi sırasında suikaste uğradı, fakat ölmedi. 1959 yılında çıkan bir yazısı sebebiyle 15 ay hapis yattı. Hapisten çıktıktan sonra 1960-62 yılları arasında "Hürvatan Gazetesi"ni çıkardı. 7 Temmuz 1967'de kendisine 60 yıllık yazarlık kıdeminden dolayı Devlet Kültür Armağanı verildi. 1972 yılında İstanbul'da öldü. 1970 yılında yazdığı 4 ciltlik "Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim" adlı eseri, yakın tarihimize tanıklık etmesi itibarıyla önemlidir.

Bkz: *Yeni Türk Ansiklopedisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1985, C.12, s. 4707.

³⁵⁰ Fahri Güven, "Eşref Edip Bediüzzaman Said Nursî Dostluğu Üzerine", *Millî Gazete*, 21.11.2010;

Mustafa Özçelik, *a.g.m., Mehmet Âkif – Edebiyat ve Düşünce*, TYB Yayınları, Ankara 2010, s. 48.

Eşref Edip, yine bu süreçte, “Türk Milletini ve Devletini Tehdit eden Tehlikeler”³⁵¹ başlıklı yazısından dolayı “laikliğe aykırı yayın” gerekçesiyle 163. maddeden yargılanır. Beraat etmesine rağmen karar temyizde bozulur ve yapılan yeni yargılamada altı ay hapis cezası alırsa da yaşı 65’i geçtiğinden, cezası 5 aya indirilip tecil edilir. Bu yargılanma sürecinde, dergiyi kamuoyu önünde savunmak amacıyla “Sebilürreşad’ın Tamimi”ni yayımlar.³⁵² Ayrıca, mahkeme sürecindeki bütün karar ve müdafaa metinlerini dergiyi baştanbaşa dolduracak şekilde yayımlamaya devam eder (7. cilt 151 ve 152. sayılar). Eşref Edip’in yargılanmasına sebep olan bu yazıda; Türkleri hristiyanlaştırmak üzere yapılan misyonerlik faaliyetleri “kara irtica”, masonluk ve Yahudilik faaliyetlerini “sarı irtica”, komünizm ve ateizm akımlarını “kızıl irtica” olarak nitelemiştir. Aynı şekilde “Avrupalılar Osmanlı Devletinin temellerinin nasıl çöktürdüler?”³⁵³ yazısı yüzünden de muhakeme edilir.³⁵⁴

Bu süreçlerde yazarlık ve yayıncılık faaliyetlerini hız kesmeden sürdüren Eşref Edip ,

1957’de “Kur’an- Garp Mütefekkirlerine Göre Kur’an’ın Azamet ve İhtişamı Hakkında Dünya Mütefekkirlerinin Şehadetleri” adlı eserini,

1959’da “Dinde Reformcular” (A.F. Başgil, N.Topçu, İ.H.Danişmend ve M.R. Ogan’la birlikte) adlı ortak çalışmayı,

³⁵¹ Yeni Sebilürreşad, C.4, S. 91, s. 242-248. (Kasım 1950)

³⁵² Bildiri başlığı şöyledir: “Müslüman Türk Milleti efkâr-ı umumiyesine (...) ve mason olmayan hukukşinaslara, milletvekillerine ve sayın hâkimlere, savcılara ve bîtaraf bütün dünya efkâr-ı hukukiyesine Sebilürreşad davası hakkında Adliye Vekilinin C. Savcılarına yaptığı tamime mukabil Sebilürreşad’ın tamimidir.”³⁵² Bkz: Caner Arabacı, *a.g.m.*, s. 126.

³⁵³ Bu, ikinci dönem Sebilürreşad’ın 30-147. sayıları arasında yayımlanan 30 sayılık bir yazı dizisidir. (Yıl 1949-1958)

³⁵⁴ Eşref Edip’in 163. Maddeye muhalefetten maruz kaldığı yargılanmalar için bkz: Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, 4. Baskı, İstanbul 1979, s. 118; Bekir Berk, *Türkiye’de Nurculuk Davası*, 3. Baskı, İstanbul 1975, s. 407-414. (Bu bilgi, Esther Debus, *a.g.e.*, s. 42, dipnot 77’den alınmıştır.); Mustafa Özçelik, *a.g.m.*, *Mehmet Akif –Edebiyat ve Düşünce*, TYB Yayınları, Ankara 2010, s. 48.

1963'te “Bediüzzaman Said Nur ve Nurculuk (tenkit-tahlil)” adlı Bediüzzaman'la alakalı ikinci kitabını,

1965'te “Bu Adam Ne İstiyor? CHP'nin Yedi Başlı Lideri Milletın Sinesinden Artık Elini Çeksin” adıyla kaleme aldığı kitapçığı,

1965'te “Risale-i Nur Muarızı Yazarların İsnatları Hakkında İlmî Bir Tahlil” adlı çalışmasını yayımlar.

Bu dönemdeki en önemli yayıncılık faaliyetlerinden biri de 1963'te yayınına başlanan beş ciltlik “Asr-ı Saadet- Peygamberimizin Ashabı” adlı eserdir. Seyyid Süleyman Nedvî (en- Nedvî) tarafından kaleme alınan bu hacimli eser, Ali Genceli tarafından Türkçe'ye çevrilip Sebilürreşad Kütüphanesi Neşriyatı bünyesinde yayımlanmıştır. Bu eser, Türkiye'de İslam tarihi alanındaki önemli yayınlardan biri olma özelliğini günümüze kadar sürdürmüş, değişik yayınevlerince defalarca basılmıştır.

Eşref Edip'in 1925'te Sebilürreşad'ın kapatılmasından sonra kurduğu “Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı”nın adı 1957'den itibaren “Sebilürreşad Neşriyat Bürosu”na dönüştürülmüş; Eşref Edip, yayıncılık faaliyetini bu isim altında sürdürmüştür. Bilindiği gibi, Sebilürreşad'ın 1908-1925 arasındaki yayın döneminde de “Sebilürreşad Neşriyatı” faal durumda idi.

18- Sebilürreşad'ın Yayınının Durdurulması

Eşref Edip Fergan, Sebilürreşad Mecmuasının yayınlamaya derginin bütçesindeki sıkıntılar nedeniyle 1965 yılında son verir. Bunda, ilerlemiş yaşıyla haftalık bir derginin yükünü sırtlanmanın oldukça güçleşmiş olması da muhtemel bir etkidir. Mart 1965'te yayımlanan son sayı 359 numaralı Sebilürreşad'dır. Derginin yeni harflerle 1948-1965 yılları arasındaki kesintisiz yayını 15 ciltte toplanmıştır.³⁵⁵ Eşref

³⁵⁵ Abdullah Ceyhan, *a.g.e.*, s. 8;

Edip'in onlarca yıllık emeğinin mahsulü olan Sebilürreşad Mecmuası'nın Türk basın hayatındaki yerini şu sözler çok güzel ifade eder:

“... Kısa bir süre sonra “Sebilürreşad” ünvanını alarak bugüne kadar devam eden bu eser, alelâde haftalık bir mecmua değildir. Bu eser, Türkiye'mizin köylerine kadar yayılan, hatta Türkiye dışındaki İslâm dünyasında bile elden ele dolaşan bir fikir ve felsefe mektebidir.”³⁵⁶

19- Eşref Edip'in Makâlelerine Genel Bakış

Eşref Edip'in yazarlık mesleği yalnızca telif ettiği eserler ve Sebilürreşad'daki yazıları ile sınırlı değildir. Sırât-ı müstakîm ve Sebilürreşad dışında, yazılarının yayımlandığı gazete ve dergilerin isimleri şöyledir: Tevhid-i Efkâr, İttihat, Babiâli'de Sabah, Millet, Diyanet, Büyük Doğu, Yeni İstiklal, Bugün, Yeni Asya. Bu gazete ve dergiler içinde Eşref Edip imzasına en çok “Büyük Doğu” mecmuası ile “Bugün” gazetesinde rastlanır. Türkiye'deki İslâmcı kesimin önemli kalemlerinden Necip Fazıl Kısakürek yönetiminde yayımlanan Büyük Doğu Mecmuasının 1944-1969 yılları arasındaki yayın hayatında mecmuanın sayfalarında Eşref Edip imzasına sıkça rastlanır. 1965-69 yılları arasında Eşref Edip imzasını çoklukla Mehmet Şevket Eygi yönetiminde yayımlanan Yeni İstiklal ve Bugün gazetelerinde görürüz.

Eşref Edip'in Sebilürreşad'daki son yazısı, Ağustos 1964 tarihli 357. Sayıdaki *İslam Devletinin İlk Anayasası* başlıklı makalesi olmuştur.

Eşref Edip Fergan'ın, Sırât-ı müstakîm'le başlayıp 1965'te Sebilürreşad'ın sonlanmasına kadar süren 1003 sayılık dergicilik faaliyeti boyunca bu dergilerde; 4'ü

[Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin Âdem Efe imzalı “Sebilürreşad” maddesinde (Cilt 36, s. 351-353) Sebilürreşad'ın yayınına 1966'da son verildiği belirtilmektedir. Aynı ansiklopedinin Sadık Albayrak tarafından hazırlanan Eşref Edip Fergan maddesinde (cilt 11, s. 473-474) “Sebilürreşad'ın yayımını Şubat 1966'ya kadar 362 sayı devam ettirdi” ifadesi yer almaktadır.]

³⁵⁶ Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil, *a.g.m.*, s. 14.

Sırât-ı müstakîm’de, 26’sı Sebilürreşad’ın birinci; 126’sı ikinci döneminde olmak üzere “Eşref Edib” imzası ile toplam 156 yazısı yayımlanır. Ancak bu 156 yazının tamamı birbirinden farklı makaleler değildir. *Kuvvet Hazırlamak, Çölden Doğan Güneş, İlahi Güneş –Peygamberimizin Doğduğu Mübarek Gün-, İslam’da Hac Müessesesi* isimli yazılarını, derginin yayın seyri içerisinde yeri geldikçe tekrar tekrar yayımlamıştır. Bazı yazılarını “yazı dizisi” olarak tefrika etmiştir. Bunlardan;

Kur’an’ı Alkışlayan Büyük Adamlar, 11 sayıda,³⁵⁷

Türkiye’de Dönemlik Tarihçesi –İlmi ve Tarihi Tetkikler-, 9 sayıda³⁵⁸

Avrupalılar Osmanlı Devleti’nin Temellerini Nasıl Çöktürdüler?, 30 sayıda,³⁵⁹

Akif’in Kur’an Tercümesi Nasıl Başladı Sonra Nasıl Yakıldı? 5 sayıda,³⁶⁰

Sebilürreşad’ın Romanı-Sebilürreşad İstiklal Mahkemeleri’nde-, 42 sayıda,³⁶¹

tamamlanmış yazı dizileridir.

Diğer taraftan Eşref Edip, mecmuanın sahibi ve başyazarı olarak istisna da olsa bazen mecmuayı tek başına yayımlamıştır. Dolayısıyla mecmuada Eşref Edip’in 200 civarında³⁶² imzalı makalesi vardır. Bunlara, mecmuada *Sebilürreşad* imzasıyla ya da imzasız olarak yayımlanan ve oldukça büyük yekûn tutan gerek üslup ve gerekse muhteva açısından Eşref Edip tarafından kaleme alındığı aşikâr olan makaleler de ilave olunursa, başmuharririn Sebilürreşad’da yer alan makalelerinin toplamını üçe, dörde katlamak mümkündür.³⁶³

³⁵⁷ Yeni Sebilürreşad, C.1, S. 2-13.

³⁵⁸ Yeni Sebilürreşad, C.1, S. 6-9.

³⁵⁹ Yeni Sebilürreşad, C. 3-6, S. 54-147.

³⁶⁰ Yeni Sebilürreşad, C.12, S. 291-295.

³⁶¹ Yeni Sebilürreşad, C.12-14, S. 282-348.

³⁶² Abdullah Ceyhan’ın *Sırât-ı müstakîm ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi* adlı çalışmasını esas alarak yaptığımız incelemede Eşref Edip’in bu iki mecmuada yer alan “Eşref Edib” imzalı makalelerinin sayısını 156 olarak tespit etmiş bulunmaktayız.

³⁶³ Eşref Edib, *CHP ve Din*, Hazırlayan: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 8. (Bu eser, Eşref Edip’in Sebilürreşad Mecmuası’nda CHP’ye ilişkin yayımlanmış makaleleri derlenmek suretiyle hazırlanmıştır.)

Eşref Edip Sebilürreşad'ın 1948'de başlayan ikinci yayın döneminde, yazılarındaki muhalefet dozunu arttırmıştır. Birinci dönem Sebilürreşad'ın öz eleştiri nitelikli, cihad çağrılılarıyla dolu, Millî Mücadele döneminin duygusal atmosferini yansıtan yazıları, ikinci dönemde yerini, özellikle halkın din hürriyetine yönelik uygulamalara muhalefet yüklü yazılara bırakmıştır. Onun “İlahi Güneş: Peygamberimizin Doğduğu Mübarek Gün”, “İslâm'da Hac Müessesesi” gibi birkaç “deneme”si dışarıda tutulacak olursa hemen bütün yazıları politik-muhalef bir tavır taşır.

Eşref Edip Fergan 1967 yılının Ağustos-Eylül aylarında Bugün Gazetesi'nde “Kara Kitap – Milleti Nasıl Aldattılar, Mukaddesatına Nasıl Saldırdılar” adlı yazı dizisine imza atar. 48 gün süren bu yazı dizisi, Tanzimat'ın ilanından yazının tefrika edildiği tarihe kadar geçen süre içindeki halkın inanç ve ibadet hürriyetini kısıtlayan politik uygulamaları şiddetle eleştiren içerik taşır. Bu yazı dizisi, gazetede tefrika edilmesinin hemen ardından, 1967'de Sebilürreşad Neşriyatı Bürosu serisi içinde kitap olarak da basılır. Eşref Edip, bu kitabın içeriği dolayısıyla da yargılanır ancak beraat eder.³⁶⁴

Eşref Edip Fergan'ın 1969 yılında yayın hayatına başlayan Yeni Asya Gazetesi'nde de yazılarının yayımlanmıştır. Onun 1971 yılı Aralık ayında vefat ettiği göz önünde bulundurulursa, 89 senelik koca bir ömür boyunca doğru bildiklerini yazarak ifade etmekten hiçbir zaman imtina etmeyen gerçek bir kalem erbabı olduğu görülür.

³⁶⁴ Sadık Albayrak, “Fergan Eşref Edip”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, C.11, s. 474.

II. EŞREF EDİP FERGAN'IN FİKRÎ YÖNÜ

Herhangi bir yazarın fikri yönü hakkında bilgi sahibi olunmadan edebî yönü ve eserleri hakkında doğru bir değerlendirme yapılamaz. Bu sebeple çalışmamızın bu bölümünü, Eşref Edip'in fikri yönüne, eserlerinde işlediği başlıca temalara ayırdık.

1- Eşref Edip ve İslâmcılık

Eşref Edip Fergan, yazarlık mesleğine henüz Mekteb-i Hukuk'ta talebe iken başlamış, seksen dokuz yıllık ömrünün sonuna değin fikirlerini yazı yoluyla kamuoyuna aktarmayı sürdürmüş olduğunu belirtmiştik. Eşref Edip'in yaklaşık yetmiş senelik yazarlık hayatında yazılarının omurgasını “İslâmcılık” olarak ifade edilen dünya görüşü oluşturur ve bu dünya görüşüne olan bağlılığı ölümüne dek hiç kesintiye uğramadan devam eder.

İslâm'ı inanç, düşünce, ahlak, siyaset, idare ve hukuk bakımından hayata hâkim kılmak, Müslümanlar arasında birlik ve dayanışmayı tesis ederek İslâm ülkelerini Batı karşısında geri kalmışlıktan kurtarmak amacına yönelik bir çözüm arayışı olarak 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı aydınları tarafından dile getirilip tartışılmaya başlanan bir ideoloji³⁶⁵ olarak tanımlanan İslâmcılık düşüncesi, Osmanlı toplumunda bir basın kurumu aracılığıyla ifadesini ilk olarak Eşref Edip yönetiminde yayımlanan Sırât-ı müstakîm Mecmuası aracılığıyla bulur.³⁶⁶

“İslâmcılık” ideolojisinin ortaya çıkışı, Türk ve dünya fikir tarihindeki gelişim seyri, elbette bizim çalışmamızın sınırlarını aşacak kadar geniştir; bambaşka bir çalışmanın mevzusudur. Ancak Sırât-ı müstakîm ve Sebilürreşad dergileri etrafında toplanan Mehmet Âkif Ersoy, Sait Halim Paşa, Eşref Edip Fergan... gibi

³⁶⁵ Mümtazer Türköne, “İslâmcılık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, C.23, s. 60.

³⁶⁶ İsmail Kara, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi 1*, 2. baskı, Pınar Yayınları, İstanbul 1987, s.9.

aydınların İslamcılık düşüncesinin, her şeyden önce devletçi, yani devlet nezdinde meşruiyetten yana, itidali telkin eden, hiçbir rejimin ya da hareketin güdümüne girmemeye azami dikkat gösteren bir nitelik gösterdiğini söylemeliyiz.

“Zira Müslümanlar Allah’tan, Peygamberden sonra her şeylerini devlet ve hükümetlerinden beklerler. (...) Müslümanlar gerek menfaat-i dünyeviyelerinin, gerek menfaat-i uhreviyelerinin ancak devlet ve hükümetle kâim bulunduğunu bildikleri için onun uğrunda feda-yı can etmeyi en büyük fazilet ve sevap addederler.”³⁶⁷

Burada İslamcılık fikriyatının Osmanlıdaki gelişimini ve Sebilürreşad’ın bu gelişim sürecindeki yerini oldukça özet olarak vermesi bakımından E. J. Zürcher’e ait şu ifadelerle dikkat edelim:

“Panislamizm akımı II. Abdülhamit döneminin ikinci yarısında altın çağını yaşadı. İkinci Meşrutiyet dönemi boyunca, özellikle 31 Mart ayaklanmasının bastırılmasından sonra İttihatçılar İslamcı oluşumlara oldukça ihtiyatlı yaklaştılar; bunları hem kendileri için hem de imparatorluğun çokulusluluğunun devamı için bir tehdit olarak gördüler. Ancak, İttihatçılar, tıpkı 1914-16 yıllarında Arapların sadakatini ve çeşitli etnik unsurlar içindeki Müslüman grupların desteğini sağlamak için yaptıklarında olduğu gibi, politik çıkarlar gerektirdiği zaman devletin İslamî karakterini vurgulamaya hazırıldılar. 1914’teki kutsal cihat çağrısında kendini en açık biçimiyle ortaya koyan bu politika, sonuçta her iki amaç için kullanımında da başarısız oldu.

Bununla birlikte bu dönemdeki İslamcı akımları yalnızca muhafazakârlık veya devrimcilik bağlamında değerlendirmek yanlış olabilir. Nitekim kendini 31 Mart’ta ortaya koymuş anayasal sisteme muhalif düşüncüyü destekleyen ve Volkan Gazetesi etrafında bir araya gelmiş olan İslamcı muhalifler vardı. Fakat daha önemli olan şey yeni anayasayı destekleyen büyük bir İslamcı-modernist veya reformist grubun varlığı idi. Bu gruba yön veren yayın organı; Sait Halim Paşa, Mehmed Akif

³⁶⁷ Eşref Edib, “Hâkimiyet-i Milliye Devrinde Hükümetin Takip Edeceği Yol”, *Sebilürreşad* C. 22, s. 41-43, (16.8.1923).

(Ersoy), Eşref Edip (Fergan) gibi kimselerce çıkarılan Sırât-ı müstakîm (1912'den sonraki adıyla) Sebilürreşad'dı. Onlara göre sosyal bakımdan yenilenme ve gelişme İslâmî değerlere dönmekle mümkündü olabilirdi. Birçoğu, Namık Kemal'in yaptığı gibi, moderniteyle bağdaştırılmasının imkânını tartışarak, şeriat kanunlarına dönmeyi savundu. Onların bakış açısına göre, imparatorluğun dışındaki Müslümanlarla ümmet bilinci içinde dayanışma sağlamak, imparatorluğa güç katacaktı. ”³⁶⁸

Eşref Edip'e ait aşağıda yer alan ifadeler, onun gerek kitaplarının gerekse gazete ve dergilerde yayımlanan makalelerinin dayandığı düşünce yapısı hakkında fikir vermek bakımından faydalı olacaktır.

“İşte İslâm davası, Sebilürreşad'ın yarım asırdır takip ettiği dava budur. Muarızlarla esas çarpışma sahası da budur. Bu itibarla Sebilürreşad'ı alelâde bir mecmuadan ziyade, İslâm'dan, milli ruhtan uzaklaşma hareketi karşısında mevki alan İslâmî bir müessese telâkki ve kabul etmek daha doğru olur.”³⁶⁹

“Dava İslâm davası: İslâm'ın izzet ve şerefi, İslâm'ın refah ve saadeti, İslâm'ın hürriyet ve inkişafıdır.”³⁷⁰

“Milletlerin fikir ve ruh uyanışı kolay değildir. Uzun yıllar sürer. Bazen milli şuurun husulü asırlara ihtiyaç gösterir. Bu yolda çalışanlarda yeis ve fütur olmaz. Ekilen ağaçların meyvesini bazen gelecek nesiller idrak eder. Bahçıvanın vazifesi ağaç yetiştirmekte kusur etmemektir.”³⁷¹

“O halde insanlar için, bütün fertler ve milletler için hayrı şerre galip kılmak hususunda bir an mücadeleden geri durmak olamaz.”³⁷²

³⁶⁸ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, I. B. Tauris, 3. Baskı, London 2004, s. 131. (Alıntılanan bölümü çeviren: E. Polat)

³⁶⁹ Eşref Edib, “Sebilürreşad'ın Elinci Yıldönümü”, *Yeni Sebilürreşad*, C. 12, Sayı 276, s. 10.

³⁷⁰ Eşref Edib, *a.g.m.*, s. 10.

³⁷¹ Eşref Edib, *a.g.m.*, s. 10.

³⁷² Eşref Edib, *a.g.m.*, s. 9.

Eşref Edip'in Sırât-ı müstakîm, Sebilürreşad Mecmualarında kendi imzasıyla yayımladığı yazılarının başlıklarına göz atmak dahi onun İslâmcılık idealine ne denli bağlı olduğunu açık olarak ortaya koyar. Bu makalelerin büyük kısmının başlığında "İslâm", "Müslümanlık", "din" ifadeleri yer alır.³⁷³ 1965 yılında Eşref Edip'in iyice yaşlanmış olması dolayısıyla yayın hayatına son verilen Sebilürreşad'ın son sayılarında yer alan ve bu dergide Eşref Edip imzasıyla yayımlanan son yazı olma özelliğini taşıyan makale dahi "İslâm'ın İlk Anayasası" başlığını taşır.

Eşref Edip yazılarında sıklıkla örnek bir müslümanın nasıl olması gerektiği üzerinde durur. İdeal Müslüman olmak için Hz. Peygamberin hayatını ve asr-ı saadet'i işaret eder. Onun yazılarında "öz eleştiri" olgusu da oldukça yüksektir. Müslüman milletlerin cehaletini, onların geri kalmışlığının sebebi olarak gösterir. Müslümanların din adına verdikleri dine aykırı hükümler nedeniyle İslâm dinini neredeyse yaşanamaz duruma getirdiklerinden; furuatla ilgilenmekte ifrata vararak İslâm'ı neredeyse kaybettiklerinden yakınır:

"Biz dini kitaplardan değil, âbâ ve ecdadımızın ef'al ve hareketinden öğrenmişiz. O suretle hâsıl olan malumatımızı kitap şeklinde neşre de cür'et-yâb olmuşuz (cüret etmişiz). Herkes şahsiyetine, muhitine tabiiyetten âzâde kalmamış. Herkes kendinde müçtehid derecesinde bir ıtlâ' (heves) görmüş. Fakat söylediklerini söylediklerini mütâlaât-ı şahsiyyeye binaen (söylediklerinin, şahsî düşüncesi olduğunu ifade ederek) değil din namına söylemiş, indi bir takım kuyûdât vaz' etmiş. Bunun neticesi olarak ne fikirler der-meyan edilmiş, ne beyhude münakaşalar cereyan etmiş. Anlaşamadık, hâlâ da anlayamıyoruz!"³⁷⁴

³⁷³ Bkz: Abdullah Ceyhan, *Sebilürreşad ve Sırât-ı müstakîm Mecmuaları Fihristi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

³⁷⁴ Eşref Edib, "Anlaşamadık Hala da Anlayamıyoruz", *Sırât-ı müstakîm*, C.1, S. 10, s. 159-160.

Bu tespitleri yapmakla kalmaz, çözüm önerileri de ortaya koyar. Ona göre çözüm, kısır tartışmaları bir kenara bırakarak önce İslâm'ı doğru olarak anlayarak cehaletten kurtulmak, daha sonra hem dünya hem de ahiret hesabına çalışmaktır:

“...Zira itiraf edelim, pek gerideyiz. Sebeb-i hilkatimizi (yaratılış sebebimizi), vazife-i hayatiyemizi (hayattaki temel görevimizi) düşünelim. Birbirimizle uğraşmakta faide yok. Âhiret için çalışanları sofuluk, budalalıkla itham; dünya için uğraşanları tahtie etmek (suçlamak) pek büyük cehalet!.. Dünya da ahiret de bizim değil mi? Hem hayat-ı fâniye hem hayat-ı ebediyemiz için çalışalım...”³⁷⁵

2- Eşref Edip Ve Türkçülük

Eşref Edip'e göre, “Türklük” ve “Türk Kültürü” her yönden asıl değerini, İslâm kültürü ile bağdaştığı nispette bulur. Onun “Türklük” olgusuna verdiği asıl değer, “Türklerin dünyada asırlarca İslâm'ın bayraktarlığını yapmış olmalarından ileri gelir. Türk, ancak Müslüman-Türk olunca devleşir. Dinsiz Türkçülük yerine Müslüman Türkçülük kâim olursa, Türk milleti yabancılaşmaya ve soysuzlaşmaya değil, hüviyet-i milliyesini muhafazaya, manevî varlığını yükseltmeye muvaffak olur.³⁷⁶ Bu yaklaşım itibariyle Eşref Edip, İslâmcı-Türkçü çizgiye mensup fikir adamlarıyla yakın ilişkiler kurar. Hatta, “İslâmcı-Türkçü bir çizgiyi benimseyen İslâm Mecmuası ile milliyetçi-Türkçü bir politikayla yola çıkan Türk Yurdu mecmuaları büyük ölçüde Sırât-ı müstakîm'den doğmuşlardır. Bu iki derginin en önemli yazarları II. Meşrutiyet devrinin ilk yıllarında kaliteli ürünlerini Sırât-ı müstakîm'de vermişlerdi (Şeyhülislâm Musa Kâzım, Halim Sabit, M. Şemsettin Günaltay, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu vb.).³⁷⁷ Fakat daha sonraları Sebilürreşadçılarla İttihatçılar arasındaki ilişkilerin özellikle İttihatçıların dine olan

³⁷⁵ Eşref Edib, *a.g.m.*, s. 160.

³⁷⁶ Bkz: Eşref Edib, “Dinsiz Türkçülük, Müslüman Türkçülük”, *Yeni Sebilürreşad*, C.2, S.44, s. 301-303.

³⁷⁷ İsmail Kara, “İslâmcılık”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, C.2, s. 266.

mesafeli tutumları yüzünden giderek zayıflaması, Sebilürreşadçıların Balkan Savaşları'nın faturasını yükselen milliyetçilik değerlerine keserek "İttihad-ı İslâm" fikriyatından yana tavır koymaları, Sebilürreşad ile Türkçü yazarların arasının açılmasına neden olur.³⁷⁸

3- Eşref Edip ve Batıcılık

Eşref Edip'e göre Batıyı körü körüne taklitçilik bu memleket için bir felaket sebebidir. Tanzimat devrinden beri süregelen "Batılılaşma" hareketinin amacı Türkleri Hristiyanlaştırmaktır.³⁷⁹ Hristiyan Batı, hiçbir zaman bize dost olmadığı gibi, Osmanlı Devletini yıkmak için bütün gücünü seferber etmiştir. Batılı milletlerin tek amacı, bizim maddî ve manevî bakımdan terakkimize mani olarak bizi tarih sahnesinden silmektir.³⁸⁰ Ülkemizdeki "Batıcılık" ideolojisine mensup kimseler bu amaca bilerek veya bilmeyerek hizmet etmişlerdir.³⁸¹ Ancak, özellikle II. Meşrutiyetten sonra oluşan fikir hareketleri içinde (İslâmcılık, Batıcılık, Türkçülük) içinde batılılaşmaya bütünüyle karşı olan yoktur.³⁸² Eşref Edip ve onun fikirdaşları, Batı'nın terakki anlayışını, fenni ilimlerde ilerleme cehdini, disiplinli bir şekilde çalışarak ülkelerini mamur etme gayretlerini taklit etmeye örnek almaya karşı değillerdir. İslâmcı aydınların Batı kültürüne yaklaşımlarını anlamak için Mehmet Âkif'in "Safahat" adlı eserinde yer alan "Berlin Hatıraları" adlı uzunca şiirini okumak bile yeterlidir. Eşref Edip ve genel olarak Sebilürreşad tahrir ekibi, "tercihini bütünüyle batılılaşmaktan yana koyan ve bu çerçevede din ve milliyeti ikinci ve daha

³⁷⁸ Bkz: Birol Akgün, Şaban H. Çalış, "Türk Milliyetçiliğinin Terkibinde İslâmcı Doz", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (Türkçülük)*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, C.4, s. 588-594; Ayrıca bkz: Esther Debus, *Sebilürreşad*, Libra Yayınları, İstanbul 2009, s. 185-195.

³⁷⁹ Eşref Edib, "Garblılaşma Hareketinde Hristiyanlaşma da Var mıdır?", *Yeni Sebilürreşad*, C.1, s. 146-147; Ayrıca bkz: Eşref Edib, "Tanzimatçılık Bu Memleket İçin Mahz-ı Felâket Olmuştur", *Sebilürreşad*, C.19, s. 192-200.

³⁸⁰ Bkz: Eşref Edib, "Avrupalılar Osmanlı Devletini Nasıl Çöktürdüler", *Yeni Sebilürreşad*, C.3-6, S. 54-147.

³⁸² İsmail Kara, "Batıcılık", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, C.1, s. 160.

geri sıralara iten bir fikrî akım”³⁸³ olarak tanımlanan “Baticılık” (Garpçılık) akımına karşıdrlar.

4- Eşref Edip’in Makalelerinin Dayandığı Temel Kavramları Tespit Bakımından Bir Makalesinin Değerlendirilmesi

Çalışmamızın bu bölümünde, Eşref Edip’in 1957 ağustosunda kaleme aldığı “İslam Dünyasını Saran Tehlikeler” adlı makalesini değerlendirmeyi uygun gördük. Eşref Edip’in bu makalesinin önemi, gazetecilik hayatı boyunca, özellikle Sebülürreşad’ın ikinci döneminde önemle üzerinde durduğu konuların özeti mahiyetinde olmasıdır. Diğer bir deyişle, İslam dünyasının gelişmesini engelleyen harici tesirler başlığı altında ele aldığı altı çeşit fikri cereyan veya faaliyet alanı, Eşref Edip’in yazıları yoluyla mücadele etmeye çalıştığı başlıca kurumlar olmuştur. Bu makalede sınırları kısaca çizilen bu altı maddenin her biri ile ilgili görüşlerini değişik makaleleri aracılığıyla detaylandırmıştır.

Eşref Edip söz konusu makalesinde İslam dünyasını saran tehlikeleri dâhili ve harici tehlikeler olmak üzere ikiye ayırır ve dâhili tehlikelerin en başında Müslüman milletlerin içinde bulundukları “cehalet” ve “ahlâk bozukluğu”nu gösterir. Ona göre, “Müslüman milletler maalesef millî ve modern bir maarif ve terbiye sisteminden mahrumdurlar. Ya Garp taklidi yarım yamalak mektepler yahut bugünün ihtiyaçlarına cevap veremeyen pek eski tarzda medreselerle İslâm âlemi muhtaç olduğu aydınlığı bulamamaktadır.”³⁸⁴

“Müslüman milletlerdeki mevki ihtirası, haset, nüfuz rekabeti, içtimai yardım ve birlik teşkilatının mevcut olmayışı gibi esaslı noksanlar da bu dâhilî tehlikeleri doğuran ve yaşatan amillerin başında gelmektedir.” diyerek devam ettiği yazısında “İslâm milletlerinin başında bulunan siyaset ve fikir adamlarının pek az istisnasıyla büyük bir davanın ve milyara yaklaşan büyük bir kitlenin maddî ve manevî

³⁸³ İsmail Kara, *a.g.m.*, s. 160.

³⁸⁴ Eşref Edib, “İslam Dünyasını Saran Tehlikeler”, *Yeni Sebülürreşad*, C.10, S.250, s. 386.

ihtiyaçlarını İslâmiyet ruhu bakımından takdir edecek kabiliyette değildirler. Siyasî rical, âlimler, kabileler, mezhepler arasındaki rekabet, bilhassa irtibatsızlık, bu mevzuda en kötü bir gerilik amili olmaktadır”³⁸⁵ tespitini yapar. Bu tespitlerin titizlikle yapıldığı, İslam âlemini çok iyi tanıyan ve bu âlemin meselelerine ciddi anlamda kafa yoran bir zihnin ürünü olduğu hem tespitlerin ifade edilişindeki ve kurgulanışındaki sağlamlıktan hem de bu tespitlerin halen İslam âleminin problemlerini belirleme ve bunlara hal çareleri arama noktasındaki kullanışlılığından anlaşılmaktadır. Eşref Edip’e göre Müslüman milletler ne vakit bu zaafalarını aşmak üzere harekete geçse, kendisini toplamaya çalışsa onları devamlı surette köstekleyip gelişmelerine var güçleriyle engel olmaya çalışan etkenler vardır ki bunları Müslümanların gelişmesine engel harici tesirler olarak tanımlar ve altı madde başlığı altında ele alır. Bu altı etken şöyledir: 1. Komünizm 2. Siyonizm 3. Farmasonluk 4. Misyonerlik 5. Emperyalizm Ajanları ve Teşkilâtı 6. Beynelmilelcilik.

Bu makalede, Batı kültürünün tesiri altında kalan fakat İslamî terbiye ve aydınlanmadan mahrum bulunan İslâm gençlerinin bu kadar çeşitli cereyanların etkisi altında kalıp kendi yollarını bulamayarak günden güne gerilemeleri çok acıklı bir durum olarak nitelendirilmektedir.³⁸⁶ Eşref Edip makalesinin devamında, saydığı bu altı etkenin etki ve güçlerini kaybetmeye başladıklarını izah eder; yazısını dünyadaki siyasi ve sosyal şartların İslâm milletlerinin lehine sonuçlanacağına dair ümit ve inancını ifade ederek sonlandırır.

1957 yılında kaleme alınmış bu makale okunmaya devam ettikçe burada yapılan tespitlerin yıllar içinde geçerliliğini ve güncelliğini yitirmemiş olduğunu görürüz. Bu durum bir yönüyle, Eşref Edip’in bu tespitleri ince bir gözlem ve derin bir bilgiye dayandırarak yaptığını diğer yönüyle de sosyal olguların değişmesinin, sosyal sıkıntıları aşmanın zor ve zaman alıcı bir süreç olduğunu göstermektedir. Bu makalenin yazılmasını takip eden on yıllar boyunca burada belirlenen harici tesirlerden “komünizm” olgusu, 1990 yılından itibaren, bütün dünyada etkisini

³⁸⁵ Eşref Edib, *a.g.m.*, s. 386.

³⁸⁶ Eşref Edib, *a.g.m.*, s. 387-388.

yitirmiş ancak diğer altı etken İslam dünyasına ve sorunlarına duyarlı aydın ve siyasetçilerin üzerinde mutabık kalarak daima dikkatleri üzerelerine çekmeye çalıştığı, kendileriyle mücadele edilmesi gereken olgular olarak gündemde kalmaya devam etmiştir.

Bu makalede “komünizm”, işçi sınıfının hâkimiyetini sağlamak için yola çıkarken diğer sınıfları tamamen göz ardı eden, bu gayeye ulaşmak yolunda din, aile, hürriyet ve mülkiyet kavramlarını yok ederek insanlığı hissiz, ruhsuz, maddeye tapınan robot haline getiren bir dünya görüşü olarak eleştirilmekte, “Siyonizm” ise Yahudiliği dini ve iktisadi bakımdan dünyaya hâkim kılmaya çalışan ve bu hedefe ulaşmak için her yolu mübah gören yıkıcı bir akım olarak tanımlanmaktadır. Eşref Edip’e göre, “Farmasonluk” da Siyonizmin bir kolu ve siyasi teşkilata bakan yüzüdür ve nihayetinde Yahudilik dini hesabına çalışan ve bu hesap uğruna faaliyette bulunduğu memleketlerde mahdut (sınırlı) ve gizli bir zümrenin hâkim olması için çalışan ve bu gayeye ermek için her yolu mübah gören bir teşkilattır; kullandığı yöntemler itibariyle, zararlılık yönünden Siyonizm ve Komünizm’le aynı mesabededir. Eşref Edip’e göre Farmasonluk İslam’ın önüne set çekmek için komünizmi bir araç olarak kullanır. “Farmasonluğun dine ve din ehline karşı açtığı harp manevi sahayı bir harabezara çevirmiştir.”³⁸⁷ Eşref Edip, Atatürk’ün de farmasonluk teşkilatına düşman olduğunu, hayatta iken bu teşkilatın faaliyetlerini engellemek için tedbir aldığını, Atatürk’ün himmet mahiyetindeki bu tedbirleri olmasaydı, farmasonların İslam’a ve Müslüman halka karşı yaptıkları zulümlerde çok daha ileri gideceklerini iddia etmektedir.³⁸⁸ 1949’da kaleme aldığı bir başka yazısında dönemin Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu’na hitaben: “(...) Atatürk beynelmilel bir teşekkül olan ve içinde Yahudisi, çıfıtı da bulunan farmasonların ocaklarını bir düşman ordusu gibi dağıttığı halde, siz neden bunların açılmasına, açtırılmasına müsaade ettiniz, hiçbir itirazda bile bulunmadınız? (...)”³⁸⁹ demektedir.

³⁸⁷ Eşref Edip, “Allah’ın İnayetiyle Sebilürreşad’a Başlıyoruz”, *Yeni Sebilürreşad*, C.1, S. 1, s. 2.; Eşref Edip, “Farmasonluk Atatürk Yolu mudur?”, *Yeni Sebilürreşad*, C.1, S.24, s.376-377.

³⁸⁸ Eşref Edip, *a.g.m.*, s. 2.

³⁸⁹ Eşref Edip, “Medreselere Arslan Farmasonluğa Karşı Serçe”, *Yeni Sebilürreşad*, C.2, S.26, s. 13.

Bu makaledeki Beynelmilelcilikle (Enternasyonalizm) ilgili görüşler şöyledir: “İkinci Dünya Harbi’nin bir yadigârı olan Beynelmilelcilik de milliyeti, hâkimiyeti reddeden, namahdut (sınırsız) bir hürriyetin peşinde vatan, mukaddesat, ahlak hissi tanımayan bir gerilik cereyanıdır ki milletleri kendi seciye ve hâkimiyetlerinden ayırmak sevdasında, komünizm kadar, Siyonizm kadar, Farmasonluk ve Emperyalizm kadar merhametsiz ve tehlikelidir.”³⁹⁰ Bu cümlelerin yazarı olan Eşref Edip Fergan’ın “Milletlerin kaynaşması ne kadar geniş mikyasta (ölçekte) olursa içtimaî tahavvüller de (dönüşümler) o nispette ehemmiyet kazanıyor. Beşeriyet böyle ardı arkası gelmeyen inkılâplarla yoğrula yoğrula tavırdan tavıra geçiyor. Bu istihalelerle (değişimlerle) beşeriyet arasında yeni camialar husule gelir, insanlar arasındaki ayrılık çukurları biraz daha dolar. Beşeriyet bu suretle birliğe doğru tabîi seyrini takip edip gider”³⁹¹ cümlelerinin de yazarı olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Buradan anlıyoruz ki o, milletler arasındaki ilişkilerin gelişmesinin milletlerin barışına giden yoldaki faydasını görmeyecek bir kalem sahibi değildir; ancak kendisini olayların ve olguların görünen yüzünün ardındaki bazı gizli ve zarar verici amaçları açığa çıkarma, milletini bu yönde uyarma noktasında sorumlu görmektedir.

Bu makalede Dünya Müslümanları için en tehlikeli altı faaliyet alanından biri olarak gösterilen “misyonerlik”, özelde Eşref Edip’in genelde Sebilürreşad Mecmuasının, yayın politikası gereği, en çok durduğu, Türk gençliği ve dünya Müslümanları hesabına zararlarına dikkatleri çekmek için devamlı surette gayret ettiği bir konu olmuştur.³⁹² 163. Maddeden yargılanıp ceza almasına neden olan meşhur “Türk milletini ve Devletini Tehdit Eden Tehlikeler: Kara İrtica, Sarı İrtica, Kızıl İrtica” adlı makalesinde, Türkleri Hristiyanlaştırmak maksadıyla yapılan misyonerlik faaliyetlerini “kara irtica” olarak nitelendirir. Misyonerlerin İslâmiyet hakkındaki propagandalarını şu fikirleri yaymak ve zihinlere yerleştirmek suretiyle yaptıklarını söyler: “İslâmiyetin medeniyete uyar bir din olmadığı, geri bir din

³⁹⁰ Eşref Edib, “İslam Dünyasını Saran Tehlikeler”, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S.250, s. 388.

³⁹¹ Eşref Edib, “İstanbul’da Toplanacak Müslüman Milletlerarası İslam Kongresi Çok Faydalar Temin Edecektir”, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S.249, s. 370.

³⁹² Bkz: Aşlı Kahraman, *1912–1925 Yılları Arasında Sebilürreşad Dergisi’nde Yayınlanan Hristiyanlıkla İlgili Makaleler ve Tahlilleri*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Çukurova Ün. Sos. Bil. Enst. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Adana 2009.

olduğu, Kurunu Vustaya (Orta Çağa) ait olan hükümlerin bugün tatbik kabiliyeti kalmadığı propaganda yapılacak... Gazeteler, kitaplar, muallimler, muharrirler, müellifler taarruzlarını hep bu noktaya teksif edecekler (...) Bu suretle İslâm kalesini içinden yıkacaklar.”³⁹³

Eşref Edip’in ısrarla üzerinde durduğu, Türk insanı için büyük bir tehlike olarak nitelendirdiği “hıristiyan misyonerliği” konusu, kamuoyunun gündeminde kalmaya, zihinlerde maksadına ilişkin birçok soru işareti taşımaya ve yöntemleri itibariyle şüphe uyandırmaya bugün de devam etmektedir.

Konunun başında da belirttiğimiz gibi; komünizm, siyonizm, masonluk, emperyalizm, beynelmilelcilik ve misyonerlik konuları eşref Edip’in özellikle Sebilürreşad’ın ikinci döneminde sıklıkla ele aldığı ve Türk kamuoyunun gündemine getirdiği konular olmuştur.

³⁹³ Eşref Edib, “Türk milletini ve Devletini Tehdit Eden Tehlikeler: Kara İrtica, Sarı İrtica, Kızıl İrtica”, *Yeni Sebilürreşad*, C.4, S.91, s. 243; Ayrıca bkz: Eşref Edib, “İslâm’ı Saran Kara Tehlike”, *Yeni Sebilürreşad*, C.5, S.109, s. 137-143.

III. EŞREF EDİP’İN YAŞAMI VE EDEBİ KİMLİĞİ ÜZERİNDE ETKİLİ OLMUŞ DOSTLUK İLİŞKİLERİ

Eşref Edip Fergan, Türk fikir hayatının Meşrutiyetten günümüze uzanan çizgisinde çok etkin rol oynamış iki edebiyat ve düşünce adamının yaşamına tanıklık etmesi, bu iki kişinin doğru olarak tanınması, Türk fikir ve kültür hayatındaki hak ettikleri değeri bulmaları için büyük çaba göstermesi yönüyle de nesiller boyu anılacak bir yazın adamıdır. Bu iki kişiden biri İstiklal Marşı’nı kaleme alarak “millî şair” ünvanını almış olan Mehmet Âkif Ersoy, diğeri ise “Risale-i Nur Külliyyatı” adıyla anılan ciltler dolusu eseriyle ünü ve etkisi ülkemiz sınırlarını aşmış bulunan Bediüzzaman Said Nursî’dir. Çalışmamızın bu bölümünde Eşref Edip ile Mehmet Âkif’in edebiyat ve fikir tarihimiz için oldukça önemli olan dostluk ilişkilerini ele alacağız.

1- Eşref Edip - Mehmet Akif İlişkisi

Millî Mücadele yıllarındaki etkin rolü, İstiklal Marşı’nın şairi olması, “Safahat” adlı oldukça hacimli şiir kitabıyla bir nesli değil nesilleri etkilemesi, birlikte çalıştığı, dostluk kurduğu insanlara birçok meziyeti ile örnek olup ölümünden sonra hakkında övgü dolu birçok eser kaleme alacak çok sayıda dost – talebe edinmesi yönüyle Mehmet Âkif Ersoy; Cumhuriyet dönemi edebiyatımızda hakkında en çok ilmî araştırma yapılan, biyografiler yazılan, adına sempozyumlar düzenlenen, yarışmalar açılan şahısların başında gelmektedir. Mehmet Âkif Ersoy hakkında yazılmış yüzü aşkın eser içerisinde en önemli olanı, ona ilişkin yazılmış eserlere kaynaklık etme konumunda bulunan, Eşref Edip Fergan’ın Mehmet Âkif’in ölümünden iki yıl sonra 1938-39 yıllarında kaleme aldığı iki ciltlik “Mehmed Âkif – Hayatı, Eserleri, Yetmiş Muharririn Yazıları” isimli biyografi çalışmasıdır. Eşref Edip bu biyografi çalışmasının yanı sıra Mehmet Âkif muarızlarına cevap

mahiyetinde “İnkılap Karşısında Âkif-Fikret, Gençlik-Tancılar (Kurtuluş Harbi’nin Kaynağı İstiklal Marşı mı Tarih-i Kadim mi?)”³⁹⁴ adlı eserini kaleme almıştır.

Eşref Edip’in Mehmet Âkif’le dostluğunun hemen bütün aşamalarını; başlamasını, gelişmesini, ortak mesailerinin nitelik ve niceliğini çalışmamızın “Gazeteci Kimliği ile Eşref Edip Fergan” bölümü ile “Eşref Edip’in Millî Mücadele’deki Rolü” bölümlerinden takip etmek mümkündür. Onun Mehmet Âkif’e ilişkin eseriyle ilgili ayrıntılı bilgi ise çalışmamızın “Eşref Edip Fergan’ın EdebîKişiliği ve Eserleri” bölümünde yer almaktadır.

Uzun soluklu bir yayıncılık sürecini birlikte omuzlamış, Millî Mücadele döneminde Anadolu yollarını birlikte arşınlamış bu iki dostun ilişkilerinde bir hoca – talebe ilişkisi mahiyeti de vardır. Mehmet Âkif’in yaşça Eşref Edip’ten büyük³⁹⁵, bilgi birikimi yönünden üstün olması bu durumu anlaşılır kılar. Eşref Edip’in hatıralarında Mehmet Âkif’ten bahsederken kullandığı dilden, aralarında geçen diyalogların seyrinden Eşref Edip’in Mehmet Âkif’e kuvvetli bir hayranlık ve muhabbet beslediği, onun ilmî üstünlüğüne ve karakterindeki kuvvete duyduğu hürmet nedeniyle aralarındaki ilişkiyi hoca-talebe ilişkisine büründürdüğü hissedilmektedir.³⁹⁶ Bu sebeptendir ki Eşref Edip Mehmet Âkif’ten bahsederken

³⁹⁴ Bu eserle ilgili ayrıntılı bilgi çalışmamızın “Eşref Edip Fergan’ın EdebîKişiliği ve Eserleri” bölümünde yer almaktadır.

³⁹⁵ Mehmet Âkif miladî 1873, Eşref Edip ise 1882 doğumludur.

³⁹⁶ Eşref Edip’in hatıratlarında geçen şu ifadeler, aralarındaki münasebetin mahiyetini gösterir niteliktedir: “...fakat Âkif Bey sakit valinin ne karakterde bir adam olduğunu anlamadığımdan dolayı adeta bana kırgın. Elini öptüğüm zaman çok hafif bir tebessümüne mazhar olabildim. Bütün hıncını, azarlarını sonraya talik etmiş olduğu anlaşılıyordu.” Bkz: Hayreddin Karan, *Milli Mücadele’de Sebilürreşad – Mehmed Akif ve Eşref Edip*-, Yeni Sebilürreşad, C.10, S.245, s. 312.

Mehmet Âkif, damadı Ömer Rıza Doğrul’a Mısır’dan gönderdiği 20 Mart 1929 tarihli mektupta, Eşref Edip’in sahibi ve editörü olduğu Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı’nın Ömer Rıza’nın yazdığı *Asr-ı Saadet-İslam Tarihi* adlı eseri yayımlamasına ilişkin şöyle der: “... Eşref’in himmeti de doğrusu her türlü sitayişin fevkinde. Aferin Serezli! Dokuz cilt eserin birden matbu şekle girdiğini gördüğü saatte kimbilir ne geniş bir oh çekmiştir!” Bkz: Yusuf Turan Günaydın, *Mehmet Âkif’in Mektupları*, Ebabil Yayınları, Ankara 2009, s. 132.

daima “Üstad” ifadesini kullanır. Mehmet Âkif ise Eşref Edip’e hitap ederken veya ondan bahsederken “Eşref”, “Serezli” gibi samimi ifadeleri tercih eder.³⁹⁷

Çalışmamızın diğer bölümlerinde yer almadığı için burada zikretmeyi uygun bulduğumuz bir husus var ki o da Mehmet Âkif’in Eşref Edip’e Mısır’dan gönderdiği mektuplardır. Yusuf Turan Günaydın isimli araştırmacı bu mektuplardan sekiz tanesini elde etmiş ve bunları yayımlamıştır. Ne yazık ki bu mektuplaşma sürecinde Eşref Edip’in Âkif’e gönderdiği mektuplar elde olmadığı için mektupların mahiyeti pek anlaşılamamaktadır. Anlaşılabildiği kadarı ile Edip, Âkif’ten Mısır’da bir iş takibi yapmasını istemiştir. Mektuplar bir vakfiyeye ait mülkün hukuki işlemleriyle ilgili bu işe ilişkin teknik terimler ile doludur. Mektuplardan Mehmet Âkif’in içinden çıkılması oldukça güç olduğu anlaşılan bu işle meşgul olmasına sebep olduğu için Eşref Edip’e biraz sitemkâr olduğu anlaşılmaktadır. Günaydın’ın temin edip çalışmasına aldığı bu sekiz mektup 1931- 1936 yılları arasına tarihlidir.³⁹⁸ Ayrıca, Mehmet Âkif’in bazı dostlarına Mısır’dan gönderdiği mektupların bir kaçında Âkif’in Eşref Edip’e selam gönderdiği, kendisine seyrek yazdığı için ona sitemlerini bildirdiği görülür.³⁹⁹

Özet olarak, Eşref Edip’in edebiyat tarihimizdeki vazgeçilmez yeri; Mehmet Âkif’le olan dostluğu, millî şairimizin hayatının yakın tanığı olması yönüyle de oldukça önemlidir.

³⁹⁷ Bkz: Yusuf Turan Günaydın, *Mehmet Âkif’in Mektupları*, Ebabel Yayınları, Ankara 2009, s. 40, 58, 61, 62.

³⁹⁸ Bkz: Yusuf Turan Günaydın, *a.g.e.*, s. 16-27.

³⁹⁹ “...Şunu Fuat Şemsi’den öğren de kaç forma basılmış bana haber ver. Çünkü eşref bana hiç mektup yazmıyor, benim de elim değmiyor. Birbirimizin haberini başkalarından alıyoruz. İyi değil mi?” Bkz: Yusuf Turan Günaydın, *a.g.e.*, s. 58. (Bu cümleler, M. Âkif’in Mahir İz’e yazdığı bir mektupta geçmektedir.)

2- Eşref Edip Fergan - Said Nursî İlişkisi

1873 yılında Bitlis'in Nurs köyünde dünyaya gelen Said Nursî, henüz ilk gençlik çağında Doğu Anadolu'nun tanınmış ve muteber âlimlerinden biri durumuna gelir. Doğu Anadolu'nun ilmen ve fikren gelişmesini zaruri gören genç Said, ilk defa 1896 senesinde, bu bölgede “Medresetü’z-Zehrâ” adıyla bir “doğu üniversitesi” tesis etme planına devlet erkânının desteğini almak üzere İstanbul’a gelir. Said Nursî, bu esnada 23 yaşlarındadır. Kaynaklarda bu İstanbul seyahatinin ayrıntılarıyla ilgili fazlaca bilgi yoktur. Said Nursî’nin İstanbul’a ikinci gelişi 1907 yılının kasım ayı sonlarına tesadüf eder. İkinci gelişinin sebebi, yine Doğuda büyük bir üniversite kurulması projesine destek bulmaktır. İstanbul’a ikinci gelişinde ilmi ve zekâsıyla dikkatleri üzerinde toplar. Doğu illerinin durumunu görüşmek, Doğu’daki eğitim faaliyetlerine devletten destek alabilmek amacıyla Sultan Abdülhamit ile bizzat görüşmeyi başarır.

Said Nursî’ni bu görüşmede Abdülhamit’e hitaben “İslâm’da istibdat yoktur”, “Hilâfet makamı yalnız Cuma namazı merasimi değildir” gibi doğrudan onu eleştiren cümleler söylemesi, Abdülhamit usulü bir ceza olmak üzere, Said Nursî’nin deli raporu verilmek üzere tımarhaneye gönderilmesiyle sonuçlanır. Onu muayene eden doktor, “Eğer Bediüzzaman’da⁴⁰⁰ zerre kadar mecnunluk eseri varsa, dünyada akıllı adam yoktur” diyerek raporunu tanzim eder. Bu olay yıllar sonra Eşref Edip’in Yeni İstiklâl gazetesinde yayımlanan “İslam Düşmanlarının Tertiplerini Ortaya Çıkarmak Vazifemizdir” başlıklı makalesinde de anlatılır.⁴⁰¹

Bu olaydan sonra Said Nursî Selanik’e gider. Orada İttihatçılarla tanışır. Onlarla bir takım fikrî münasebetleri olsa da cemiyete tam destek vermez, onların dine muğayir gördüğü bazı tutumlarını açıkça eleştirir. Artık memleketin batısında da tanınan bir kimsedir. 1908 senesinde Said Nursî yine İstanbul’dadır. Volkan, Tanin,

⁴⁰⁰ Said Nursî’nin en çok kullanılan lakabıdır. “Zamanın bedi’i” anlamına gelir. “bedi’” kelimesinin anlamları şöyledir: yeni, garip, eşsiz, görülüp işitilmemiş. Bkz: Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*” Aydın Kitabevi Yayınları, 15. Baskı, Ankara 1998.

⁴⁰¹ Necmeddin Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursî*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1976, s. 62-85.

<<.İkdam, Serbestî, Mizan, Misbah, Şark ve Kürdistan gazetelerinde devrin içtimaî ve siyasî konularında yazılar yayımlar. Bu yıllar, Mekteb-i Hukuk'ta doktora öğrencisi olan Eşref Edip'in Sırat-ı Müstakîm'i kurma teşebbüslerinin başladığı yıllardır. Eşref Edip'in, İstanbul'un bu çalkantılı döneminde önemli mitinglerde halkı itidâle çağırmak üzere konuşmalar yapan, özellikle medrese öğrencileri üzerinde etkili, istibdat karşıtı, yerel giysileriyle de dikkatleri üzerine çeken, alışılmışın dışında söylemlere sahip, meşrutiyet taraftarı genç âlim Said Nursî'den haberdar olmaması imkânsızdır. Nitekim, Eşref Edip'in "Risale-i Nur Müellifi Said Nur" isimli eserinden, onun o günlerde Said Nursî'den haberdar olduğunu öğreniyoruz:

"Üstad Anadolu'da açmak istediği *Medresetü'z Zehra* adlı Darülfünunu tesis için İstanbul'a gelmişti. Üstad'ın İstanbul'a gelişi fevkalade nazar-ı dikkat celbetmişti. Bir muharrir şöyle demişti:

- Şarkın yalçın kayalıklarından bir ateşpâre-i zeka İstanbul afakında parladı."⁴⁰²

19 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra meydana gelen hürriyet ortamının meydana çıkardığı yayın organlarından biri de Eşref Edip'in sahiplerinden biri olduğu Sırât-ı müstakîm mecmuasıdır. Mecmua, 23 Temmuz 1908'de yayın hayatına başlamış, çok geçmeden, 13 Nisan 1909'da meydana gelen 31 Mart ayaklanması, nisbî özgürlük ortamına gölge düşürmüştür. Bu olay, Said Nursî'nin de Divan-ı Harp'te yargılanmasıyla sonuçlanmıştır. Gerekçe, Volkan Gazete'sinde yayımlanan yazılarının isyancılar üzerinde tahrik edici rol oynadığıdır. Bu iddialar ispatlanamaz; doğru da değildir. Bu olaylar üzerine Said Nursî iki talebesini yanına alarak Van'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılır. Doğu'da bir üniversite kurmak hayaline henüz yaklaşamamıştır.

Doğu Anadolu'yu dolaşan, oradan Şam'a, sonra Rumeli'ye geçen Said Nursî, bu bölgelerde İslâm coğrafyasının meseleleri üzerine kafa yorar, çeşitli temaslarda bulunur. 1911'de Van Gölü kenarında, Edremit'te üniversitenin temelini atar. Bu arada çeşitli eserler de yazar ve yayımlatır. 1912'de Said Nursî İstanbul'dadır.

⁴⁰² Eşref Edip, *Risale-i Nur Müellifi Said Nursî: Hayatı, Eserleri, Mesleği*, Sözler Yayınevi, İstanbul 1990, s. 33.

Kendisine, Balkan Savaşları'na katılmak üzere Doğu Anadolu'dan gelen milis kuvvetlerine kumandan olma vazifesi verilir.⁴⁰³

Said Nursî bu yıllarda, 1911 yılında⁴⁰⁴ Sultan Reşad'ın emriyle Enver Paşa liderliğinde, imparatorluğu toparlamak için son bir umutla kurulmuş gizli bir devlet teşekkülü olan Teşkilât-ı Mahsûsa'nın önemli bir üyesidir. Eşref Edip yönetimindeki Sırât-ı müstakîm – Sebilürreşad mecmualarının başyazarı Mehmet Âkif'in de o yıllarda Teşkilât-ı Mahsusa görevlisi olarak çeşitli ülkelere gittiği, bugün malûmdur. O halde, Mehmet Âkif ile Said-i Nursî'nin teması en geç 1913'lere uzanır. Yayıncılık faaliyetlerine başladıktan sonra Mehmet Âkif'in en yakınlarından biri olan Eşref Edip de Said Nursî ile o yıllarda tanışmış olmalıdır. Said Nursî'nin o günlerdeki yakın arkadaşlarından Kuşçubaşı Eşref Bey (Sencer), Mehmet Âkif'in de yakın dostlarından⁴⁰⁵ Eşref Edip'in 1952 senesinde Said Nursî ile yaptığı mülakatın girişindeki şu cümleler, Said Nursî – Eşref Edip dostluğunun Sırât-ı müstakîm'in kurulduğu yıllara dayandığını kesinleştirir:

"Üstad'la tanışmamız kırk seneyi geçti. O zamanlar hemen her gün idarehaneye gelir, Âkif'ler [Mehmed Âkif], Naîm'ler [Babanzâde Ahmed Naim], Ferid'ler [Ömer Ferid Kam], İzmirli'lerle [İzmirli İsmail Hakkı] birlikte saatlerce tatlı tatlı musahabelerde bulunurduk. Üstad, kendine mahsus şivesiyle yüksek ilmî meselelerden konuşur, onun konuşmasındaki celâdet ve şehamet bizi de heyecanlandırırdı. Harikulâde fitrî bir zekâ, ilâhî bir mevhibe... En mûdil meselelerde zekâsının kudret ve azameti kendisini gösterir. Daima işleyen ve düşünen bir kafa... Nakillerle pek meşgul değil. Onun rehberi yalnız Kur'an. Bütün feyiz ve zekâ kaynağı bu..."

Osmanlı İmparatorluğu, Balkan Savaşları'nın şokunu atlatamadan, 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na girer. Said Nursî bu dönemde İstanbul'da değildir.

⁴⁰³ Necmeddin Şahiner, *a.g.e.*, s. 62-123.

⁴⁰⁴ Resmi kuruluşu 1913'tedir.

⁴⁰⁵ Âkif'in Eşref Sencer'e gönderdiği mektuplar için bkz: Yusuf Turan Günaydın, *Mehmet Âkif'in Mektupları*, Ebabel Yayınları, Ankara 2009.

Talebelerinden teşkil ettiği gönüllü bir alayın kumandanı olarak Kafkas Cephesi'nde hem Ruslara hem Ermenilere karşı mücadele etmektedir.⁴⁰⁶ 19 Şubat 1916'da Bitlis'te Ruslara esir düşer. Bu esaret, İstanbul'a döndüğü 25 Haziran 1918 tarihine kadar 2 sene 4 ay dört gün sürmüştür.⁴⁰⁷

Rus esaretinden sonra İstanbul'a dönen Said Nursî, Ordu-yu Hümayun'un tavsiyesiyle kendisine haber bile verilmeden Darü'l Hikmeti'l İslâmiyye'ye âzâ olarak tayin edilir.⁴⁰⁸ 13 Ağustos 1918'de kurulan Darü'l Hikmeti'l İslâmiyye, devrin önemli âlimlerinden meydana gelen bir İslâm Akademisi mahiyetindedir.⁴⁰⁹ Mehmet Âkif de bu müesseseye başkâtip olarak tayin olunmuştur. O da bu göreve atandığını Âliye dönüşü yolda öğrenmiştir.⁴¹⁰ Said Nursî – Mehmet Âkif arasındaki bu mesai ortaklığı, Âkif'in yakın dostu olmak sıfatıyla Eşref Edip'in de Said Nursî ile tanışıklığını pekiştirip dostluğa dönüştürmüş olmalıdır. Eşref Edip 1965'te yayımladığı “Risale-i Nur Muarızı Yazarların İsnadları Hakkında İlmî Bir Tahlil” adlı eserinde, o günlerden bahsederek şöyle der:

“Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, onun ilmî kudretini takdir ederek Bab-ı Meşihat'ta müteşekkil, İslâm Akademisi demek olan “Dar-ül Hikmet-il İslâmiye” âzalığına tayin etmişti. Resmî vazife kabul etmemek hususundaki itizarlarına karşı, ısrarla bu yüksek müessesenin erkânı arasına alınmıştı. Oradaki üstad arkadaşları arasında muhterem mevkii vardı. Fıtrî zekâsı, yüksek fikirleri, imanındaki salâbeti,

⁴⁰⁶ Eşref Edip, *Risale-i Nur Müellifi Said Nursî: Hayatı, Eserleri, Mesleği*, Sözleryayınevi, İstanbul 1990, s. 36.

⁴⁰⁷ Necmeddin Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursî*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 1976, s. 176.

⁴⁰⁸ Necmeddin Şahiner, *a.g.e.*, s. 177.

⁴⁰⁹ “Mehâkim-i Şer'iyye'nin Meşihattan alınması üzerine böyle bir müessesenin teşkili münasip görülmüştü.” Bkz: Eşref Edip, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, Hazırlayan: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2010, s. 99.

⁴¹⁰ Eşref Edip, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s. 47.

etvarındaki şehameti ona bu mevkii vermişti. O zaman yazdığı mühim ilmî makaleler, eski Sebilürreşad nüshalarında neşredilmiştir.”⁴¹¹

Aynı eserdeki şu cümleler, Eşref Edip – Said Nursî dostluğunun ne şartlarda oluştuğu hakkında fikir verir:

“Merhumun, İslâm uleması arasında belli başlı bir mevkii vardır. Daha bundan 40-50 sene evvel hemen her gün Babîâli’deki Sebilürreşad idarehanesine gelir, Elmalılı müfessir Mehmet Hamdi, İzmirli İsmail Hakkı, Profesör Ferit Kam, Kâmil Miras, Mehmet Akif Bey’lerle ilmî ve dinî konuşmalarda bulunur, yüksek mütalâaları ehemmiyetle dinlenirdi. Bu zevatın hepsi ona samimî hürmet gösterirlerdi.”⁴¹²

Eşref Edip – Said Nursî tanışıklığının Said Nursî’nin Rus esareti dönüşü İstanbul’da geçirdiği birkaç yıl içinde arkadaşlığa dönüştüğünün bir delili de Said Nursî’nin “Emirdağ Lahikaları” adlı eserinin ikinci cildinde geçen “Eşref Edib kırk seneden beri iman hizmetinde benim arkadaşım ve Sebilürreşad’da makale yazan ve şimdi vefat eden çok kıymetli kardeşlerimin mümessili ve hakikî İslâmiyet mücahidlerinden bir kardeşimdir ve Nur’un bir hâmisidir. Ben vefat etsem de Eşref Edib’in Nurcular içinde bulunmasıyla büyük teselli buluyorum”⁴¹³ ifadesidir. “Emirdağ Lahikaları” adlı eser, Said Nursî’nin Emirdağ’da kaldığı zaman dilimi içerisinde talebelerine veya devlet erkânından çeşitli kimselere yazdığı mektuplardan oluşur ki bu dönem 1944-48 yılları arasına tarihlidir.

Said Nursî’nin esaretten, Mehmet Âkif’in Berlin ve Lübnan görevlerinden İstanbul’a döndükleri bu dönem, imparatorluğun fevkalâde sıkıntı içinde, İstanbul’un işgâl altında olduğu zaman dilimidir. Ülkenin vatansever aydınları bu durumdan çıkış yolları ararken Anadolu’dan Millî Mücadele çağrısı yükselir. Bu çağrıya ne Âkif ne

⁴¹¹ Eşref Edib, *Risale-i Nur Muarızlarının İsnadları Hakkında İlmi Bir Tahlil*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1965, s. 26.

⁴¹² Eşref Edib, *a.g.e.*, s. 26.

⁴¹³ Bediüzzaman Said Nursî, *Emirdağ Lahikası I- II*, 3. Baskı, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 2008, s. 545.

de Said Nursî kayıtsız kalır. “Âlem-i İslâm’a indirilen darbelerin en evvel kalbime indiğini hissediyorum” diyen Bediüzzaman⁴¹⁴ da 1920 Şubat’ında Eşref Edip’le beraber Milî Mücadele’nin başladığı yere, Balıkesir’e koşmuş, Mehmet Âkif de Mustafa Kemal Paşa’nın daveti üzerine Ankara’ya gitmişlerdir. Eşref Edip bu durumu şöyle ifade eder:

“Merhum Said Nursi, Bâb-ı Meşihat’taki Darü’l Hikmeti İslâmiye’de âzâ bulunduğu sırada Anadolu’da Millî hareket başlamıştı. Bu hareket aleyhinde yanlış fetva almak isteyenlerle pervasızca mücadele etti. Kuva-yı Milliye hareketini bütün kuvvetiyle müdafaa etti. Bu husustaki kahramanca mücadelesi Ankara Hükûmetince fevkalâde takdirle karşılandı. Şifre ile Ankara’ya davet olundu.”⁴¹⁵

Eşref Edip de Millî Mücadele’ye katılmak için Ankara’ya gidenler arasındadır. Bediüzzaman’la yolları Ankara’da da kesişecektir. Fakat ondan önce, 1920 yılının Mart ayına ait bir kuruluş belgesinde, ikisinin isimlerini yan yana görürüz. Bu, Türkiye Yeşilay Cemiyeti’nin, o zamanki adıyla Hilâl-i Ahdar Cemiyeti’nin kuruluş belgesidir.⁴¹⁶ Cemiyetin kuruluş öyküsü şöyledir:

1920 yılının Mart ayında İstanbul mütarekenin⁴¹⁷ en acı günlerini yaşamaktadır. İşgâl güçleri beraberlerinde getirdikleri alkollü içkileri limanlarımıza yığın yığın indiriyor, bunları el altından halka, bilhassa yurt savunmasında çok önemli rol oynayacak gençlere ulaştırıyorlardı. Kısa zamanda içki ve uyuşturucu

⁴¹⁴ “Bediüzzaman” kelimesi Said Nursî’nin o yıllardan itibaren yaygın olarak kullanılan lâkabıdır. Said Nursî’nin yeğeni Abdurrahman Nursî’nin 1918’de kaleme aldığı Said Nursî biyografisi “Bediüzzaman’ın Tarihçe-i Hayatı” adını taşır.

⁴¹⁵ Eşref Edip, *Risale-i Nur Muarızı Yazarların İsnadları Hakkında İlmî Bir Tahlil*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1965, s. 69,72;
Eşref Edip, *Risale-i Nur Müellifi Said Nursî: Hayatı, Eserleri, Mesleği*, Sözleryayınevi, İstanbul 1990, s. 44-45.

⁴¹⁶ “Hilâl-i Ahdar” isminin “Yeşilay’a çevrilmesi, 1936’da, cemiyetin dokuzuncu kongresinde oybirliği ile gerçekleştirilmiştir. Bkz: *Yetmişinci Yılında Yeşilay’ın Tarihçesi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Genel Merkezi, İstanbul 1990.

⁴¹⁷ Mondros Mütarekesi: Osmanlı İmparatorluğunun Birinci dünya Savaşı’ndan yenik olarak ayrılırken imzalamak zorunda kaldığı, Anadolu’nun her tarafının İtilâf Devletleri’nce paylaşılıp işgâl altında tutulmasını öngören ateşkes antlaşmasıdır.

madde iptilası bir salgın halini almaya yüz tutmuştu. İşte bu faciayı görüp işin vehametini kavrayan vatansever aydınlar, halkı ve gençliği uyarmak ve bu yolda mücadele etmek için 5 Mart 1920’de “Türkiye Yeşilay Cemiyeti”ni kurdular.

Babıâli’deki Nallı Mescit yanındaki binada “Matbuat Cemiyeti”, yani bugünkü adı ile “Gazeteciler Cemiyeti” bulunuyordu. Cemiyetin kurulduğu bina burasıdır. 5 Mart 1920 (26 Şubat 1336) tarihli kuruluş toplantısına başta Şeyhülislâm Haydarizade İbrahim Bey olmak üzere, Muallim Doktor Mazhar Osman Bey, Darü’l Hikmetü’l İslâmiyye azâsından Said Nursî, Dr. Tevfik Rüştü (Aras), Muharrir Hakkı Tark Us, Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Dr. Hacı Emin Paşa, Tasvir-i Efkâr Gazetesi Başmuharriri Velid Ebüzziya, Sebilürreşad Mecmuası Sahibi Eşref Edip, Müderris Mustafa Şekip, Dr. Süheyl Ünver, Selim Sırrı (Tarcan)... gibi bir çok kimse⁴¹⁸ katılmış, cemiyetin reisliğine Şişli Hastanesi Ser Tabibi Muallim Doktor Mazhar Osman Bey getirilmiştir.⁴¹⁹ Eşref Edip’in ismine cemiyetin 1924 yılında yapılan beşinci kongresinde de on altı yönetim kurulu üyesinden biri olarak rastlıyoruz.⁴²⁰

Eşref Edip – Bediüzzaman Said Nursî dostluğunun bir başka veçhesi, yine İstanbul’un işgâli yıllarında, henüz her ikisi de Millî Mücadele’ye daha etkin hizmet edebilmek için Anadolu’ya geçmeden önce, karşımıza çıkar. Dostluklarını pekiştiren bu olay, Bediüzzaman’ın “Hutuvat-ı Sitte” adlı eserinin Eşref Edip’in yardımıyla bastırılmasıdır. İşgâl günlerinin şartlarında yazılması, bastırılması ve dağıtılması çok güç olan bu eser gizlice bastırıldığı için hangi matbaada basıldığı eserin üzerinde belirtilmemiştir.⁴²¹

“Hutuvat-ı Sitte” neşredildiği zaman bu eseri gören işgal kuvvetleri kumandanı, çok hiddetlenir ve Said Nursî hakkında idam kararı çıkarır. Fakat

⁴¹⁸ *Yetmişinci Yılında Yeşilay’ın Tarihçesi* adlı kitapçıkta Yeşilay’ın söz konusu kuruluş toplantısına katıldığı değişik neşir organları vasıtasıyla tespit edilen 56 kişinin isimleri yer almaktadır.

⁴¹⁹ *Yetmişinci Yılında Yeşilay’ın Tarihçesi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Genel Merkezi Yayını, İstanbul 1990, s. 2-4;
Necmeddin Şahiner, *a.g.e.*, s. 208.

⁴²⁰ *Yetmişinci Yılında Yeşilay’ın Tarihçesi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Genel Merkezi Yayını, İstanbul 1990, s. 12.

⁴²¹ Necmeddin Şahiner, *a.g.e.*, s. 211-212.

kendisine, Bediüzzaman idam edilirse, bütün Anadolu'nun İngiliz'e ebediyen düşman olacağı ve bilhassa aşiretlerin bunun intikamını mutlaka alacakları bildirilince bir şey yapamaz.⁴²²

Said Nursî, “Şualar” isimli eserindeki "İstanbul'u işgal eden İngilizlerin başkumandanı, İslâm içinde ihtilaf atıp hatta Şeyhülislâm ve bir kısım hocaları kandırıp bir biri aleyhine sevk ederek itilafçı, ittihadçı fırkalarını birbiriyle uğraştırmasıyla Yunan'ın galebesine ve Harekât-ı Milliye'nin mağlubiyetine zemin hazırladığı bir sırada, İngiliz ve Yunan aleyhinde "Hutuvat-ı Sitte" eserimi Eşref Edip'in gayretiyle tab' ve neşretmek ile o kumandanın dehşetli planını kıran ve onun idam tehdidine karşı geriye çekilmeyen..."⁴²³ ifadeleriyle, “Hutuvat-ı Sitte”yi Eşref Edip'in yardımıyla neşrettiğini bizzat dile getirir.

Eşref Edip 1920 yılının ortalarında Milli Mücadele'ye daha etkin destek verebilmek amacıyla İstanbul'dan ayrılır. Önce Kastamonu'da daha sonra Ankara-Kayseri-Ankara hattında Mehmet Âkif'le birlikte özellikle basın aracılığıyla Millî Mücadele'ye katılır. Eşref Edip'in bu dönemdeki hizmetlerinin ayrıntılarını, çalışmamızın “Eşref Edip'in Millî Mücadele'deki Rolü” bölümünde ayrıntısıyla ele aldık. Said Nursî, Ankara'da Eşref ve Âkif Bey'ler kadar uzun kalmaz. Kaynaklar onun 1922 Haziran'ında Ankara'ya vardığını, orada sekiz ay kaldığını bildiriyor.⁴²⁴ Bediüzzaman, 1923 baharında, Anadolu'nun işgalden kurtuluşunu müteakip, Van'a giderek Erek Dağı havalisine yerleşir. Burada, ibadet ve tefekkürle dolu iki yıl geçirir. Eşref Edip de 1923 yılı ilkbahar aylarında tekrar İstanbul'a döner, Sebilürreşad'ı yayımlamaya İstanbul'da devam eder.

Hem Eşref Edip hem Said Nursî, 1925 yılında Şeyh Sait İsyanı dolayısıyla çetin bir yargılanma sürecinden geçirilirler. İkisi de dolaylı olarak isyanı teşvik suçlamasıyla karşı karşıyadırlar. Eşref Edip, beraat sonrasında Sebilürreşad'ın yayını durdurmak zorunda kalır. Asar-ı İlmiye Kütüphanesi'ni kurarak kitap

⁴²² Necmeddin Şahiner, *a.g.e.*, s. 212.

⁴²³ Bediüzzaman Said Nursî, *Şualar*, Şahdamar Yayınları, İstanbul 2010, s. 547-548.

⁴²⁴ Necmeddin Şahiner, *a.g.e.*, s. 245.

yayıncılığı yapar. Tek Parti dönemi sonlarına kadar 1925 önceki hayatına nispetle oldukça sakin bir yaşam sürdürür.

1925’i müteakip yıllarda, takipler, koğuşurmalar, yargılanmalar, mahkûmiyetler Bediüzzaman’ın peşini bırakmaz. İki eski arkadaş 1952’ye kadar birbirleriyle görüşemezler. Said Nursi 1952 yılının Ocak ayında “Gençlik Rehberi” adlı eserinden dolayı yargılanmak üzere İstanbul’a gelir ve Sirkeci’deki Akşehir Palas Oteli’ne yerleşir.⁴²⁵ Eşref Edip onu bu otelde ziyaret eder. Bu görüşmeden sonra bu görüşme hakkındaki intibalarını anlattığı meşhur “Uzun Bir Ayrılıktan Sonra” adlı makalesini Sebilürreşad’da neşreder.⁴²⁶

Eşref Edip, 1950 Haziran’ından başlayarak “Risale-i Nur Müellifi Bediüzzaman Said Nur: Hayatı, Eserleri, Mesleği” adlı tefrikayı on dört bölüm halinde yayımlar ve 1952 yılında da bu tefrikaya yine Sebilürreşad’da yayımlanan Said Nursî makalelerine başka bazı yazarların makalelerini de ilave ederek kitap olarak neşreder.⁴²⁷ Bu eser de "Risale-i Nur Müellifi Bediüzzaman Said Nur: Hayatı, Eserleri ve Mesleği" adıyla yayımlanır. Bediüzzaman Said Nursî de Eşref Edip’i her zaman taltif ve takdirden geri durmaz. Bunu Risale-i Nur Külliyyatının bazı sayfalarında görmek mümkündür. Bediüzzaman, Eşref Edib’i manevi kardeşi ve fikir mirasçısı olarak görür. Onun kardeşleri arasında bulunması, en büyük teselli kaynağıdır. Kendisi vefat ederse öğrencilerini ona emanet olarak bırakır. Onu Risale-i Nur’un hâmisî olarak görür. Nitekim şu satırlar bunun en açık göstergesidir:

"Eşref Edib kırk seneden beri iman hizmetinde benim arkadaşım ve Sebilürreşad’da makale yazan ve şimdi vefat eden çok kıymetli kardeşlerimin mümessili ve hakikî İslâmiyet mücahidlerinden bir kardeşimdir ve Nur’un bir

⁴²⁵ Necmeddin Şahiner, *a.g.e.*, s. 372.

⁴²⁶ Eşref Edib, “Üstad Bediüzzaman’la Mülâkat”, *Yeni Sebilürreşad*, C.5, S.119, s. 300-302.

⁴²⁷ Eşref Edib, *Risale-i Nur Müellifi Bediüzzaman Said Nur: Hayatı, Eserleri ve Mesleği*, Hazırlayan: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2011, s. 23.

hâmisidir. Ben vefat etsem de Eşref Edib, Nurcular içinde bulunmasıyla büyük bir teselli buluyorum." (Emirdağ Lâhikası, c. II, s. 35- 36.)⁴²⁸

Said Nursî, Eşref Edip'e olan sevgisini, Sebilürreşad'ın yayın hayatına başlamasının ellinci yılı münasebetiyle 1958'de yayımlanan özel sayılarından birine gönderdiği mektup hüviyetindeki yazısında da samimiyetle ifade eder. Bu mektup şöyledir:

“ Bismühü Sübhanehu.

Esselâmün aleyküm ve rahmetullahi ve berekâtuhu

Aziz Muhterem Sıddık, evvae-ı İslâmiyye'yi elli seneden beri neşir eden, hakayık-ı İslâmiyye'yi ehl-i delaletle karşı müdafaa eden ve elli seneden beri benim maddi manevi hakiki bir kardaşım ve meslekdaşım Eşref Edip!

Sebilürreşad'ın ellinci sene-i devriyesi münasebetiyle gayet samimi ve uzun bir mektup yazacaktım. Fakat pek şiddetli hasta olduğumdan, hatta konuşmaya da iktidarım olmadığından Risale-i Nur'a havale ediyorum.

Onda Sebilürreşad'ın mahiyetini, hizmetini gösteren mektuplar vardır. Zaten Sebilürreşad Nurların mühim parçalarını neşretmiştir. Tarihçe-i Hayat Sebilürreşad'ın ellinci sene-i devriyesine tam bir tebrikname hükmündedir.

Duanıza muhtaç gayet hasta

Said-i Nursî⁴²⁹

Said Nursî, Eşref Edip'e olan dostluğunu yalnızca yazılarında göstermedi. Ayrı bulundukları zamanlarda, İstanbul'a giden talebelerine Eşref Edip'i ziyaret edip selamlarını iletmelerini tembihleyen Bediüzzaman, ona verdiği değeri müşahhas bir

⁴²⁸ Fahri Güven, “Eşref Edip Bediüzzaman Said Nursî Dostluğu Üzerine”, *Millî Gazete*, 21.11.2010.

⁴²⁹ Said-i Nursî, “Sebilürreşad'ın Ellinci Yıldönümü”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S.277, s. 32.

şekilde gösterdi. Selamı götüren ve kendisiyle görüşen Mustafa Sungur, Eşref Edip'in duyduğu memnuniyeti ve gösterdiği alakayı hatıralarında nakletmektedir.⁴³⁰

Eşref Edip de kadim dostu Bediüzzaman Said Nursî'nin kendisine gösterdiği teveccühün hakkını fazlasıyla vermiştir. Nitekim kendisiyle ilgili yazdığı biyografiden sonra "Bediüzzaman Said Nur ve Nurculuk, (İstanbul 1963)", "Risâle-i Nur Muarızı Yazarların İsnadları Hakkında İlmi Bir Tahlil, (İstanbul 1965)" adlı eserlerle Bediüzzaman'ın haklı davasına destek vermiştir.⁴³¹ Ayrıca Tevhîd-i Efkâr, Yeni Sabah, Millet, Diyânet, Yeni Asya, Yeni İstiklâl, Bugün, Sabah, İttihad gibi dergi ve gazetelerde de Bediüzzaman'ı müdafaa eden, hayatını ve eserlerini konu edinen pek çok yazı kaleme almış, "Risâle-i Nur Muarızı Yazarların İsnadları"na cevap vermekten hiçbir zaman imtina etmemiştir.⁴³² Bu yazılarından en uzun ve içerikçe zengin olanı, 29 Aralık 1965 ile 25 Mayıs 1966 tarihleri arasında Yeni İstiklâl Gazetesi'nde "Senatör Ahmed Yıldız Beyefendi'ye: İslâm Düşmanlarının Tertiplerini Ortaya Çıkarmak Vazifemizdir" adı altında yayımlanan yazısıdır. "Bu yazı, üstadın fikrine fikirle karşı koyamayanların zaman zaman 'deli' diyerek şahsına saldırmalarına cevap olarak yazılmıştır."⁴³³

Sebilürreşad'ın 1948'de başlayan ikinci yayın döneminde Bediüzzaman'ın bazı makalelerinin yanı sıra en önemli makalelerinden biri olan "Konuşan Yalnız Hakikattir"⁴³⁴ başlıklı yazısı yayımlanmıştır (1951). Yine bu minvalde 1950 Eylül'ünde Said Nursî'nin "Başbakanlık ve Adliye Bakanlığı Yüksek Katına..." hitaben kaleme aldığı "Benden Ne İstiyorlar?" başlıklı makalesini de⁴³⁵ Sebilürreşad'da neşretmiştir.⁴³⁶ Said Nursî'nin Mart 1922'de 461 sayılı

⁴³⁰ Necmeddin Şahiner, *Son Şahitler 4*, Nesil Yayınları, İstanbul 2005, s. 35-37.

⁴³¹ Bu eserlerle ilgili ayrıntılı bilgi için çalışmamızın "Eşref Edip Fergan'ın Eserleri" bölümüne bakınız.

⁴³² Fahri Güven, "Eşref Edip Bediüzzaman Said Nursî Dostluğu Üzerine", *Millî Gazete*, 21.11.2010.

⁴³³ Yavuz Bahadıroğlu, *Bediüzzaman Said Nursî*, Nesil Yayınları, İstanbul 2009, s. 71.

⁴³⁴ Said Nur, "Konuşan Yalnız Hakikattir", *Yeni Sebilürreşad*, C.5, S.116, s. 250-251.

⁴³⁵ *Yeni Sebilürreşad*, C.4, S.87, s. 182.

⁴³⁶ Fahri Güven, "Eşref Edip Bediüzzaman Said Nursî Dostluğu Üzerine", *Millî Gazete*, 21.11.2010

Sebilürreşad'da yayımlanan “Şura-yı Meşihat-ı İslâmiye” başlıklı yazısı da Sebilürreşad'ın ikinci döneminin 349. sayısında yayımlanmıştır (Ağustos 1966).

Sebilürreşad'ın yeniden yayın hayatına döndüğü sene, Said Nursî Afyon Ağırceza Mahkemesince tutuklu olarak yargılanmaktadır.⁴³⁷ Said Nursî lehine kalam etmenin cesaret istediği bu dönemde, Eşref Edip onu müdafaa eden bir yazı yayımlamıştır. “Yalancı Feryat ve Figânlar” başlığını taşıyan bu yazı, Sebilürreşad'ın Aralık 1948 tarihli, 25 numaralı nüshasındadır.

Eşref Edip, Said Nursî'ye yakın olmanın, onu yazılarıyla savunmanın bedelini de öder. Sebilürreşad bürosunda polisin yaptığı bir aramada Said-i Nursî ile ilgili bir mektubunun bulunması üzerine “Nurcu” olduğu iddiasıyla tutuklanır; üç dört ay cezaevinde kalır, daha sonra serbest bırakılır. 1956 yılında Isparta'da yapılan muhakemesinde suçsuz olduğuna karar verilir, ödediği kefareti kendisine iade edilir.⁴³⁸

Eşref Edip 1964 yılında Sebilürreşad'da yayımladığı “Sahabe İmanı, İslâm Celadeti” başlıklı yazısında Bediüzzaman'ın Rusya'da esarette olduğu yıllarda yaşadığı, Müslümanlığın izzetini korumak için canını tehlikeye atışını ortaya koyan, bir olayı nakleder ve onun bu tavrını sahabenin benzer tavırlarıyla özdeşleştirir.

Said Nursî, 23 Mart 1960 yılında vefat eder, na'sı on binlerce insanın katıldığı cenaze töreniyle Urfa Haliliürrahman Camii'nin haziresine defnedilir. Ne var ki devletin aldığı bir kararla, na'sı 12 Temmuz 1960 tarihinde askerler ve jandarma nezaretinde kabrinden alınır ve hiç kimsenin bilmediği başka bir yere nakledilir. Said Nursî'nin yeni kabrinin yeri kamuoyundan büyük bir titizlikle saklanır.⁴³⁹ Eşref Edip'in Said Nursî'ye ilişkin makalelerinden biri de 22 Aralık 1967

⁴³⁷ Necmeddin Şahiner, a.g.e, s. 346-353.

⁴³⁸ Fahri Güven, “Eşref Edip Bediüzzaman Said Nursî Dostluğu Üzerine”, *Millî Gazete*, 21.11.2010; Mustafa Özçelik, “Sırât-ı müstakîm ve Sebilürreşad Dergileri Bağlamında Mehmet Âkif – Eşref Edip Dostluğu”, *Mehmet Âkif – Edebiyat ve Düşünce*, TYB Yayınları, Ankara 2010, s. 48.

⁴³⁹ Necmeddin Şahiner, a.g.m., s. 419-442.

tarihli Bugün Gazetesi'nde yayımlanan, “Merhum Bediüzzaman'ın Kabri Hâlâ Gizli mi Kalacak” adlı yazısıdır.

Eşref Edip ile Said Nursi isimlerini bir arada anmamıza vesile teşkil edecek bir başka durum şöyle gelişir: 1951 senesinde, Sebilürreşad'ın sürekli yazarlarından emekli asker Cevat Rifat Atilhan, İslam Demokrat Partisi adıyla bir parti kurar. Eşref Edip, Necip Fazıl gibi dönemin önemli kalemleri de bu siyasi oluşuma destek veren yazılar yayımlar, Said Nursî'den de bu siyasi oluşumlara destek talep ederler. Bunun üzerine Said Nursî şu satırları kaleme alır:

“Nur Risalelerinin ve Nurcuların siyasetle alâkaları yok. Ve Risale-i Nur, rıza-i İlâhîden başka hiçbir şeye âlet edilmediğinden, mümkün olduğu kadar Risale-i Nur'un mensupları, içtimaî ve siyasî cereyanlara karışmak istemiyorlar. Yalnız Sebilürreşad, (Büyük) Doğu gibi mücahidler iman hakikatlerini ehl-i dalâletin tecavüzatından muhafazaya çalıştıkları için, ruh u canımızla onları takdir ve tahsin edip onlarla dostuz ve kardeşiz, fakat siyaset noktasında değil. Çünkü iman dersi için gelenlere tarafgirlik nazarıyla bakılmaz. Dost-düşman, derste fark etmez. Halbuki siyaset tarafgirliği, bu mânâyı zedeler, ihlâs kırılır. Onun içindir ki, Nurcular emsalsiz işkencelere ve sıkıntılara tahammül edip Nuru hiçbir şeye âlet etmediler. Siyaset topuzuna el atmadılar.”⁴⁴⁰

Bediüzzaman Said Nursî ile Eşref Edip Fergan birbirlerinin tam anlamıyla çağdaşıdır. Said Nursî'nin doğum yılı 1873, Eşref Edip'inki ise 1882'dir. Dünyaya gelip yetiştikleri muhitler birbirinden farklı olsa da, bu iki şahsiyet aynı kültürel değerleri benimsemiş, “İslâm dinini yaşamak, İslâm'a ve Müslümanlara kültür yoluyla hizmet etmek” ortak paydasında birleşmişlerdir. Her ne kadar Said Nursî, Eşref Edip için “meslekdaşım” tabirini kullanmışsa da meslekleri birbirinden farklıdır. Said Nursî Osmanlı medreselerinin yetiştirdiği son âlimlerin en önemlilerinden biri iken, Eşref Edip imparatorluğun yetiştirdiği ilk önemli gazetecilerdendir. Said Nursî ve onun gibi aksiyoner-âlimler fikir üretmiş, Eşref Edip

⁴⁴⁰ Bediüzzaman Said Nursî, *Emirdağ Lahikası I- II*, 3. Baskı, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 2008, s. 545.

ve onun gibi aksiyoner-gazeteciler onların fikirlerini müdafaa etmiş, kamuoyunun gündemine taşımışlardır.

IV- EŞREF EDİP FERGAN HAKKINDA SÖYLENENLER

Çalışmamızın bu bölümü, Eşref Edip'in dostlarının ve çalışma arkadaşlarının onun şahsiyeti ve eserleri hakkında çeşitli gazete ve dergi makaleleri aracılığıyla ifade ettikleri değerlendirme ve tanıklıklarından oluşturulmuş bir derleme niteliğindedir. Her bir değerlendirmenin kime ait olduğu ve hangi yayın organında yer aldığı dipnotlarda belirtilmiştir. İlki Mehmet Âkif Ersoy'un da yakın dostu olan, dönemin önemli din âlimlerinden Hasan Basri Çantay'a, diğerleri, Sebilürreşad'da ve diğer yayın organlarında imzaları bulunan, yazarlık ve yayıncılığın yanı sıra çeşitli alanlarda uzmanlaşmış ve yaşadıkları dönemde söz ve aksiyonları ile etkili olmuş yazarlara ait bu değerlendirmeler şöyledir:

“Bilirim, Eşref, Meşrutiyetin ilanı günlerinde merhum Mehmed Âkif gibi, rahmetli Ahmed Naim gibi, muhterem Üstad Ferit gibi, hatta o zamanların körpe mütefekkeri ve bugünün yüksek ilim adamı Aksekili Ahmed Hamdi gibi... zengin hazineleri gömüden çıkaran, onlara yazdıran, kendilerini evvela kendilerine, sonra da ammeye tanıttıran sendin! Eğer senin o teşvik ve teşcîlerin, o kadirşinas ve nüvazişkâr ikdamların olmasaydı belki bugün – vaktiyle her yazdığını beğenmeyip yakan- meçhul ve mensî bir Mehmed Âkif karşısında hepimiz sâkit idik!

Fazla-i tevazu bir hastalıktır ki doktoru da şifayı da inkâr eder. İtiraf etmeliyiz ki o hastalıklara ilk teşhisi koyan, ilk imdad-ı şifa ile koşan sendin! Senin çektiklerini ben bilirim. Sen o üstadlara yıllarca hâk-i pay oldun; yılmadın, usanmadın, yorulmadın...”⁴⁴¹

“Yakın tarihimizdeki iyi niyetlerin ve güzel hamlelerin akıbetlerine baktığımız zaman çabuk parlayıp erken sönmelerden müteşekkil acıklı, namütenahi derecede acıklı, bir manzaranın alabildiğine uzandığını görürüz.

⁴⁴¹ Hasan Basri Çantay, *Cumhuriyet Gazetesi*, 15. 4. 1939.

Sebilürreşad bunun ender istisnalarından biridir. Matbuat sahasındaki yegâne istisnadır. Böyle olmasını şüphesiz ki Eşref Edip Fergan'ın şahsî hasletlerine medyundur. Bu istisnanın ve bunu mümkün kılan yarım asırlık feragatlı çalışmanın değerini bilelim. Kendi çalışmalarımızda örnek ittihaz etmeye gayret edelim. Hiç olmazsa, bu muhteşem istisnanın üzerinde dikkatle durup ibret alalım.

Eşref Edip Fergan'ın bu uzun, azimli, feragatlı çalışmasında başlıca meziyet olarak gözümüze ilk anda “sebat” hassası çarpıyor ve içimizde hayranlık ve hatta belki gıpta duyuyoruz. Hakkıdır. Ancak bu işte ikinci büyük bir meziyetin, “ihlâs”ın da hakkını unutmayalım. Bu işte sebat ile ihlâs el ele yürümüşlerdir. Birincisini o kadar kuvvetli yapan ikincisinin desteğidir (...)⁴⁴²

“Bir nokta daha: Sebilürreşad'ın bu uzun ömrü süresince Eşref Edip'in kendine has tevazuu da dikkate değer... Eşref Edip hadiseleri ve fikirleri daima ön plâna sürmüş ve kendisini arka plânda bırakmıştır. Pek az mecmuaya nasip olan şekilde ve derecede Sebilürreşad bir tek şahsın, Eşref Edip'in çalışmasının mahsulü olduğu halde, Sebilürreşad'ın sayfalarında Eşref Edip'in adı pek az göze çarpar. Sebilürreşad sayfalarında zaman zaman şahıslar da değerlendirilmiş, hatta bu cömertçe yapılmış, ancak Eşref Edip'in kendisi, başköşeyi misafirlerine ikram eden ve kendisi kapının dibinde oturan eski İstanbul efendilerine has incelik ve usulcacık şöhret sahalarını başkalarına bırakıp kenara çekilivermiştir.”⁴⁴³

“1908 Meşrutiyet hareketinden bu yana intişar eden mecmualar arasında fikir istiklâliyeti bakımından şüphesiz ki Sebilürreşad başta gelir. İstiklâl mücadelesinin en karanlık günlerinde bazı gazetelerimiz mandaterliği mırıldanabilirken Sebilürreşad'la Tasvir-i Efkâr Türk milletine haykırıyorlardı.

Onun namlı ve asil sahibi güzide edibimiz Eşref Edib'i de bu şartlar içinde ve adım adım tanımak gerekir. Bizzat yakından tanıdığım ve mübahasede bulunduğum

⁴⁴² İsmet Tümtürk, “Muhteşem İstisna”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S.278, s. 43.

⁴⁴³ İsmet Tümtürk, *a.g.m.*, s. 43-44.

Üstad, memleketimizde İstiklâl marşı sahibi büyük Mehmed Akif'i çok yakından tanımış ve tanıtmış bir sîmadır. Akif milli mücadelenin en karanlık günlerinde iman ve şehamet aşkını bu mecmuaların hür havası içinde bulmuştur.”⁴⁴⁴

“Pür telaş matbaa yokuşlarını tırmanan, her rastladığı gönüldaşını işinin müstecaliyetine bakmadan, yolda durdurup hatırını soran, İslâm'ın istikbali üzerinde tek söz etmeden ayrılmayan Eşref Edip üstada...”⁴⁴⁵

“Aziz ve mümtaz doktorumuz Mazhar Osman Bey merhum, bir muhavere esnasında bana, bir ruh tabip ve mütehassisi olmak sıfatıyla, ‘Eşref Edip Bey’de gördüğüm akde salâbet ve irade kuvvetini kimsede görmedim’ diyerek takdirlerini ifade etmişti. Ben de nefsimde aynı hayranlığı hissediyorum.”⁴⁴⁶

⁴⁴⁴ Muin Fevzioğlu, “Sebilürreşad Elli Yaşında”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S.278, s. 46.

⁴⁴⁵ İzzet Mühürdaroğlu, “Azametli Bir Neşir Hayatı”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, s. 278, s. 42.

⁴⁴⁶ Ali Himmet Berki, “Yarım Asırlık Bir Neşir Hayatı”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S.276, s. 16.

SONUÇ

Eşref Edip Fergan, Türk edebiyatı tarihinin gazetecilik alanındaki önemli simalarından biridir. 1882-1971 yılları arasındaki yaşamı boyunca, içinde doğduğu imparatorluğun çöküşünün, bu çöküşün ardından gelen büyük mücadelelerin şahidi olmuş, bu mücadeleler sonucunda yepyeni bir devletin doğuşuna tanıklık etmiş bu gazeteci, uzun denilebilecek ömrünün sonuna değin yazma eylemini kesintisiz devam ettirmiştir. Tanıklık ettiği çağa ve o çağın olgularına özgün yaklaşımı, toplumun meselelerine çözüme yönelik fikir üretmek yolundaki çabası, hadiseleri basitçe aktarmanın ötesine geçip onları irdelemesi, Eşref Edip'e bir "fikir adamı" hüviyeti kazandırmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun en kozmopolit muhiti olan Balkanlarda dünyaya gelmesi, ilk eğitimlerini burada alması, dinî ilimlerin yanı sıra çağının ilimlerini de tahsil etmiş olması; yani hem hafız hem hukuk doktoru sıfatlarını taşıması, onu çağdaşı olan yazarların birçoğundan daha özellikli kılar. Mekteb-i Hukuk'taki öğrencilik yıllarında en yakın dostunun dönemin önde gelen ailelerinden Mardinizâde'lere mensup Ebülulâ Mardin olması, talebelik yıllarında Osmanlının son dönem seçkin âlimlerinden dersler alması onun fikrî ufkunun olabildiğince genişlemesine imkân vermiştir. Henüz Mekteb-i Hukuk'ta öğrenci iken gazete çıkarma hayalleri kurması, yayıncılık faaliyetlerine yine henüz öğrenci iken devrin meşhur vaizlerinin hitabelerini not edip bastırarak başlaması, gazete kurma hayalini ilk fırsatta gerçekleştirmesi; onun çalışkanlığının yanı sıra cesur ve kararlı kişiliğinin göstergesidir.

Eşref Edip'in adını bugünlere taşımış bir fikir adamı ve önemli bir gazeteci olmasına yol veren en önemli başarısı, Osmanlı'nın son döneminin "İslâm" ideali etrafında birleşmiş önemli ilim-fikir adamlarını ve edebiyatçıları aynı çatı altında toplayacak olan ilk yayın organını kurması ve yaşatmasıdır. Yakın tarihimizi anlamak bakımından paha biçilemez birer kaynak durumunda olan Sırât-ı müstakîm – Sebilürreşad Mecmuaları koleksiyonu, "Eşref Edip" adıyla özdeşleşmiştir. Sebilürreşad Mecmuası'nın Kurtuluş Savaşı'nın lideri, Türkiye Cumhuriyeti'nin mimarı Mustafa Kemâl Atatürk'ün özel daveti üzerine Ankara'da Millî mücadelenin

resmî yayın organı olmak vasfıyla neşredilmesi, bu yayının değerini kat kat arttırmıştır. Eşref Edip'in başta Sebilürreşad Mecmuası yoluyla olmak üzere birçok vesileyle Millî Mücadeleye yaptığı katkılar, onun Türk milletine yaptığı hizmetlerin bir başka veçhesini gösterir. Yaşamını ve eserlerini inceleyenler, Eşref Edip'in vatanperver kimliğini, devletine ve milletine yüksek bağlılığını kolayca fark ederler.

Eşref Edip'in hayatına ve eserlerine baktığımız zaman, onun en temayüz etmiş bir vasfı olarak tevazuunu görürüz. O, ilme ve ilim sahiplerine son derece hürmetkâr bir kimse olarak yaşamış, yazarlık yaşamı boyunca kendisini ön plana çıkarma gayreti olmamış; kalemini, değer verdiği fikir adamı ve aksiyonerleri müdafaaya adanmış, mesaisinin çoğunu bu kimselerin önündeki engelleri kaldırmaya hasretmiştir. Sırât-ı müstakîm – Sebilürreşad Mecmuasının oldukça seçkin bir yazar kadrosuna sahip olduğu 1908-1925 yılları arasındaki dönemde kalemini çok kullanmaması; yazmak yerine devrin bu seçkin âlimlerinin sesini duyurmak için çabalaması bunun önemli bir göstergesidir. Onun vefakâr ve mütevazı kişiliği, özellikle Mehmet Âkif Ersoy ile olan dostluk ilişkisinde mücessem hale gelir. Âkif'le yaklaşık otuz yıl süren dostlukları süresince, dostluklarına Âkif'in talebesi olma edasını da kazandırdığını, Âkif'in gerek kişiliği, gerek ilmi gerek şairliği konusundaki kıymetini en iyi derecede takdir edip ona gereken hürmet ve desteği gösterdiğini, Eşref Edip'in başta “Mehmet Âkif” isimli kitabı olmak üzere hatıratından ve Âkif'in hayatını anlatan diğer yazarların eserlerinden anlıyoruz.

Eşref Edip yüzlerce gazete makalesinin yanı sıra geneli araştırma-inceleme tarzında onu aşkın eser kaleme almıştır. Talebelik yıllarında iken başladığı yayıncılık faaliyetini ileri yaşlarına kadar devam ettirerek te'lif ve tercüme birçok eserin Türk kültür hayatına kazandırılmasına aracılık eden Eşref Edip, bu faaliyeti ile Türkiye'de sivil dinî neşriyatın öncüsü olmuştur. Özellikle cumhuriyetin 1926 yılında kurduğu Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı bünyesinde yaptığı yayıncılık, yapıldığı yıllar itibariyle ayrı bir önem arz eder. 1940'lı yılların sonuna doğru ülkede çoğulcu demokratik yapıya giden bir siyasi atmosferin doğması, Eşref Edip'e Sebilürreşad Mecmuasını yeniden çıkarma imkânını vermiş; farklı düşüncelerden birçok ülke aydını bu mecmuanın himayesinde sesini duyurma imkânı bulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde toplumun meselelerinin ancak İslâmî bir bakış açısıyla çözümleneceğine inanan aydınların ortaya koyduğu “İslâmcılık” akımının cumhuriyet dönemine uzanan bir sesi olmuş Eşref Edip, vatanperver ve demokrat bir muhalif kimliğiyle toplumun dinî ve kültürel değerlerine saygısızlık edenlerin karşısına korkusuzca dikilmiştir. Sık, uzun ve yorucu mahkeme süreçleri dahi onu fikirlerini ortaya koymaktan vazgeçirememiştir. Eşref Edip ve onun gibi cesur aydınlar, Türkiye’de demokrasi kültürünün gelişmesine çok önemli katkılar sağlamışlardır.

Eşref Edip Fergan; eğitimi, yaşam tarzı, meselelere yaklaşımı, fikirlerini ifade etmek yolundaki yöntem ve tutumları bakımından çağının gerekleri ve gelişmelerine uyumlu bir seyir takip etmiş, hatta çoğu kez çağdaşı olan aydınların ötesine geçmiştir. Yaşamının yaklaşık ilk kırk yılını, geleneksel ile modern olanın kırılma noktasında yaşamış bir kimse olması yönüyle değerlendirildiğinde, onun bu kırılmanın moderniteye bakan tarafında yer aldığı görülür.

Politika ile hiç meşgul olmamış olmasına rağmen toplumun sorunlarına odaklı yazması sebebiyle neredeyse tamamı politik bir kimlik taşıyan Eşref Edip yazıları, sanatsal kaygılarla kaleme alınmamıştır. Eserlerinin birçoğunun, mesajını en kestirme yönden iletmek kaygısıyla metodolojiden uzak, günübürlük bir tutumla yazıldığı kolayca fark edilir. Bu durum, onun gazeteci kimliğinin bir sonucu olabilir. Ancak, bütün eserlerini, Osmanlının son dönem aydınlarına mahsus çok sağlam, zengin ve kıvrak bir Türkçe ile yazmıştır. Onun Türkçeye olan hâkimiyeti, bütün yazılarını kolayca okunur kılar.

Türk fikir ve yazın tarihinin önemli simalarından biri olan Eşref Edip Fergan’ın eserlerinin ve yazılarının incelenip gün ışığına çıkarılması kültürümüz adına büyük bir kazanç ve kadirşinaslıktır. Türk edebiyat ve basın tarihinin çok önemli değerlerinden biri olan bu yazarın hayatının ve eserlerinin ölümünün üzerinden kırk yıl gibi uzun bir süre geçmesine rağmen kapsamlı bir biçimde ele alınıp incelenmemiş olması, özellikle edebiyat ve tarih araştırmaları bakımından

büyük bir kayıptır. Bu kaybı telafi etmek amacıyla yaptığımız bu çalışmada, Eşref Edip'in hayatı ve eserleri, akademik ölçütler içinde ve bütün yönleriyle ilk kez ele alınmış, çalışma yapılırken nesnel ölçütlere uyularak objektif değerlendirmeler yapmaya azami itina gösterilmiştir. Sebilürreşad ve Sırât-ı müstakîm koleksiyonlarının yanı sıra birçok değişik kaynağı tarayarak, Eşref Edip'in eserlerini orijinal nüshaları üzerinden inceleyebilmek maksadıyla farklı şehirlerdeki farklı kütüphanelere ulaşarak gerçekleştirdiğimiz bu çalışmanın, Eşref Edip'i, eserlerini ve yakın tarihimizi daha iyi anlamak amacıyla yapılacak başka çalışmalara ışık tutmasını temenni ediyoruz.

ABSTRACT

The purpose of our paper is to lay down the life, works and the literary personality of Esref Edip Fergan.

Esref Edip Fergan was born in 1882 in Serez, one of the most important centres of the Ottoman Empire in Balkans. Having been educated in both religious and modern styles, Esref Edip completed his primary and secondary school education in Serez, and in this process he gained the title “hafiz” which is given to those who memorize the whole Koran. Having arrived in Istanbul for studying Law in 1902, Esref Edip had close relationships with scientific and literary circles of that time and he decided to become a journalist. Taking advantage of the freedom of press created by the declaration of the Second Constitutional Monarchy, he and his close friend Ebulula Mardin started to issue the periodical *Sırât-ı müstakîm* in 1908. This periodical, the voice of Islamism which was one of the most effective movements of thought emerged during the late Ottoman Empire period, continued to be issued under the direction of Esref Edip with the name of “*Sebilürreşad*” from 1912 when Ebulula Mardin gave up working for it. This periodical was considerably effective over the people thanks to its calls for jihad and unity made during Balkan Wars and the First World War. The services that Esref Edip rendered during National Struggle period were very important. *Sebilürreşad* was published in Ankara during this period upon the request of Atatürk.

The periodical which started to be issued again in Istanbul after the declaration of Republic was closed in 1925 depending on the Law on the Maintenance of Order, and its owner and writer Esref Edip was tried by the Court of Independence for being effective in Seyh Sait revolt, but he was acquitted. Having ceased publishing the periodical, Esref Edip continued working in the field of religious publications by founding Asar-ı İlmiye Publications in 1926. The second publication term of *Sebilürreşad* was directed again by Esref Edip between 1948 and 1965 when he concentrated on writing articles and books. He wrote eleven books and hundreds of articles throughout his life which ended in 1971 in Istanbul.

Key words: Esref Edip, Esref Edip Fergan, *Sırât-ı müstakîm*, *Sebilürreşad*

KAYNAKÇA

Akgün, Birol – Çalış, Şaban H., “Türk Milliyetçiliğinin Terkibinde İslâmcı Doz”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (Türkçülük)*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, C.4, s. 588-594.

Aktaş, Prof. Dr. Şerif – Gündüz, Yrd. Doç. Dr. Osman, *Yazılı ve Sözlü Anlatım*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2001.

Akyüz, Kenan, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1995.

Albayrak, Sadık, *Son Devrin İslâm Akademisi Darü’l Hikmet-il İslâmiyye*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1973.

Albayrak, Sadık, *Siyasî Boyutlarıyla Türkiye’de İslâmcılığın Doğuşu*, Risale Yayınları, İstanbul 1989.

Albayrak, Sadık, *Türkiye’de İslâmcılık-Batıcılık Mücadelesi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990.

Albayrak, Sadık, “Fergan Eşref Edip”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, s. 473-474.

Aldı, Mustafa, “Eşref Edib’in Kitab-ı Erbaası”, *Nida Dergisi*, S.137, Ağustos-Eylül 2009, s. 76-81.

Alkan, Ahmet Turan, *İstiklal Mahkemeleri*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1993.

Arabacı, Caner, “Eşref Edip Fergan ve Sebilürreşad Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (İslâmcılık)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 96-128.

Armağan, Mustafa, “Erbakan Sultan Abdülhamit’i Partisinin Kurucusu İlan Etmişti”, *Zaman Gazetesi*, 6 Mart 2011.

Ayazoğlu, Nevzat, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü –Sırât-ı müstakîm-Sebilürreşad’ın Geçirdiği Safhalar”, *Yeni Sebilürreşad*, C. 12, S. 278, s.40-42.

Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri, 1920-1927*, İzmir 1988.

Aydın, M. Âkif, “Hukukta İslâmcılık Hareketi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.23, s. 67-70.

Aykut, Ayhan, “İslam-Türk Ansiklopedisi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, C.23, s. 57-58.

Aynî, Mehmed Ali, *Tevfik Fikret’in Tarih-i Kadim’ine Bir Cevaptır-Raybîlik, Bedbinlik, Lâ-ilahiyelik Nedir*, Yeni Matbaa, İstanbul 1927.

Bahadıroğlu, Yavuz, *Bediüzzaman Said Nursî*, Nesil Yayınları, İstanbul 2009.

Başak, Senüyiddin, “Elli Senelik Bir Mücâhede”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S.276, s. 15-16.

Başgil, Ord. Prof. Dr. Ali Fuat, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S. 276, s. 14-15.

Bediüzzaman Said Nursî, *Emirdağ Lahikası I- II*, 3. Baskı, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 2008.

Bediüzzaman Said Nursî, *Şualar*, Şahdamar Yayınları, İstanbul 2010.

Berki, Ali Himmet, “Yarım Asırlık Bir Neşir Hayatı”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S. 276, s. 16.

Bulut, Yücel, “İslâmcılık, Tercüme Faaliyetleri ve Yerlilik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (İslâmcılık)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 962-969.

Ceyhan, Abdullah, *Sebilürreşad ve Sırât-ı müstakîm Mecmuaları Fihristi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

Cündioğlu, Düccane, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999.

Cündioğlu, Düccane, *Bir Kur'an Şairi*, Kapı Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2010.

Çantay, Hasan Basri, *Âkifname*, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1966.

Çebi, Murat Sadullah, “Sebilürreşat: Türkiye’de İslâmcı Muhalefetin Sözcülüğünü Yapmış Bir Dergi”, *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.4, Ankara 1997, s. 231-246.

Çınar, Y.Serdar, “Fergan Eşref Edib”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1979.

Debus, Esther, *Sebilürreşad*, Libra Yayınları, İstanbul 2009.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1998.

Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Rehber Yayınları, Ankara 1990.

Düzdağ, M. Ertuğrul, *Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar II*, İFAV, İstanbul 1989.

Düzdağ, M. Ertuğrul, *Mehmet Akif Ersoy*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

Efe, Âdem, “Sebilürreşad”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, C.36, s. 251-253.

Erişirgil, M. Emin, *İslamcı Bir şairin Romanı*, (Haz. A. Kazancıgil-C. Alpar), Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1986.

Ersoy, Mehmet Âkif, *Safahat*, (Haz. M. Ertuğrul Düздаğ), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.

Eski, Mustafa, *Kastamonu Basımında Millî Mücadele'nin Yankıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları I*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938.

Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları II*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1939.

Eşref Edib, *İnkılap Karşısında Âkif-Fikret, Gençlik-Tancılar (Kurtuluş Harbi'nin Kaynağı İstiklal Marşı mı Tarih-i Kadim mi?)*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1940.

Eşref Edib, *Tevfik Fikret'i Beş Cepheden Kırk Muharririn Tenkitleri*, Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1943.

Eşref Edib, *İslâm Ansiklopedisi'nin İlmî Mahiyeti*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1946.

Eşref Edib, *Çocuklarımıza Din Kitabı (4 Kitap)*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1944-49.

Eşref Edib, *Risale-i nur müellifi Bediüzzaman Said Nur (hayatı, eserleri, mesleği)*, Âsar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1950.

Eşref Edib, *Garp Mütefekkirlerine Göre Kur'an*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1958.

Eşref Edib, *Dinde Reformcular*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1959.

Eşref Edib, *Bediüzzaman Said Nur ve Nurculuk (tenkit, tahlil)*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1963.

Eşref Edib, *Risale-i Nur Muarızı Yazarların İsnadları Hakkında İlmî Bir Tahlil*, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1965.

Eşref Edib, *Kara Kitap*, Abdullah Işıklar Kitabevi, İstanbul 1974.

Eşref Edib, *Risale-i Nur Müellifi Bediüzzaman Said Nur: Hayatı-Eserleri-Mesleği*, Sözler Yayınevi, İstanbul 1990.

Eşref Edib, *Çocuklarımıza Din Kitabı*, (Haz. Mine Alpay Gün- Fahrettin Gün), Beyan Yayınları, İstanbul 2005.

Eşref Edib, *CHP ve Din*, (Hazırlayan: Fahrettin Gün), Beyan Yayınları, İstanbul 2005.

Eşref Edib, *İstiklal Mahkemelerinde –Sebilürreşad’ın Romanı–*, (Haz. Fahrettin Gün), Beyan Yayınları, İstanbul 2005.

Eşref Edib, *Mehmed Âkif – hayatı, eserleri ve yetmiş muharririn yazıları–*, (Haz. Fahrettin Gün), Beyan Yayınları, İstanbul 2010.

Eşref Edib, “Anlaşmadık Hâlâ da Anlaşamıyoruz”, *Sırât-ı müstakîm*, C.1, S.10, s. 159-160.

Eşref Edib, “Allah Müslümanları Hazırlanmaya Davet Ediyor”, *Sebilürreşad*, C.19, S.483, s. 161-164.

Eşref Edib, “İslâm İzzet Dinidir”, *Sebilürreşad*, C.19, S.473, s. 42-44.

Eşref Edib, “Tanzimatçılık Bu Memleket İçin Mahz-ı Felaket Olmuştur”, *Sebilürreşad*, C.19, S.486, s. 192-200.

Eşref Edib, “Milleti Yükseltecek Ancak Müslümanlık Esaslarıdır”, *Sebilürreşad*, C.20, S.502, s. 91-92.

Eşref Edib, “Allah’ın İzniyle Sebilürreşad’a Başlıyoruz”, *Yeni Sebilürreşad*, C.1, S.1, s.1-6.

Eşref Edib, “Farmasonluk Atatürk Yolu mudur”, *Yeni Sebilürreşad*, C.1, S.24, s. 376-377.

Eşref Edib, “Yalancı Feryad ve Figanlar”, *Yeni Sebilürreşad*, C.1, S.25, s. 396-397.

Eşref Edib, “Din Her Şeyden Üstündür”, *Yeni Sebilürreşad*, C.2, S.46, s. 329-333.

Eşref Edib, “Avrupalılar Osmanlı Devletini Nasıl Çöktürdüler”, *Yeni Sebilürreşad*, C.3-6, S. 54-147.

Eşref Edib, “Dini Siyasete Alet Edenler Dinini Dünyaya Satanlar En Alçak İnsanlardır”, *Yeni Sebilürreşad*, C.4, S.77, s. 18-19.

Eşref Edib, “İslam Demokratlar Cephesi”, *Yeni Sebilürreşad*, C.4, S.83, s. 117-118.

Eşref Edib, “İslâm’ı Saran Kara Tehlike”, *Yeni Sebilürreşad*, C.5, S.109, s. 137-143.

Eşref Edib, “İslâm’ın Karşılaştığı Tehlikeler: İlim Maskesi Altında Bozgunculuk”, *Yeni Sebilürreşad*, C.8, S.192, s. 260-262.

Eşref Edib, “Ebülula Bey’le Nasıl Çalıştık Sırât-ı müstakîm’i Nasıl Çıkardık”, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S. 238, s. 199-200.

Eşref Edib, “İslam Dünyasını Saran Tehlikeler: Komünizm”, *Yeni Sebilürreşad*, C.10, S 250, s. 386-389.

Eşref Edib, “Risale-i Nur Müellifi Said Nur”, *Yeni Sebilürreşad*, C 11, S 254, s. 56-58.

Eşref Edib, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S. 276, s. 1-12.

Eşref Edib, “Sebilürreşad İstiklal Mahkemelerinde”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12 -14, S. 282 - 348.

Eşref Edib, “Âkif’in Kur’an Tercümesi Nasıl Başladı? Sonra Nasıl Yakıldı?”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S. 291, s. 292-295.

Eşref Edib, “İlmî İfşaat ve İtirafat –İslâm Ansiklopedisi’nin Sayısız Hatalarla Dolu Oluşu”, *Yeni Sebilürreşad*, C.14, S.329, s. 56-57.

Eşref Edib, “Mehmed Âkif – hayatı, eserleri ve seciyesi”, *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, C.1, S.213-214, İstanbul 1941.

Fevzioğlu, Muîn, “Sebilürreşad Elli Yaşında”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S. 278, s. 46.

Gül, Adnan, “Batılılaşma Sürecinde Sebilürreşad Dergisi”, *EKEV Akademi Dergisi*, S. 31, Erzurum 2007.

Gün, Fahrettin, *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslamcılara Göre Din-Siyaset-Laiklik (1948-1954)*, Beyan Yayınları, İstanbul 2001.

Gün, Fahrettin, *Eşref Edip İstiklal Mahkemelerinde –Sebilürreşad’ın Romant-*, Beyan Yayınları, İstanbul 2005.

Günaydın, Yusuf Turan, *Mehmet Âkif'in Mektupları*, Ebabıl Yayınları, Ankara 2009.

Güven, Fahri, “Üstad Eşref Edib Fergan’ın Hayatı ve Eserleri 1”, *Millî Gazete*, 4 Haziran 2005.

Güven, Fahri, “Üstad Eşref Edib Fergan’ın Hayatı ve Eserleri 2”, *Millî Gazete*, 11 Haziran 2005.

Güven, Fahri, “Eşref Edip Bediüzzaman Said Nursî Dostluğu Üzerine”, *Millî Gazete*, 21.11.2010.

İz, Mahir, *Yılların İzi*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1975.

Kahraman, Aslı, *1912–1925 Yılları Arasında Sebilürreşad Dergisi’nde Yayınlanan Hıristiyanlıkla ilgili Makaleler ve Tahlilleri*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Adana 2009.

Kaplan, Mehmet, *Tevfik Fikret: Devir- Şahsiyet- Eser*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.

Kara, İsmail, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi I*, Risale Yayınları, İstanbul 1986.

Kara, İsmail, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I*, 2. baskı, Pınar Yayınları, İstanbul 1987.

Kara, İsmail, “Baticılık”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, C.1, s. 160.

Kara, İsmail, “İslâmcılık”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, C.2, s. 266.

Kara, İsmail, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayınları, İstanbul 1994.

Kara, İsmail, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.

Karan, Hayrettin, *Eşref Edib -Millî Mücadele Yılları-*, (Haz. Fahrettin Gün), Beyan Yayınları, İstanbul 2002.

Karan, Hayreddin , “Millî Mücadele’de Sebilürreşad –Mehmed Âkif ve Eşref Edib”, *Yeni Sebilürreşad*, C.10 - 11, S. 234 – 258.

Kuntay, Mithat Cemâl, *Mehmed Âkif*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986.

Kuran, Ercüment, “Birinci Dünya Savaşı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C.6, s. 197-199.

Kutluer, İlhan, “Düşüncede İslâmcılık Hareketi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.23, s. 65-67.

Küçük, Cevdet, “Balkan Savaşı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C.5, s. 23-25.

Lekesiz, Ömer, “İslâmî Türk Edebiyatının değişen Yüzü”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (İslâmcılık)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 963-969.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Ankara 1988.

Mehmet Şevket, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S.278, s. 37.

Memet Fuat, *Tevfik Fikret: Yaşamı, Düşünce Dünyası, Sanatçı Kişiliği*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.

Mert, Nuray, “Cumhuriyet Türkiye’inde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (Kemalizm)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 207.

Mısıroğlu, Kadir, *Osmanoğulları'nın Dramı*, Sebil Yayınları, İstanbul 1992.

Okay, M. Orhan – Kahraman, Âlim, “Edebiyatta İslâmcılık Hareketi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.23, s. 70-71.

Önal, Dr. Mehmet, *En Uzun Asrın Hikâyesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

Özcan, Azmi, “İslâmcılık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.23, s. 62-65.

Özçelik, Mustafa, “Sırât-ı müstakîm ve Sebilürreşad Dergileri Bağlamında Mehmet Âkif – Eşref Edip Dostluğu”, *Mehmet Âkif –Edebiyat ve Düşünce*, (Yayınlayan: D. Mehmet Doğan), Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara 2010, s. 35-53.

Emin Özdemir, *Yazınsal Türler*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999.

Neriman Öztürkmen, *Mehmed Akif ve Dünyası*, Altınok Matbaası, İstanbul 1969.

Parlatır, İsmail, *Tevfik Fikret*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

Risale-i Nur Müellifi Bediüzzaman Said Nursî- Tarihçe-i Hayatı, Envâr Neşriyat, İstanbul 1996.

Said-i Nursî, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü”, *Yeni Sebilürreşad*, C.12, S. 277, s. 32.

Saruhan, Zeki, *Vatan türküsü- İstiklal Marşı, Tarihi ve Anlamı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Sertel, Sabiha, *Tevfik Fikret – İdeolojisi ve Felsefesi*, Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul 1946.

Subaşı, Necdet, “1960 Öncesi İslami Neşriyat: Sindirilme Tahayyül Tefekkür”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (İslâmcılık)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s 233.

Sünbüllük, Esat Sezai, *Fikret’in Tarih-i Kadim İsimli Manzumesinin Şerhi*, Aydınlık Basımevi, İstanbul 1947.

Şahiner, Necmeddin, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursî*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 1976.

Şahiner, Necmeddin, *Bediüzzaman Said Nursî*, Elips Kitap, İstanbul 2008.

Tahirü’l Mevlevi, *Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklal Mahkemeleri*, (Haz. Dr. Atilla Şentürk), Nehir Yayınları, İstanbul 1991.

Tekin, Yusuf - Akgün, Birol, “İslamcılar-Demokrasi İlişkisinin Tarihi Seyri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (İslâmcılık)*, İletişim Yay., İstanbul 2005, s. 656.

Tuncer, Yrd. Doç. Dr. Hüseyin, *Meşrutiyet Devri Türk Edebiyatı*, Akademi Kitabevi, İzmir 1994.

Tümtürk, İsmet, *Muhteşem İstisna*, Sebilürreşad, Cilt 12, Sayı 278, s. 43-44.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, “Eşref Edip Fergan” maddesi, Dergâh Yayınları, C.3, s.193-194.

Türküne, Mümtazer, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

Türküne, Mümtazer, *İslâmcılık*, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2001, C.23, s. 60.

Uçman, Abdullah, “Necip Fazıl ve Ağaç Dergisi”, *Mavera Dergisi*, S.80-82, İstanbul 1983.

Yavuz, Hilmi, “Bitmeyecek Tartışma: Fikret mi Âkif mi?”, *Zaman Gazetesi*, 07.09.2005.

Yetmişinci Yılında Yeşilay'ın Tarihçesi, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Genel Merkezi Yayını, İstanbul 1990.

Yuva, Hümeýra, *1901-1908 Arası Türk Edebiyatındaki Eserler*, Fatih Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Yücebaş, Hilmi, *Bütün Cepheleriyle Tevfik Fikret*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1959.

Zürcher, Erik J., *Turkey: A Modern History*, I. B. Tauris, London 2004.

